

**U. MERESTE**

**rahvastiku-  
teadus  
ja rahva-  
loendus**

A-30177

U. MERESTE

# RAHVASTIKUTEADUS JA RAHVALOENDUS



## SISUKORD

### Esimene peatükk

|                                                                                                           |    |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| HINGEKIRJADE KOOSTAMISEST TANAPAEVA DEMOGRAAFIANI . . . . .                                               | 8  |
| 1.1. Mida John Graunt Londoni koolnukirjadest avastas? . . .                                              | 10 |
| 1.2. Demograafilisi teooriaid J. Grauntist meie päevini . . .                                             | 13 |
| 1.3. Praktilise loendusasjanduse algusaegadest . . . . .                                                  | 21 |
| 1.4. Hingede üleskirjutused ja esimesed Vene rahvaloendused .                                             | 26 |
| 1.5. Ajaloolised ürikud Eesti rahvaarvust . . . . .                                                       | 30 |
| 1.6. Demograafia, tema naaberteadused ja «tarbijad» . . . .                                               | 35 |
| 1.7. Kivid demograafia alusmüüris — mõisted <i>rahvas</i> , <i>rahvastik</i> ,<br><i>rahvus</i> . . . . . | 39 |
| 1.8. Hädavajalik ja paratamatult mittepiisav. Rahvastiku jooksva<br>arvestuse hüved ja puudused . . . . . | 43 |

### Teine peatükk

|                                                                                                      |    |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| LOENDUSTEOORIA AABITSATÖDESID JA TEGELIKE LOENDUSTE KOGEMUSI . . . . .                               | 47 |
| 2.1. Teaduslikkus, üldisus, üheaegsus, isikulisus ja muud rahvaloenduse lähteprintsipiibid . . . . . | 49 |
| 2.2. Põgus pilk eelmistele Nõukogude Liidu ja Eesti rahvaloendustele . . . . .                       | 52 |
| 2.3. NSV Liidu ja Eesti NSV rahvaarv viimase rahvaloenduse peeglis . . . . .                         | 58 |
| 2.4. Siin- ja sealpool elu lävepakku . . . . .                                                       | 64 |
| 2.5. Põhimõttel «Üheksa korda mõõda ja üks kord lõika» . . .                                         | 67 |
| 2.6. Kui loendaja koputab uksele . . . . .                                                           | 72 |
| 2.7. Vähem, ent põhjalikumalt — väljavõttelise loenduse lipukiri                                     | 75 |
| 2.8. Suurloenduse satelliidid . . . . .                                                              | 79 |

### Kolmas peatükk

|                                                                                                      |    |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| UUDISHIMU ÜHISKONNA HUVIDES, MIDA JA MIKS LOENDAJA KÜSIB? . . . . .                                  | 81 |
| 3.1. Mõnda, mis peitub pealtnäha tühiste formaalsuste taga. Pere-<br>kondade arv ja suurus . . . . . | 82 |

|       |                                                                                 |     |
|-------|---------------------------------------------------------------------------------|-----|
| 3.2.  | Uusi külgi üldtuntud mõistetes. Mis on perekond? Kes on perekonnapea? . . . . . | 87  |
| 3.3.  | Kogu rahva ühisportree otse- ja külgvaates . . . . .                            | 91  |
| 3.4.  | Rahvastikupüramiid ja selle lüngad . . . . .                                    | 98  |
| 3.5.  | Kes on ja kes ei ole abielus? . . . . .                                         | 108 |
| 3.6.  | Hetk mõtisklemist rahvusest ja keelest . . . . .                                | 114 |
| 3.7.  | Kirjaoskuselt haridusele . . . . .                                              | 117 |
| 3.8.  | Igapäevane leib — kust see tuleb? . . . . .                                     | 120 |
| 3.9.  | Rahvastiku sotsiaalne anatoomia . . . . .                                       | 125 |
| 3.10. | Kuhu suunduvad kaasaegse rahvarände peateed? . . . . .                          | 129 |
| 3.11. | Kas rahvaloendusega uuritakse kõike, mida uurida oleks vaja? . . . . .          | 131 |

## Neljas peatükk

|                                                                      |                                                                            |     |
|----------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------|-----|
| MÕNDA LOENDUSANDMETE SAATUSEST JA DEMOGRAAFIA RAKENDUSTEST . . . . . |                                                                            | 136 |
| 4.1.                                                                 | Loendajaile antud vastused muunduvad tabeleiks . . . . .                   | 137 |
| 4.2.                                                                 | Suremuse ja keskmise eluea tabelid . . . . .                               | 140 |
| 4.3.                                                                 | Lühiajalised rahvastikuprognosisid . . . . .                               | 147 |
| 4.4.                                                                 | Mida küsitakse teistes riikides korraldatavatel rahvaloendustel? . . . . . | 152 |
| 4.5.                                                                 | Ülemaailmne rahvaloendus ja demograafiline «plahvatus» . . . . .           | 153 |
| 4.6.                                                                 | Perekonnaplaanimine ja aktiivne rahvastikupoliitika . . . . .              | 162 |
| 4.7.                                                                 | Rahvastikuteaduse tänane ja homme päev . . . . .                           | 170 |
|                                                                      | Soovitavat kirjavara demograafiahuvilisele . . . . .                       | 178 |

L i s a: 1970. aasta rahvaloenduse loendusleht.



1970. aasta jaanuaris toimub järjekordne üleliiduline rahvaloendus. 15. jaanuari hommikul alustavad sajad tuhanded loendajad ringkäiku oma tööpiirkonnas ning külastavad mõne päeva jooksul eranditult kõigi NSV Liidu territooriumil elavate inimeste kodusid. Kõiki kodanikke palutakse vastata loenduslehe lakoonilistele küsimustele. Palun ütelge oma nimi, vanus, haridus, rahvus, emakeel, tööala... Nõnda sadadelt miljonitelt inimestelt, ainsatki vahele jätmata. Tarvitseb vaid mõtelda sellele, kui tohutu suure territooriumi võtab enda alla NSV Liit, et saada ettekujutust, missugune hiigelüritus on rahvaloendus sellises riigis. Et see garanteeritult õnnestuks, on eeltöid tehtud juba aastaid. See on loenduse pikk ja kõrvalseisjale märkamatu uvertüür ehk eelmäng, kui kasutada muusikalaast terminit. Esimese loenduspäevaga jõuab rahvaloendus oma finaali, millele järgneb pikk lõpuosa — kogutud andmete üksikasjalik kokkuvõtmine ja läbitöötamine.

Arvestades rahvaloenduse hiigelulatust ning suurt tähelepanu, mida sellele pühendatakse — loenduspäevade kestel elab kogu NSV Liit sõna otseses mõttes rahvaloenduse «tähe all» —, on kõigiti õigustatud küsida: miks rahvaloendusi üldse korraldatakse? Selline suurüritus pole naljaasi. Peale tähelepanu ja hoole nõuab see ka suuri kulusid. Kas see kõik on vajalik ja tasub end? Kas samu andmeid poleks võimalik hankida kuidagi teisi, odavamalt, vähema tööjõukuluga? Kas siis rahvastiku jooksev arvestus, mida peetakse passilaudades ja perekonnaseisuaktide büroodes, ei taga kõiki vajalikke andmeid rahvastiku arvu kohta? Kas rahvaloenduse andmetel on ainult n.-õ. üldtunnetuslik tähtsus või saab neid kasutada ka praktilist laadi ülesannete lahendamiseks? Nendes küsimustes avaldub inimeste huvi rahvaloenduse vastu, aga ka vastutustunne ja mure meie ühiskondliku vara otstarbeka kasutamise eest.

Üldsõnalised väited, et rahvaloendusega saadavaid andmeid pole võimalik hankida mingil muul viisil, et jooksev arvestus ei asenda loendust jne., ei ammenda esitatud küsimusi. Rahvaloenduse vajalikkust ja otstarvet tuleb vaadelda pisut laiemalt, astuda kohati tagasi ajalukku, selgitada muu hulgas ka mõningaid rahvastikuteaduse põhimõisteid ja eesmärke jne. Kõike seda on käesolevas raamatus püütud teha, juhindudes veendumustest, et rahvaloendus õnnestub täielikult ainult siis, kui iga kodanik (s.o. loendatav) saab aru rahvaloenduse vajalikkusest ja vajadusest esitada enda kohta õiged andmed. Viimane põhimõte on alati olnud nõukogude rahvaloenduste üheks juhtmõtteks. Rahvaloenduse idee selgitamist ja populariseerimist rahvahulkades peetakse meil niisama tähtsaks kui loendajate ning loenduse instrumentaariumi, s.o. loenduse dokumentide jms. ettevalmistamist.

Käesolevas raamatus on esitatud töödeldud kujul mõningaid kokkuvõtteid eelmise, 1959. aasta rahvaloenduse tulemustest peaaesjalikult meie vabariigi kohta. Kui lugeja satub mõttele, et need andmed võivad olla juba veidi vanavõitu ja võib-olla ei kajasta enam tegelikkust päris õigesti, siis on nende demonstreerimise eesmärk saavutatud. Nõnda arvavad kõik uue rahvaloenduse ettevalmistustöösse lülitatud teoreetikud ja praktikud, nende seas ka käesoleva brošüüri autor. Ootame kannatamatult 1970. aasta rahvaloenduse tulemusi, et teha nende alusel oma senistesse hinnangutesse parandusi ning saada uus alus plaanide ja prognooside koostamiseks. Varasemad andmed ei kaota aga midagi oma väärtusest, olenemata sellest, kui palju uue loenduse andmed neist erinevad. Pigem vastupidi: nad muutuvad siis eriti väärtuslikuks, sest annavad võimaluse teha otsustusi viimase 11 aasta jooksul toimunud arengu kohta.

Kui lugejal on veidi spordifanatismi, kui ta on kunagi seisnud näiteks motovõistlelustel ringraja ääres ja märkinud üles mööduvate võistlejate numbreid, et saada teada esikoha pretendente ja oma lemmikvõistlejate järjestuse muutumist järgmisel ringil juba enne, kui seda valjuhääldajatest üldiselt teatavaks teha jõutakse, siis võiks tolle raamatukese ka pärast läbilugemist alles hoida. Kas või selles sisalduvate tabelite pärast, milles peegeldub meie vabariigi — olgu ta meie lemmikvõistleja — seisund muude



vabariikide seas «eelmisel ringil». Rahvastiku arengus on ringid pikad. Neid ei läbita minutite ja sekunditega, vaid aastatega. Ring, millel praegu oleme, saab täis 1970. aasta 15. jaanuaril kell 00.00. Paar kuud pärast seda teatatakse esimesed kokkuvõtted ajakirjanduses. Võtkem siis uuesti need tabelid ja täiendagem neid mõne uue arvuga. Võib-olla suunavad nad siis meie arutlused hoopis uutele radadele. Võib-olla kinnitavad nad teie isiklike tähelepanekute ja oletuste õigsust, aga võib-olla ka vastupidist.

Nii et — jäägem ootama uut rahvaloendust ja uusi andmeid. Seni aga leidkem mahti lugeda, mis on demograafia ja kuidas rahvaloendusi korraldatakse, mida loendusel küsitakse ja mida iga küsimusega tegelikult teada saada tahetakse.

ESIMENE PEATÜKK

# **Hingekirjade koostamisest tänapäeva demograafiani**



Rahvaloendus on tähtsaim moodus andmete hankimiseks rahvastiku kohta. Sellisena on tal rahvastikku käsitlevas teaduses — demograafias ehk rahvastikuteaduses — niisama keskne koht, nagu maa mõõtmisel geodeesias, maapõue uurimisel geoloogias või väljakaevamistel arheoloogias. Ent muidugi ei mõõdetata maad geodeesia pärast, ei uurita maakoore ehitust geoloogia või muistsete kultuuride jääneid arheoloogia pärast. Kõigel on ikka oma kaugem, rakenduslikum ja tähtsam eesmärk. Vastavad teadused (mis ise muidugi arenevad ja täiustuvad sedamööda, kuidas nendega tegeldakse) teenivad ühiskonna praktiliste vajaduste rahuldamise huve. Nad on tekkinud teatavatest praktilistest vajadustest, neid viljeldakse sedavõrd, kui ühiskond nende vajalikkust tunnetab ning nende teaduste poolt pakutavaid tulemusi saab kasutada. Rahvastikuteadus ei ole selles mõttes teiste hulgas mingi erand, ehkki tema arengus — nagu iga teisegi teaduse arengus — on mitmeid kordumatuid, ainult temale iseloomulikke momente.

Paljude muude teadustega sarnane on seegi, et praktiliselt tegeldi rahvastikuteaduslike probleemide lahendamisega juba ammu enne vastava teaduse väljakujunemist. Nii on see pea kõigi teadustega. Küberneetika kui teaduse teke ja kujunemine langeb paari viimasesse aastakümnesse; vastavad õpikud aga algavad vanadele egiptlastele tuntud küberneetikaelementide käsitlemisega (veetõusu mõjul isereguleerimise korras avanevad templivärvad jms.). Paljude muude teadustega sarnane on ka see, et kuigi demograafia on teadusenagi juba kolmsada aastat vana, pole tänapäevani suudetud jõuda tema aine ja olemuse üldtunnustatud definitsiooni sõnastamiseni. Selles mõttes on demograafia «ühe pulga peal» temast tunduvalt vanema geograafiaga, mille aine ja olemuse kohta peetavad diskussioonid ei näi vist kunagi lõppevat.

## 1.1.

### MIDA JOHN GRAUNT

### LONDONI KOOLNUKIRJADEST AVASTAS?

16.—17. sajandi Londoni, nagu muudegi tolle aja linnade tervishoidlike olude kohta pole põhjust hellitada roosilisi minevikuunelmaid. Suremus linnarahvastiku seas oli suur. Ilmade ootamatu halvenemise korral tekkis tihti lühiajalisi epideemiaid, mis maksis paljudele elu, kõnelemata suurematest, mis laostasid terveid linnaosasid. Väiksemates linnades, kus inimeste tutvuspiirkond oli suletum, jõudsid kuuldused manalasse varisenuist suust suhu käia kiiresti ja kõigini, kes mõne kadunu saatuse vastu huvi võisid tunda. Londonis — tolle aja tõelises suurlinnas — ületasid ärimeeste, pankurite, võlausaldajate, advokaatide ning seltskondliku elu tuusade huvi- ja tutvuspiirid ammugi selle raja, kus suusõnalised uudised võisid garanteerida küllaldast informeeritust selle kohta, kes kellegi tutvuspiirkonnas veel elavate kirjas, kes manalasse varisenud. Juba 16. sajandil hakati seetõttu trükkima surnute nimekirju. 17. sajandi algusest peale ilmuvad need regulaarselt igal neljapäeval. Andmed pärinesid koguduste kirikuraamatutest, millest igal teisipäeval tehti väljavõte. Kolmapäev kulus trükkimiseks. Järgmise päeva hommikul kanti nimekirjad lugejate kätte. Neil süngetel «nädalalehtedel», mida on nimetatud ka koolnukirjadeks, oli hulgaliselt tellijaid, nende seas ka keegi John Graunt — üliedukas, lühikese ajaga suure varanduse kokkuajanud 40-aastane kaupmees. Erinevalt teistest varasematest ja kaasaegsetest koolnukirjade lugejaist nägi ta neis aga mitte oma elutee lõppu jõudnud tuttavate ja võõraste üksikisikute nimesid, vaid kogu Londoni rahvastiku elutingimuste peegeldust. John Grauntist sai demograafia rajaja ja esimene klassik, kelle geniaalsuse sugemeid kajastub tänapäevagi ühiskonnateaduses.

J. Graunt sündis 20. aprillil 1620 Londoni kalevikaupmehe perekonnas. Mingit eriharidust tal polnud, ent «Seitsme Tähe» nimelise riidekaupluse peremehe vanimale pojale püüti anda muidugi piisav hulk teadmisi, et ta võiks jätkata isa ametit. Tema enda huvid olid laiemad. On teada, et hommikutundidel enne kaupluse avamist vaevas ta ennast ladina ja kreeka keele õppimisega, ilma et keegi teda selleks oleks sundinud. 30-aastaselt oli ta iseseisev



ärimees, liikus heas seltskonnas ja omas küllalt autoriteeti, et aidata oma sõbral William Pettyl saada muusikaprofessori koht ühes Londoni tuntumas kolledžis. W. Pettyst sai hiljem nn. poliitilise aritmeetika koolkonna rajaja, millel on tähtis koht nii inglise klassikalise poliitilise ökonoomia kui ka statistikateaduse kujunemisel. K. Marx on nimetanud W. Pettyt poliitilise ökonoomia «isaks» ja statistika «avastajaks».

Töötanud mitu aastat hoolikalt surnute nimekirjade kallal ja täiendades neid andmetega sündinute kohta otse kirikuraamatutest, avaldas ta 1662. aastal teose, mille pealkiri võiks kõlada mõnevõrra tänapäevastatud tõlkes «Loodusloolised ja poliitilised tähelepanekud, mis põhinevad juurdelisatud materjalidel ning on tehtud surnute nimekirjade alusel». Teosel oli tohutu ja väga kiire menu. Eessõna, mille autor kirjutas vahetult enne käsikirja trükkimist, on dateeritud 25. jaanuariga 1662. 5. veebruaril andis J. Graunt 50 eksemplari oma tööst üle Grahami Kolledži juures töötavale Filosoofiaühingule, mis muudeti neil päevil Kuninglikuks Ühinguks ehk Inglise Teaduste Akadeemiaks. 12. veebruaril moodustati akadeemias kuueliikmeline komisjon raamatuga tutvumiseks ning 26. veebruaril 1662 valiti J. Graunt Kuningliku Ühingu ehk Inglise Teaduste Akadeemia liikmeks. Kuni 1665. aastani ilmus tema tööst 4 trükki. Akadeemikuna ta enam midagi ei kirjutanud. On teada, et ta esines ainult ühe teadusliku ettekandega karpkalade arvu ning suuruse järgi jaotumise, s. t. statistika meetodite rakendamise kohta bioloogias. Ta suri vaesunud meheks 18. aprillil 1674. aastal enne 54-aastaseks saamist.

Mis siis Graunti töös nii väärtuslikku ja uut oli, et see köitis ühevõrra nii teadlaste kui kõrgema seltskonna tähelepanu ja tegi temast välgukiirusel moeteadlase? Tänapäeval ei olegi seda nii kerge mõista, sest paljut sellest, mida Graunt esimesena väljendas, oleme harjunud enesestmõistetavaks ning seega tähelepanu mitteväärivaks pidama. Graunti uurimistulemuste rabav uudsus saab mõistetavaks, kui pidada silmas, et enne teda arvati seaduspärasuse mõiste olevat kohaldatav ainult loodusteadustes. Inimeste elu ja inimkonna areng arvati sõltuvat üksnes jumala tahtest, kelle teed pidid üldlevinud arvamuse kohaselt «äraarvamata imelikud» olema. Graunt oli esimene uut ajastut kuulutav teadlane, kes rakendas julgelt

seaduspärasuse mõistet ka inimühiskonna kui tervikliku uurimisobjekti suhtes.

Arvestades seda, kui suur on kaasaja teaduses ühiskonna- ja majandusseaduste tähtsus, pole raske mõista, kui olulist pööret tähendas J. Graunti avastus teaduse ajaloos üldse ja eriti kõigi ühiskonnateaduste arengus. Tema töö tähtsamad üksiktulemused võib lühidalt kokku võtta järgmistes teesides:

1) meeste ja naiste arv rahvastikus on ligikaudu võrdne;

2) poeglapsi sünnib järjekindlalt 7,7% rohkem kui tütarlapsi, s. t. iga 14 poisi kohta 13 tüdrukut;

3) linnades ületab suremus sündimuse, Londoni rahvastiku arvuline kasv põhineb maainimeste juurdevoolul;

4) katkust tingitud rahvaarvu vähenemine korvatakse Londonis 2 aastaga;

5) Londoni rahvaarv on Inglismaa rahvastiku üldarvuga võrreldes ebaloomulikult suur ning kasvab kolm korda kiiremini kui rahvastiku üldarv;

6) suremust saab spetsiaalse tabeli (suremustabeli) alusel vanusrühmiti prognoosida.

J. Graunti uurimistulemustest kasvas probleeme, mis küündisid kaugele filosoofiasse, andsid uue mõtte ajalooliste protsesside jälgimisele ning äratasid lootusi ühiskonna- ja loodusteaduste senisest vahetumaks ühendamiseks. Kõige selle juures olid nad vaieldamatud, sest põhinesid andmetel, mille objektiivsuses polnud põhjust kahelda.

Ent Graunt ei häämmastanud mitte ainult oma kaasaegeid. Ta püstitas hulga küsimusi, mida on jätkuvalt uuritud kuni tänapäevani. Näiteks probleem, miks poisslapse sünnib rohkem kui tütarlapsi, on olnud kuni kõige viimase ajani paljude erialade teadlaste huviobjektiks.<sup>1</sup> Seda on püütud mitmeti lahendada. Probleem liiga suurtest linnadest ja nende üleliia kiirest kasvust on päevakorral tänapäevani ning muutub näiteks meie vabariigis iga aastaga üha aktuaalsemaks.

---

<sup>1</sup> Aastatel 1600—1663 sündis NSV Liidus 100 tütarlapse kohta 105—106 poisslast; Eesti NSV-s kõikus see proportsioon rohkem: 1600 — 107; 1661 — 104; 1662 — 109 ja 1663 — 108. Neil aastail oli poiste ülekaal kogu NSV Liidus kõrgeim Läti NSV-s 1662. aastal 111 ja madalaim 103 — Gruusia NSV-s 1661. aastal. Tütarlaste ülekaalu vastsündinute seas ei täheldatud kusagil.



Küsimus mingi teaduse rajamise või tekkimise täpsest tähtpäevast on võrdlemisi komplitseeritud. Nimetades J. Graunti demograafia isaks ja demograafiat seega 300-aastaseks, võetakse kriteeriumiks esimese sellealase teadusliku uurimuse ilmumine. See muidugi ei tähenda, et poleks võimalik rakendada ka teistsuguseid kriteeriume. Kui lugeda teaduse algushetkeks laiema ühiskondliku tunnustuse võitmist teaduslikus avalikkuses ning esimese sellealaste uuringutega tegeleva organisatsiooni loomist, siis on demograafia märksa noorem. Selle sünniajaks tuleks lugeda kas 1882. aastat, millal Graunfi rahvusvahelisel hügieenikonverentsil moodustati esimene demograafiasektsioon, või siis 1885. aastat, millal loodi Rahvusvaheline Demograafiainstituut.

## 1.2.

### DEMOGRAAFILISI TEOORIAID J. GRAUNTIST MEIE PÄEVINI

Mõningaid teooriakatseid leidub demograafia eelajaloos juba enne Graunti. Tähtsamaid autoreid on Giovanni Botero (1543—1617), kelle arvates rahvastikul on piiramatu paljunemisevõime. Seda pidurdavad kohati puhkevad loodusõnnetused, sõjad, näljahädad, epideemiad ja muud taolised sotsiaalsed kataastroofid, mis loovad jumalikkude äranägemist mööda lõpptulemusena tasakaalu rahva arvu ja elatusvahendite hulga vahel. G. Botero on «tagantjärele» avastatud demograafia klassik. Tema arvamused omandasid erilise väärtuse ja kõlajõu alles siis, kui teised autorid, eeskätt maltuslased, talle tähelepanu juhtisid.

J. Graunt oli sõna otseses mõttes esimene populaarne autor rahvastikuteaduses. Ühiskondlike nähtuste arengus ilmnevate seaduspäraste tendentside uurimiseks oli tema teose ilmumise ajaks kujunenud soodus õhkkond. Ideed ripusid õhus. Teiste teaduste ja majanduselu areng oli ette valmistanud pinna, millel ühiskondliku seaduspärasuse idee võis hakata hoogsalt juuri ajama. Tagantjärele ongi paljud uurijad pidanud väheusutavaks, et just Graunt oli kvantitatiivsel kujul avalduva ühiskondliku seaduspärasuse idee esmaavastaja. Pigem sai ta selle küll tollest üliintellektuaalsest keskkonnast, kuhu tal oli õnn kuuluda, võib-olla ka W. Pettylt, ning kasutas selle trükis avaldatud töös esmakordselt ära. On esitatud ka arvamusi, et Graunt oli vaid varikuju, et W. Petty kirjutas tolle töö, laskis sõbra nime all välja ja upitas viimase veel akadeemikukski. Kinnitust pole sellised hüpoteesid leidnud ja J. Graunti peetakse õigusega demograafia rajajaks.

Graunti teoses avaldatud ideed ning selles rakendatud käsitusviis leidsid edasist viljelemist mitmes suunas. See sai aluseks kõigepealt kvantitatiivsete meetodite rakendamisele ühiskondlike ja majanduslike nähtuste uurimisel, mis on jõudnud tänapäeval eriti kaugele ning on maatriksarvutuse ja elektronarvutite mõjul meie päevil taas kujunenud «moeteaduseks». Teiseks rajasid inglise majandusteadlased sellele õpetuse majandusseadustest, mille K. Marx koos tööväärtusteooriaga oma majandusteaduslike kontseptsioonide hulka ülevõttis. Sellega kujunes inglise klassikaline poliitiline ökonomia üheks marksismi kolmest komponendist. Kolmandaks rajati sellele mitmesuguseid halva fantaasia ja reaktiooniliste ühiskonnaõpetustega piirnevaid kirjeldav-sotsioloogilisi õpetusi, nagu statistiline fatalism, maltusianism jt.

Esimesi J. Graunti ideede geniaalseid rakendajaid oli tema sõber, mitmekülgne ja äärmiselt produktiivne teadusmees W. Petty (1623—1687). Juba varem mitme majandusteadusliku raamatu autor, avaldas ta 1676. aastal teose «Poliitiline aritmeetika», mis sai kogu uue ühiskonnateadusliku uurimissuuna sümboliks. Poliitilised aritmeetikud tegelesid muuseas laialdaselt rahvastikuprobleemide uurimisega.

Tolle aja nimekamate poliitiliste aritmeetikute ja demograafide hulka kuulus ka järelpõlvedele peamiselt matemaatikuna ja astronoomina tuntud Edmund Halley (1656—1742), kes töötas edasi J. Graunti suremuse prognoosimise idee kallal ning koostas esimese soliidsele matemaatilisele alusele rajatud suremustabeli. Teoreetiliste vaadete poolest kuulus E. Halley Cantilloni mõttekaaslaste hulka. Richard Cantillon (1680—1784) on poliitilise ökonomia ajaloos tuntud nimeka merkantilistina. Demograafia ajalukku on ta läinud esimese realistliku rahvastikuteooria loojana.

R. Cantillon lähtub samasugusest põhiideest nagu Botero — rahvastiku sisetungist piiramatult paljuneda. Seda reguleerivad ja viivad tegelike elamisvõimalustega tasakaalu aga eeskätt mitte jumaliku «armunõu» kohaselt toimuvad katastroofid, vaid majanduslikud ning sotsiaalsed tegurid. Cantilloni käsitlustes esinevad elementaarsel kujul juba sellised mõisted, nagu eri ühiskonnaklasside ja rahvuste eluviisi ning tarbimisvõimaluste (tarbimisnor-



mide) erinevused jms. Samasse kontsentrisse kuuluvad ka Benjamin Franklini (1706—1790) käsitused rahvaarvu reguleerimismehhanismist. Franklini arvates mõjustab rahvaarvu kujunemist oluliselt maa omandamise võimalus (maarahvastik oli tollal kõikjal ülekaalus!). Kui kõik ei saa mingil põhjusel iseseisvateks põlluharijateks hakata, peavad nad teiste juurde palgalisteks minema, kus nende tulud kujunevad väiksemaks kui siis, kui nad oleksid saanud töötada omaette peremeestena. See vähendab ka nende materiaalseid võimalusi, soovi abielluda ja lapsi soetada. Peale materiaalse iibepõhjuste primaarsuse rõhutamise sisaldab B. Franklini vaatestik veel ka kaudse vihje materiaalse ebavõrdsuse mõjule, mida uuemal ajal on hakatud eriti tähele panema.

Materialistlikud käsitused olid demograafia algusaegadel populaarsed ja levinud. Ka rootslane P. W. Wargentin ja prantslane T. Moheau seletasid rahvaarvu ja elamistingimuste tasakaalumehhanismi mõju majanduslike põhjustega, millel on pidev toime. Ajastu üldsuhtumist rahvastikuprobleemidesse peegeldasid ka M. V. Lomonosovi (1711—1765), S. G. Zōbelini (1735—1802) ja teiste vene autorite tööd. Kõiki neid, üksikküsimustes ka erinevatel seisukohtadel olevaid autoreid ühendab püsivalt toimivate majanduslike tegurite tähtsuse rõhutamine, mis seostub tugevalt merkantilistliku majandusteooriaga.

Füsiokraatide tulekuga poliitilisse ökonoomiasse muutub mõndagi ka rahvastikuprobleemide käsitluses. Juba F. Quesnay (1694—1774) kõneleb rahvaarvu kiiremast kasvust rikkuse kasvuga võrreldes, põhjendades niiviisi sotsiaalset viletsust ja häda. Põhimõtteliselt uus moment on siin idee, et majanduslikud asjaolud ei tasakaalusta rahvaarvu reaalse elatusvahendite hulgaga, nagu seda püüdis väita Cantilloni koolkond. F. Quesnay mõttekaaslasteks on ka teised tuntud füsiokraadid A. R. J. Turgot (1727—1781), J. M. Ortes, J. Townsend jt.

Kvalitatiivselt uuele teoreetilisele nivoole tõstis selle Thomas Robert Malthus (1766—1834), kes ühendas oma töös «hiilgavalt» temale esitatud sotsiaalse tellimuse rahuldamiseks tolle aja ühiskonnateaduse ühe tippsaavutuse — ühiskondliku seaduspärasuse idee — ja masside vaesuse vältimatuse senised põhjendused. Oma kapitaalses teoreetilisest uurimuses «Essee rahvaarvu kujunemise printsiipidest» (mille esitrükk ilmus 1728. aastal) väitis ta,

et rahvaarv kahekordistub iga kahekümne viie aasta tagant ning kasvab geomeetrilises progressioonis, elatusvahendite hulk aga ei saa isegi kõige paremate tingimuste juures kasvada kiiremini kui aritmeetilises progressioonis. Elatusvahendite suhteliselt aeglasem kasv seletub Malthuse järgi kahaneva mullaviljakuse seadusega, mida hiljem käsitlesid üksikasjalikumalt D. Ricardo (1772—1823) ja J. S. Mill (1806—1873).

Malthuse teooriat iseloomustab juba sellisel kujul, nagu selle sõnastas tema autor, äärmine antihistorism ja valitseva ühiskonnakorra apologetika. Malthuse arvates kehtib tema poolt avastatud seaduspärasus ajas piiramatult. Moodne agronoomia ja majandusteadus on tõestanud, et see ei ole nõnda. Elatusvahendite toodang võib teatud tehniliste ja organisatsiooniliste tingimuste korral kasvada tunduvalt kiiremini, kui Malthus võimalikuks pidas. Malthuse põhjendused, et ühiskonna arengu objektiivsed seaduspärasused ei anna vaestele mingisugust õigust oma elujärje parandamist nõuda, on tänapäevaks samuti ühiskonna tegeliku arenguga ümber lükatud.

Hiljem on teaduslikult tõestatud ja ka praktikas selgunud, et T. Malthus eksis eriti elatusvahendite toodangu kasvutempo hindamisel. Tema teooria avaldamise ajal seda muidugi veel ei teatud. Malthuse ühiskonnateaduslikud vaated «lõid laineid». Neile rajati mitmesuguseid rahvastikupoliitilisi kontseptsioone ja soovitusi.

Malthuse teooria võtsid terava kriitika alla K. Marx ja F. Engels, kes rajasid oma töödega marksistliku rahvastikuteooria alused. Langeva mullaviljakuse teooria kriitikas tugines K. Marx agrokeemia ühe rajaja Justus Liebigi (1803—1873) töödele, kes käsitles muuseas võimalusi, mida põldude viljakuse tõstmiseks pakub kunstväetiste kasutamine. F. Engels vaatlus rahvastiku arengut laiemal ajaloolis-filosoofilisel taustal, tulles lõppjäreldusele, et teaduse ja tootmise arengu võimalused on piiramatud ning et nad arenevad vähemalt niisama kiiresti, kui toimub rahvaarvu kasv. Engels vihjas sellele, et on ebaloogiline kõnelda tolleaegsetes oludes liig- või ülerahvastatusest, kus ainult umbes üks kolmandik maapinnast oli üles haritud ning sellelt saadavat saaki võidi juba siis tuntud paremate harimisviisidega kuni kuus korda suurendada.

Marksismi klassikud juhtisid tähelepanu mistahes rahvastikuprotsesside ajaloolisele tingitusele, mistõttu



taotlusi avastada rahvaarvu kujunemisel toimivaid iga-  
vesi seaduspärasusi (nagu seda taotles Malthus) ei saa  
pidada juba probleemiseade poolest teaduslikeks. K. Marx  
ise andis konstruktiivse käsitlese kapitalismi oludes rahva-  
arvu kujunemist mõjustavale seaduspärasusele ehk kapita-  
listlikule rahvastikuseadusele. Akumulatsiooni arenedes  
muutus kapitali orgaaniline koostis, mistõttu osa töölisi  
muutub tootmisprotsessis liigseks ja jääb tööta. Töötatöö-  
liste hulk ehk tööliste «reservarmee» moodustabki nn. suh-  
telise liigrahvastiku. Mingisugust absoluutset ülerahvas-  
tatust — s. o. inimesi, keda üldse pole vaja, keda ei saa  
ühiskondlikus tootmisprotsessis rakendada ega seetõttu ka  
rahuldavalt elatada — kapitalistlikus ühiskonnas ei ole.  
K. Marxi käsitles on kapitalismi rahvastikuprobleemid,  
eriti aga paljudiskuteeritud ülerahvastuse probleem, tihe-  
dasti seotud selle ühiskondliku formatsiooni majanduslike  
iseärasustega — kriisinähtustega, tööpuudusega jms.

Marksistlikku maltusianismikriitikat arendas edasi  
V. I. Lenin, kes pööras erilist tähelepanu juba tema ajal  
levima kippuvale neomaltusianismile. Ta näitas, et erine-  
vates ühiskondlik-majanduslikes formatsioonides omanda-  
vad rahvastikuseadused tunduvalt erinevaid jooni, mis-  
tõttu neid tuleb vaadelda diferentseeritult. Ühtlasi süven-  
das ta märgatavalt liigrahvastiku osa mõistmist.  
V. I. Lenin näitas, et liigrahvastik pole kapitalismile mitte  
ainult iseloomulik kõrvalnähtus või kapitalistlike tootmis-  
suhete lihtne tulemus, vaid midagi hoopis enam — kapi-  
talistliku ühiskonnamehhanismi vältimatu koostisosa, mil-  
leta see ei ole suuteline normaalselt funktsioneerima.

Hiljem on maltusianismi suhtunud kriitikaga ka pal-  
jud kodanlikud teooriad. Neist väärib kõigepealt nimeta-  
mist Leopold Herschi loodud vaegrahvastiku  
teooria. Malthuse järgi on ühiskondlike hädade, eriti  
aga vaesuse ja viletsuse põhjuseks inimeste liiga suur arv.  
L. Hersch arvab, et asjalood on risti vastupidised. Moodsas  
ühiskonnas sündimus väheneb. Seetõttu tuleb noori ja töö-  
võimelisi inimesi juurde aina vähem. Inimeste eluea pike-  
nedes aga vanade osatähtsus kasvab. Tulemuseks on ni-  
hed rahvastiku struktuuris, mis ei võimalda kõiki inimesi  
otstarbekohaselt ühiskonna huvides ära kasutada (ebanor-  
maalselt suured tööealiste inimeste kontingendid). Tekib  
tööpuudus (inimeste vähesusest!) ja palju muid ebasoovi-  
tavaid nähtusi, millega kõige võimekama rahvastikuosa

majanduslik koormus kasvab kiiremini kui tema tootmisvõime. Selle tagajärjel rahvastiku materiaalne heaolu langeb. Väljapääs olukorrast on vastupidine Malthuse poolt soovitatule — mitte sündimuse piiramine, vaid selle tõstmine. Sündimuse tõusu esimene majanduslik efekt avalduvat lapsevankrite ja imikuvarustuse nõudmise suurenemises, mis annab tõuke nende tootmise laiendamisele, tagab tööd paljudele inimestele jne.

Vaegrahvastiku teooria silmapaistev primitiivsus ei takistanud sellel 30-ndate aastate Saksamaal ja üldse Kesk-Euroopas küllaltki suurt kõlapinda omandamast. Vaegrahvastiku teooriat on õigustatult nimetatud pea peale keeratud maltusluseks.

Käesoleva sajandi 30-ndail aastail sai laialt tuntuks optimaalrahvastiku teooria. Selle rajajaks on Imre Ferenczi. Rahvasteliidu kirjastusel ilmunud I. Ferenczi peateos «Optimaalne rahvastik» köitis kahe maailmasõja vahelistel aastatel pikemat aega Euroopa teadusliku avalikkuse tähelepanu. I. Ferenczi järgi on optimaalne selline rahvaarv, mis tagab teaduse ja tehnika antud arengutaseme juures keskmiselt ühe inimese kohta suurima rahvatulu. Valitsused peavad tegema kõik, et tagada oma riikides optimaalse rahvastiku kujunemist. Võrreldes paljude varasemate õpetustega on I. Ferenczi seisukohad tunduvalt mitmekülgsemad ning peegeldavad õigemini rahvaarvu ja rahvastiku elatustaseme vahelisi seoseid. Analüüsinud madalat iivet Prantsusmaal, väidab üks sellesse suunda kuuluvaid uurijaid A. Sauvy, et vähene sündimus on maltusluse saatustlik järelmõju, mis on pikema aja jooksul «närinud» prantsuse rahva olemasolu aluseid (Malthus hindas sündimuse vähendamist positiivse nähtusena!).

Vaeg- ja optimaalrahvastiku teooria kõik üksikkomponendid pole marksistliku rahvastikuteaduse seisukohalt põhjenduslikus osas tunnustust vääriavad. Siiski on nad andnud demograafia arengusse märgatava positiivse pärandi. Nad tõstsid päevakorda rahvastiku struktuuri ja selle uurimise tähtsuse, millele tänapäeva demograafias õigustatult suurt tähelepanu pühendatakse, ning tsentraliseeritud populatsioonipoliitika vajalikkuse. Selles seisneb nende teaduslike teooriate ajalooline väärtus, mida nende mõningale sisemisele vastuolulisusele vaatamata tuleb kõigiti hinnata.



Kaugeltki mitte kõik demograafias esinenud suunad ei vääri selist suhtumist. Kodanlikus rahvastikuteaduses tõise teooria seisundile pretendeerinud ja mõnedes maades sellele veel praegugi pretendeeriv rassiteooria, mida poliitilise suunana tuntakse rassismi nime all, pole näiteks teaduslikule rahvastikukäsitusele mingisugust otsest lisa andnud. Tuginedes eri rassi inimeste erinevale «väärtusele» kultuuri või tsivilisatsiooni loojaina, tuletatakse siit härrasrahvaste suuremad õigused, vähema väärtusega etniliste gruppide «loomulikult» vähemtähtis osa ja madalam elatustase, idee võidelda «rassipuhtuse» eest jne. Koloniaalimpeeriumide tekke- ja õitseajadel õigustas rassism asumaade riisumist, orjakauplemist ja muid metsikusi. Saksa imperialistide poliitilises propagandas tõsteti ta «Suur-Saksa riigi» ametliku ideoloogia ausse. Leidnud pikemat aega šovinistlikus vaimus kasvatanud saksa rahva teatavates kihtides küllaltki pooldavat vastuvõttu, kujunes rassiteooria juutide ja muude väheväärtuslikeks loetud rahvastikurühmade massilise füüsilise hävitamise ideoloogia näivteaduslikuks aluseks.

Suhteliselt vähene on olnud ka mõnede teiste puhtspekulatiivsele alusele rajatud kvalitatiivsete rahvastikuõpetuste panus demograafia arengusse. Eelkõige käib see Herbert Spenceri (1820—1903) nn. orgaanilise sotsioloogia ja sellega tihedasti seotud orgaanilise rahvastikuteaduse kohta. Spenceri arvates on inimühiskond võrreldav elusorganismiga, millel on pea, jäsemed jne. Juhtivad rahvastikurühmad moodustavad ühiskonna pea võiaju. Töötav rahvas on jäsemed, kes teevad füüsilist tööd, järgides ajast tulevaid korraldusi. Nende kahelaadsete funktsioonide täitmiseks on ühiskonnal kolme liiki organeid: toitumis-, jaotamis- ja reguleerimis- (s. o. juhtimis-) organid. Ühiskonna sellisest orgaanilisest liigendatusest tuleneb tema eri osade (inimrühmade) ebavõrdsus ning ühtlasi nende ebavõrdsete sotsiaalsete rühmade sõbraliku koostöö vajadus, ilma milleta pole tagatud ühiskonna normaalne elu.

Orgaanilise rahvastikuteooriaga on tihedasti seotud Raimond Pearl'i rahvaarvu bioloogilise kasvu teooria, mis on välja arendatud kärbest arvu kasvu vaatlemisel saadud tulemustest. R. Pearl'i järgi kasvab mistahes rahva arv nn. logistilise kõvera alusel, mis on täielikult määratud kolme punktiga: miinimumi, käänupunkti ja maksimumiga. Esialgu toimub kasv kiireneva, pärast käänupunkti lähimist aga sujuvalt kahaneva tempoga, kuni jõuab maksimaalse arvuni, mis jääb pikemaks ajaks muutumatult püsima. Viimane moodustab rahvastiku nn. lae ehk piirarvu vastaval territooriumil, millest suurem arv pole võimalik.

Tänapäeval on kodanlike demograafide seas populaarne sotsiaalse mobiilsuse teooria, mis käsitleb ühiskonda diferentseeritult — erinevate klasside ning sotsiaalsete rühmade läbilõikes — ning vaatleb ühiskonna liikumapaneva jõuna indiviidide ja nende väiksemate gruppide (näiteks perekondade) liikumist ühest klassist või kihist teise. Viimane moodustabki mobiilsuse kui niisuguse. Tollel teorial on hulk erivariante, nagu näiteks sotsiaalse kapillaarsuse teooria, mis

põhjendab sündimuse vähenemist sellega, et inimesel kulub moodsa ühiskonna astmestikku pidi ülespürgimiseks, s. t. aina kõrgemale sotsiaalse hierarhia kihistusele tõusmiseks väga palju energiat; seetõttu peab ta seda kusagilt mujalt — näiteks varem järglaste soetamiseks kulutatud energia vähendamise arvel — kokku hoidma.

Mitmesuguste Lääne-Euroopa ja Ameerika kõige uuemate rahvastikuteoreetiliste kontseptsioonide tuumas võib viimasel ajal täheldada jällegi õige tihti maltusluse sümptomeid, kõnelemata otsestest neomaltuslastest. Astudes õigustatud teravusega välja katsete vastu istutada Malthuse teooriat kaasaega, eriti aga siduda seda progressiivsete ühiskondlike taotlustega, marksismiga jne., ajavad mõned nõukogude autorid, nähtavasti demograafia suhteliselt pealiskaudse tundmise tõttu, segi mitmed põhilise tähtsusega mõisted. Sellised eksitused raskendavad asjalikku lähenemist paljudele NSV Liidu ja sealhulgas ka eriti meie vabariigi rahvastiku uurimise ja aktiivse mõjustamise probleemidele, mille tähtsus tõuseb iga aastaga.

«Mitmed nõukogude autorid ajavad maltusluse kui apologetilise teooria segi sündimuse piiramise poliitikaga,» väidavad juhtivad nõukogude demograafid A. Borski ja B. Šmulevitš ning jätkavad: «Nad ei mõista seda, et, tõrjudes tagasi küll Malthuse teooria, ei välista marksism sugugi sündimuse piiramise või tõstmise poliitika vajalikkust seal, kus see osutub otstarbekaks (sõrendus — U. M.).»

Tähtsamate rahvastikuteoreetiliste kontseptsioonide kaleidoskoopilise ülevaate lõpetuseks tuleb ütelda, et erinevas suunas arendatud rahvastikukontseptsioonide juba niigi suurest arvust hoolimata on demograafia praegu ja kindlasti veel pikemat aega tulevikuski intensiivsete otsingute teadus. Rahvastikuteaduse suurimad rakendusliku tähtsusega avastused on veel ees. Siiani pole meil veel jõutud sotsialistlikus ühiskonnas kehtivate objektiivsete rahvastikuseaduste rahuldava tunnetamiseni ning olulise-  
mategi rahvastikuprotsesside põhjusliku siseaparatuuri ammendava selgitamiseni, rääkimata nende protsesside niisuguse efektiivsusega mõjustamisest, nagu seda rahvamajanduse juhtimise seisukohast tuleks vajalikuks pidada. Seni veel uurimata probleemistikule sotsialistliku ühiskonna demograafias juhivad tähelepanu mitmed sellisedki



nähtused, nagu näiteks meie linnade igasuguseid plaane ületava kiirusega toimuv kasv (on see hea või halb?, mida teha selle vältimiseks?, kas seda on üldse vaja vältida?), eriti meie vabariigis krooniliseks nähtuseks kujunema kippuv töökäte puudus kõigi sellest tulenevate dispropertsioonide ja ebasoovitavustega, seni selgitamata aspektid rahvastiku struktuuri ning iibe kujunemises ja paljud muud aktuaalsed probleemid. Nende ammendav selgitamine eeldab tuginemist kogu teadusliku demograafia ja muude teaduste poolt pakutavatele teoreetilistele kontseptsioonidele, kõigepealt aga tegelikke rahvastiku protsesse täpselt valgustavatele andmetele, mida pakuvad ühelt poolt rahvaloendused, teiselt poolt rahvastiku jooksev arvestus.

### 1.3.

## PRAKTILISE LOENDUSASJANDUSE ALGUSAEGADEST

Teadusena üle kolmesaja aasta vana, ulatuvad rahvastiku uurimise alged tuhandete aastate kaugusele ajalukku. Kui rahvastikuteadus kõigi oma humaansete eesmärkidega sai alguse süngete surmateadete kokkuvõtetest, siis praktiline rahvauurimine algas küll elavate inimeste loendamisest, ent toimus esialgu võrdlemisi ebainimlikel eesmärkidel — orjade ja vangide loendamine, keda võis müüa, alamate loendamine, kellelt andameid võtta või keda sõtta kihutada.

Teadaolevatel andmetel on esimesi, üldjoontes rahvaloendustega sarnanevaid üritusi korraldatud Hiinas (umbes 28. sajandil e. m. a.) ja Egiptuses. Egiptuses on raidkirjades säilinud kokkuvõtted püramiidide ehitamisel töötanud meeste arvu kohta umbes aastast 3050 e. m. a. Alates 12. sajandist e. m. a. võeti Hiinas rahvastikku arvele juba perioodiliselt.

Säilinud ülestähenduste järgi on teada, et samasuguseid loendusi on korraldatud ka teiste arenenumate vanaaja rahvaste hulgas Babüloonias, Lõuna-Ameerikas (praeguse Peruu alal asunud inkade riigis) ja mujal.

Muuseas on ka piiblis säilinud mälestisi juutide relvakandmisvõimeliste meeste loendamisest: Vana Testamendi lugu iisraeli rahva ülelugemisest pärast Punasest merest

läbitulekut; loendus, mille olevat korraldanud kuningas Taavet. Kristuse sündimise lugu Uues Testamendis algab rahvaloenduse kirjeldusega: «Ja sõna läks välja keiser Augustusest, et kogu maailm pidi üles kirjutatud saama...» Kõigis neis tugevasti mütoloogiahõngulistes lugudes on säilmeid kunagi tõepoolest toimunud rahvaloendustest ja nende korraldamisel rakendatud põhimõtteid. Rooma riigis kehtis näiteks nõue, et inimesed pidid loendamisel oma sünnikohta minema.

Nii juutide kui ka muude rahvaste juures oli rahvaloendustel eeskätt sõjaline tähtsus. See võimaldas kindlaks määrata sõdimisvõimeliste meeste arvu (esialgu loendati ainult mehi). Tolleaegse primitiivse relvastuse juures oli meeste arv sõjaväe võitlusvõime peamiseks näitajaks.

Hiljem nihkusid esiplaanile majanduslikud ülesanded. Nii oma rahvast kui ka vallutatud aladel elunevaid inimesi loendati maksustamise eesmärgil. Loendamisest kõrvalehoidujaid karistati karmilt.

Loendusasjandus oli arenenud ka Vana-Kreekas, kus korraldati mitte ainult loendusi, vaid peeti juba ka jooksvat sünni- ja surmajuhtumite arvestust, nagu see selgub antiikaja autorite Herodotose, Platoni, Plutarchose ja Aristotelese töödest. Rahva loendamine, eriti aga jooksev arvestus, oli tihedalt seotud usundlike kombetalitustega. Aristotelese teoses «Ökonoomika» on kirjeldatud tava, mis nõudis, et iga lapse sündimisel pidid vanemad ohverdama Ateenalinnale kaitsejumalannat Pallas Ateenat teenivale naispreestri ühe mõõdu nisu. Surma puhul tuli surnu omastel ohverdada mõõt otri. Nii võimaldas preestri laekunud vilja kogus kindlaks teha rahvaarvu muutumise sünni- ja surmajuhtumite tagajärjel. Hiljem hakati selleks erilisi nimestikke pidama.

Sügavalt juurdunud usundlikud tavad olid rahvastiku arvestuse täielikkuse küllaldaseks tagatiseks. Vaevalt et mõni «korralik» ateenlane oma linna kaitsejumalannale ohvri viimata jättis, kui tal sündis laps või kui mõni tema kodakondsetest suri.

Rooma kohta, kus statistiliste massiürituste korraldamine oli veelgi kõrgemal järjel, on teada, et kuningas Servius Tullius seadis alates 535. aastast e.m.a. sisse sundusliku rahvaloenduse, mis toimus ajastule omase tseremoniaalsusega. Rahvaloendus, tolleaegse nimetusega



«tsensus» (census), toimus iga viie aasta tagant ja kandis avaliku pidutseremoonia ilmet. Loendust toimetas tsensor Marsi väljal asuvas *villa publicas*. Teda ümbritsesid avaliku elu tegelased. Kogu sündmuse käiku jälgis hulgalt rahvast. Hüüde peale pidi iga iseseisev Rooma kodanik astuma tsensori ette ja ütlema selge häälega oma nime, elukoha, perekonnaliikmete nimed, nende soo ja andma mitmesuguseid muid andmeid enda ja oma perekonna kohta. Tuli teatada ka oma varanduse suurus ja selle rahas väljendatud väärtus. Kirjutajad kandsid kõik kohe nimestikesse, mille alusel arvutati makse. Loendamise avalikkus oli garantiiks, et keegi oma varanduse kohta valeandmeid ei esitaks.

Loendusest osavõttu peeti väga tähtsaks. Esialgu nõuti, et kõik Roomast eemalviibivad kodanikud sõidaksid selleks ajaks koju tagasi. Hiljem seda korda muudeti ja Roomast äraolijate kohta võisid andmeid esitada nende volinikud. Tingituna Rooma riigi poliitiliste ja majanduslike olude muutumisest, tehti loenduste korralduses veel muidki muudatusi. Loenduste perioodi pikendati esialgu kümnele, seejärel viieteistkümnele aastale, keisrite ajal hakati nimekirjadesse ka orje võtma jne. Loenduste üldine iseloom jäi aga põhijoontes endiseks.

Nagu Kreekas, nii ka Roomas oli sünni- ja surmajuhumite jooksev arvestus seotud usutalitustega. Sellekohast arvestust peeti Roomas Saturni templis, kuhu tuli viia kõik annetused.

Vanaaja rahvaloendused olid rahva seas ebapopulaarsed, sest nad olid seotud järgneva kohustusega maksta makse, võtta osa sõjakäikudest, avalikest töödest jne. Kes loendusest kõrvale hoidus, sel oli lootust pääseda ka maksumaksjast või kuidagi teisiti mingisuguseid hõlbustusi saada. Siit tulenes püüd loendusest kõrvale hoiduda või ebaõigeid andmeid esitada.

Feodalismiperioodil oli rahvastiku arvestus juhuslikku laadi. Rahva loendamine nõuab laialdast organiseerimistööd ning keskendatud juhtimist. Feodaalsed killustatud riigid ei suutnud nimetamisväärsed loendusi ette võtta.

Feodalismiajastust on teada mõningaid loendusetaolisi üritusi Inglismaalt. 14. sajandil toimus seal Rooma tsensuste taoline üldine rahvaloendamine, et täpsustada andmeid maksumaksjate kohta, kelle arv oli pärast «musta surma» laastamistööd tunduvalt vähenenud. 16. sajandil

korraldati Inglismaal relvakandmisvõimeliste meeste loendus. Elanike arvestusi toimus ka Zürichi kantonis 1567. aastal, Saksimaal 1571. aastal, Preisimaal 1532. aastal ja mõnedes linnades (Nürnbergis 1449. a., Strasbourgis 1473. a.).

Feodalismiajastul olid esiplaanil maaomandi probleemid. Kogu feodaalne hierarhia toetus maade lääniõigustlikele jaotamisele kuninga ja tema vasallide vahel. Riigikassasse laekuvate maksude määramiseks oli tähtis teada maaomanike valduste ja varanduse suurust. Selle kõrval koguti andmeid ka rahvastiku kohta.

Sünni- ja surmajuhtumite jooksev arvestus jäi keskajal kiriku kätte. Keskajast pärinevad kirikuraamatud on väga pika aja jooksul olnud õieti ainsad statistilised allikad rahvastiku kohta, kuigi nad on lünklikud ja puudulikud, sest raamatusse kanti mitte sünni-, vaid ristimist juhud, mitte surma-, vaid kirikliku matmistalituse sooritamise juhud. Enne ristimist surnud lapsed ja surnud, keda kiriklikult ei maetud, jäid seega arvestusest välja.

Eestis toimus rahvastiku jooksev arvestus kirikuraamatutes veel osaliselt kuni 1940. aastani.

Esimene «moodsa» rahvaloendusena, kus rakendati tänapäevastele loendustele lähedasi meetodeid, nimetatakse statistikaalases kirjanduses 1665. aastal tolleaegsel Prantsuse asumaal Kanadas asetleidnud «tsensust». Kuni aastani 1754 toimus seal ebaühtlaste vaheaegadega kokku 16 rahvaloendust.

18. sajandil korraldati rahvaloendusi juba paljudes maades: Islandis (esimene loendus 1703), Hispaanias (1748), Rootsis (1749), Toskaana ja Parma hertsogiriigis (1766 ja 1770), Sardiinias (1773), Taanis (1787), Ameerika Ühendriikides (1790), Inglismaal (1801) jne.

Omapärase peatüki moodustavad rahvastikuteaduse ajaloos kolde loendused. Rahva arvu hinnati sellistel loendustel kindlakstehtud majade, kollete ehk «suitsete» ning majas elavate inimeste ligikaudse arvu järgi. Kolde loendusi on teada mitmest riigist (Prantsusmaal 1328. a., Belgias jm.). 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi alguses oli kollete loendusi ka väljaspool Euroopat (Birmas 1783 ja 1826). Kollete järgi arvestatud elanike arv kõikus suuresti, sest ühe kolde kohta arvestati kord viis inimest, teised loendajad aga tõstsid selle arvu kümnele.

Rahvaloendused olid ka feodaalajal rahva ja aadel-



konna seas ebapopulaarsed. Tihtipeale astusid loenduste korraldamise vastu välja aadlikud, kes kartsid loendusandmete järgi maksustamist. Preisimaal jäi näiteks 1644. aasta loendus aadlike survele ära. Ungaris jäeti privilegeeritud kihid 1804. aasta loendusel arvestamata. Inglise parlamendis puhkes loenduse korraldamise arutamisel 1753. aastal tõeline protestitorm. Keegi parlamendiliige pidas loenduse projekti «vabadusjäänuste lõplikuks hävitamiseks Inglismaal». Teised iseloomustasid loendust kui «kõige hirsumat röövimis- ja survevahendit, mida kunagi on kasutatud». Mõned mainisid, et loendus toob endaga kaasa hädasid, sest vaenlane saab teada, kui vähe on Inglismaal rahvast. Ülemkoda lükkaski sedapuhku loenduse projekti tagasi.

19. sajandi alguses muutusid rahvaloendused vähehaaval perioodilisteks ja üldisteks. Põhja-Ameerika Ühendriikides pandi perioodilistele loendustele alus 1790. aasta konstitutsiooniga, milles nähti ette, et loendusi tuleb korraldada iga kümne aasta tagant. Eesmärgiks oli osariikide esindajate arvu kindlaksmääramine Kongressis ja maksusummade jaotus osariikide vahel. (Enne 1790. a. toimus Põhja-Ameerika Ühendriikides kokku 38 rahvaarvestust riigi mitmesugustes osades, neist 27 veel tol ajal, kui Ameerika oli Inglismaa koloonia.)

Euroopas peetakse regulaarsete rahvaloenduste alguseks 1801. aastat, millal toimusid loendused Inglismaal, Prantsusmaal ja Taanis. Inglismaal oli see seotud rahvastiku kiire kasvuga. Toiduaineid pidi Inglismaa juba siis sisse vedama. Rahvaarvu kohta olid andmed väga erinevad: ühtede arvates oli Inglismaal 18. sajandi lõpus üle 9, teiste arvates ainult 5 miljonit inimest.

Prantsusmaal toimus 1801. aastal loendus peamiselt sõdimisvõimeliste meeste arvu kindlakstegemiseks, sest selliseid andmeid vajab Napoleon, kes pidas lakkamatult sõdu.

19. sajandi alguses toimusid loendused ka Rootsis (1800), Soomes (1800), Norras (1801) ja Taanis (1801).

#### 1.4.

### HINGEDE ÜLESKIRJUTUSED JA ESIMESED VENE RAHVALOENDUSED

Mõnede andmete alusel tegeldi Venemaal loenduste ja maade üleskirjutamisega juba 12. sajandil.

13. sajandil korraldasid vallutatud Vene aladel korduvalt loendusi tatarlased (1245, 1257, 1259 ja 1273), et määrata kindlaks rahvalt kogutava andami suurust. 15. sajandist on seniajani säilinud nn. Novgorodi maa- raamatud, mis on õieti omaaegsete loenduste nimekirjad.

15.—17. sajandini õitses Moskva riigis nn. kirjeldusraamatute pidamine (писцовое дело). Riigivõimu poolt kohtadele saadetud «kirjutajad» koostasid nimekirja ja loendeid bojaaride maavalduste, varanduse ja rahvastiku kohta. Paljud sellest perioodist pärinevad nimekirjad on säilinud kuni meie ajani.

Et 15. ja 16. sajandi ürikuid on arhiivides siiski väga lünklikult, oldi pikemat aega arvamusel, et statistilised üleskirjutused olid tolleaegses Venes episoodilised, toimusid pikemate vaheaegade tagant ja võrdlemisi juhuslikult. Prof. N. K. Družinin on tõestanud, et 15.—17. sajandil Venemaal toimunud üleskirjutused olid süsteemikindlalt ja regulaarselt teostatavad riiklikud üritused, millel oli suur poliitiline ja majanduslik tähtsus tsentraliseeritud Vene riigi kujunemisel. Väheste eranditega olid need väga ulatuslikud, eriti 1581.—1592., 1619., 1646.—1647. ja 1678. aasta üleskirjutused. Viimased kaks, mis haarasid kogu riigi territooriumi, polnud enam maaloendused, vaid maksustatava rahvastiku loendused. 1678. aasta loendus toimus talupoegade majandite kaupade, millega kaasnes nende maksustamine. Valitsus hakkas üha enam orienteeruma sellisele maksustamisviisile, sest koormiste määramine maade suuruse (adramaade arvu) järgi ei kindlustanud riigikassale stabiilseid sissetulekuid ega osutunud seetõttu enam otstarbekaks.

Kui varem kannatasid kirjeldusraamatud eeskätt maade mitmetäieliku registreerimise all, siis 1678. aastast alates hakkavad üha enam sagenema kaebed taluperede registreerimata jätmise üle. Eesmärgiga vähendada maksukoormist jätsid kogukondade vanemad hulgaliselt peresid loendamata, kirjutasid iseseisvad talunikud üles kas popsidena (бобыль), kelle koormis oli väiksem, või siis sunnismaiste teenritena (холоп), keda üldse ei maksustatud. Esines koguni juhtumeid, kus mitme lähestikku asuva naabertalundi õued ümbritseti ühise taraga, et neid arvestada ühe maksustatava majandina.

Üleskirjutuste andmed hakkasid kajastama talundite arvu vähenemist. Kui 1710. aastal toimus uus loendus, ilmnes, et talundeid oli riigis peaaegu viiendiku võrra (19,5%) vähem kui 1678. aastal. Muidugi ei olnud «materiaalne huvi» koormistest hoiduda ainus ega peamine põhjus, miks talundite arv vähenes. Peapõhjuseks olid sõjad, talurahva ülestõusud ja talupoegade põgenemine hõredalt asustatud ääremaaale.



Kuna aga taluperede liikmete keskmine arv samal ajal kasvas (1710. a. andmetel polnud sugugi haruldased 25—30 hingega talupered), on küllaldaselt põhjendatud arvamus, et rahvaarv samal ajavahemikul ei vähenenud üldse või vähenes ainult tühisel määral. Niisugustes tingimustes oli üleminek üksikisikute maksustamisele õieti ainus abinõu, mis võis garanteerida stabiilselt laekuvaid sissetulekuid riigikassasse.

Et kõiki maksustatavaid «hingeseid», s. o. isikuid arvele võtta, andis Peeter I 1718. aasta 26. novembril ukaasi nn. hingede revisjoni tegemiseks. Esialgse kava kohaselt pidi revisjon toimuma ühe aasta jooksul, lõppes aga tegelikult alles 1724. aastal. Et revisjoni eesmärgiks oli kindlaks teha nn. «pearahaga» maksustatavate inimeste arv, loendati ainult mehi. Alles kaheksandast revisjonist (1833. a.) alates loendati ka naised.

Tolleaegse eelarvekorralduse kohaselt maksid riigile makse kogukonnad. Maksu suurus sõltus viimase revisjoni kindlakstehtud meessoost isikute arvust (imikutest raukadeni, vanust arvestamata). Seetõttu olid kogukonnad huvitatud meessoost isikute varjamisest ja nende väljajätmisest hingekirjadest. Arusaadav, et see vähendas tunduvalt revisjonidega hangitavate andmete täpsust.

Tänapäeval paneb paljusid uurijaid imestama revisjonide andmetest tolleaegsel Venemaal ilmnev naiste suur arvuline ülekaal meestega võrreldes. Teatud määral oli see kindlasti tingitud kogukondade omalaadsest «materjalsest huvist», mille kohaselt osa mehi jäeti hingekirjadest välja.

Hingede revisjone korraldati revolutsioonieelsel Venemaal kokku kümme (algusaastad: 1722, 1743, 1761, 1781, 1794, 1811, 1815, 1833, 1850 ja 1856). Viimased revisjonid haarasid ka praegust Eesti NSV territooriumi.

Hingede revisjonidega ühenduses on tekkinud palju rahvaluule valdkonda kuuluvaid nalju, kõnekäände ja ütlusi. Erilist meeolehärmi kutsus esile asjaolu, et makse tuli tasuda ka nn. surnud hingede eest, s. o. meeste pealt, kes pärast viimast revisjoni olid surnud. «Surnud hingede» mõiste oli sellega seoses väga aktuaalne. Tänapäeval on selle mõiste omaaegne konkreetne sisu ammu ununenud ja väljendit «surnud hinged» tuntakse peamiselt Gogoli samanimelise teose järgi.

Võrreldes rahvaloendusega tänapäevases mõttes oli revisjonidel palju erinevusi. Revisjonid kestsid väga kaua: viies revisjon näiteks 15 aastat, viimane 4 aastat.

Loendati ainult n.-ö. «hingekirjalist» ehk juriidilist, mitte tegelikku rahvastikku jne. Seepärast neid erialases kirjan-  
duses tavaliselt loendusteks ei nimetata.

Esimene Venemaa üldine rahvaloendus toimus 1897. aastal ja haaras ka Eesti. Esimesed loendus-  
andmed Eesti ala kohta koguti siiski juba märksa varem, aastal 1881, millal toimus Eestimaa ja Liivimaa kuber-  
mangu hõlmav osaline rahvaloendus.

1897. aasta rahvaloenduse korralduses oli suuri puu-  
dusi. Neid ei suutnud kõrvaldada ka see, et Vene eesrind-  
liku intelligentsi esindajad, kes said hästi aru rahvaloend-  
use tähtsusest tolleaegse Venemaa mahajäänud oludes, sellest aktiivselt osa võtsid.

Loenduse korraldamine oli usaldatud eranditult reakt-  
sioonilise riigiaparaadi ametnike kätte. Seetõttu toimus  
see bürokraatliku täpsuse, puisuse ja nürimeelsusega. Loenduse üldjuhiks oli siseasjade minister. Kohtadel kor-  
raldasid seda kubernerid, aadelkonna, semstvote, küla-  
kogukondade ametimehed ja muud ametnikud. Kirjanik  
A. P. Tš e h h o v, kes ise loenduse korraldamisest osa võt-  
tis, märgib selle loenduse kohta oma teoste kirjasta-  
jale Suvorinile adresseeritud kirjas mittekahemõttelise  
irooniaga: «Loendus on lõppenud. Loendajad tööta-  
sid ülipüüdlikult, naeruväärselt pedantselt. Seevastu  
semstvoülemad, kellele oli usaldatud loendus maakon-  
nas, käitusid halvasti. Nad ei teinud vähimatki, said ise  
vähe asjast aru ja kõige raskematel minutitel osutusid  
haigeks.»

Raske oli vabaneda juurdunud eelarvamustest. Rah-  
vas oli umbusklik. Keegi Tveri kubermangus töötanud  
loendaja kirjutas, et «vaatamata kogu loendusele eelne-  
nud selgitustööle on sel talupoegade silmis ikkagi revis-  
joni kõrvalmaitse. Seetõttu hoidusid nad loendusest kõr-  
vale, paljudes kohtades aga püüti igati jätta loendamata  
neid perekonnaliikmeid, kellest polnud töötajaid ja kes  
vähe teenisid.»

Juba loenduse küsimustik oli puudulikult koostatud.  
Loendusega ei hangitud andmeid rahvastiku rahvusliku  
koostise ja tegevusalade kohta. V. I. Lenin, kes oma töö-  
des korduvalt 1897. aasta rahvaloenduse andmeid kasutas,  
oli sunnitud loenduse kokkuvõtted uuesti läbi töötama ja  
ümber rühmitama, et neist vajalikke teaduslikke järeldusi  
teha. Näiteid selle kohta leidub rohkesti eriti V. I. Lenini



Eestimaa Auberneer.

## Statistika Komite.

Tallinnas.

Walla politseile.

Talwe k. p. 1881 a.

*N*

Arstid herra looga aast 20, Jõulu k. p. sei nastal Eestimaa, misama la  
Kümi ja Kuutamaal üldkõne rahwa lugemise ette wõetud, ei keiget teadust  
nende kubermangude rahwa üle snada, se on, kui palju meeside, ja naisterahwasid  
sin elawad, kui palju nendest poisurite rät täbratu põlmes, abielusid rät lesed, mis krett  
nemedid rühkimas, mis talitus nendel on, kui palju nende haigast pimedusid ja lumemist, ku  
palju raskamad lugeba ja kirjutada j. n. e., nende luda teiste maades rahwainimistest ette  
wõetud, et maade iseloomist aratunda saad. Kõrgehõrga ei ole rahwa lugemisel midagi tege  
mist. Seis lugemist hõkatakse pes ette waimistama. Selle pötsat annus minna siinwa si  
metud walla politseile ksktu, selle seft hoiat saada, et nendele, ksk seba lugemist loimetawad.  
hirmuist abi annud saad. Üksikud siid, kui rahwas agatate seft osa wõlad, ja wõitahli  
kult seina jure oma kaks-kõõd palkus wõib se lugamine nende korda minna, et lema meise  
aawiks jääb, ja ei meie tema ikki teadust saame, mis igakõbele, kskel oma maa armad, ksku  
ik ja tarmis on. Kõõ aga praad pühkama, seba tulustat ettewõtmist teheskida, rät kühmeiste  
peal wõeriti mõõnust endu, see sangad ksku kohtuniku seaduse § 29 järel trahwi alla.

Kuberneer Politseiwõõf.

Estetide P. Jordan.

Joon. 1. Eestimaa kubeneri ringkiri vallapolitseile, milles selgitatakse eelseisva rahvaloenduse eesmäärke ja ühtlasi hoiatatakse: «Kes aga peaks püüdma seda tulusat ettevõtmist takistada, ehk küsimuste peale võeriti vastust anda, see langeb rahu kohtuniku seaduse § 29 järel trahwi alla.»

teoses «Kapitalismi areng Venemaal» (V. I. Lenin, Teosed, 3. kd.).

Vaatamata puudustele loenduse teoreetilisel ettevalmistamisel ja praktilisel korraldamisel, olid esimese Vene üldrahvaloenduse materjalid siiski väga hinnatavateks allikateks tolleaegse Venemaa sotsiaalsete olude kohta. Kirjaoskajaid oli 9-aastaste ja vanemate hulgas ainult 24%. Vene impeeriumi kõigis õppeasutustes oli ainult 79 000 õpetajat; pappe, munki ja teisi vaimulikke oli seevastu 263 000, s. o. üle kolme korra rohkem kui õpetajaid. Arste oli ligi 14 000, soolapuhujaid ja posijaid üle 13 000, s. t. peaaegu niisama palju kui arste. 1897. aastal oli Moskvast veidi üle miljoni elaniku kohta 7000 pappi, munki ja muud vaimulikku. Samal ajal oli Moskvast õpetajaid 1800, arste 1300 ja insenere ainult 374.

Järgmised rahvaloendused toimusid Venemaal juba pärast Oktoobrirevolutsiooni.

## 1.5.

### AJALOOLOSE ÜRIKUD EESTI RAHVAARVUST

Taani riigiarhiivis Kopenhaagenis asub 13. sajandi teisel poolel koostatud käsikirjaline pärgamentkõide «Liber Censur Danicae» ehk eesti keeles «Taani hindamisraamat». Selles sisaldub muuseas nn. suur ja väike Eestimaa nimistu, milles on esimesi täpseid andmeid Põhja-Eesti põllumajandusliku maakasutuse, läänimeeste ning neile kuuluvate valduste kohta. Tuntud balti-saksa ajaloolase prof. Paul Johanseni uurimuste järgi on need nimistud koostanud aastatel 1219—1220 Põhja-Eestis inimesi ristinud preestrid. Lõplikult redigeeritud on nad Tallinna Taani-aegse piiskopi Thorkilli käega 1241. aastal.

Rahvaarvu kohta saab nimistute andmetel teha ainult kaudseid järeldusi. Adramaid, mida «Taani hindamisraamat» põhiliselt loetlebki, oli Eestis tollal 21 000—22 000. Teadlaste arvamusel selle kohta, mitu inimest ühel adramaal töötas ehk mitut «suud» üks adramaa pidi toitma, lähevad lahku, kõikudes viie kuni kümne vahel. Tähelepanav on teatud kasvutendents, viimaste aastakümnete ajaloolased peavad võimalikuks suuremat inimeste arvu. See tähendab, et Eesti rahvaarv pidi 13. sajandi algul



olema kusagil 100 000—200 000 inimese vahepeal. Ajaloo-kandidaat Helder Palli, kes on analüüsinud rahvaarvu erinevaid hinnanguid ja võrrelnud neid muu hulgas ka mitmete naaberrahvaste — leedulaste, poolakate, norralaste ja teiste arvu kohta teadaolevate andmetega, arvab kõige tõenäolisemaks 140 000—160 000 inimest. Seda polnudki nii vähe, kui arvestada, et leedulasi oli samal ajal 120 000—170 000, norralasi 200 000, rootslasi 400 000.

13. sajandil alanud röövvallutajate võim tõukas eesti rahva korduvalt hävinguohu. Liivi sõja järel oli Eestis mitte üle 60 000—70 000 inimese. Seejärel rahvaarv kasvas, kuni see Põhjasõja tõttu jällegi 80 000—90 000 inimeseni vähenes. Need andmed on ajaloolaste, eeskätt dr. Otto Liivi poolt restaureeritud suhteliselt lünklike lähteandmete alusel. Alates 1670-ndatest aastatest põhinevad nad olulises osas kirikuraamatutel ehk nn. meetrikaraamatutel. Välisele lakoonilisusele vaatamata sisaldavad need arvud eesti rahva saatuse kohta võib-olla rohkemgi kui mistahes tundetoonitatud detailikirjeldused neil aastatel valitsenud oludest.

Pärast 1780-ndaid aastaid toimunud rahvaarvu muutustest pakuvad andmeid juba Vene hingederevisjonide lehed.

Hingede revisjonid hõlmasid Eestit alates neljandast revisjonist, s. o. 1782. aastast. Kokku toimus neid Eestimaaal seitse ja Liivimaal kaheksa. Ehkki revisjonidega uuriti mitte tegelikku, vaid juriidilist rahvastikku, pakkusid nad omal ajal ja pakuvad veel praegugi suurt huvi. Revisjonide andmed on meie arhiivides säilinud. Nende läbitöötamisel on palju teinud ajaloolane Sulev Vahtre, kelle uurimused on praegu lõpetamisjärgus ja avaldatakse arvatavasti lähemal ajal.

Möödunud sajandi 70-ndail aastail rajati Venemaa maakonnavalitsuste statistikaorganid, mida tunti nn. semstvostatistika süsteemina. Esimeste Vene semstvostatistikute poolt korraldatud üritustena mainitakse tavaliselt Tveri ja Vjatka kubermangus 1871. aastal toimunud loendus. Eestimaa Kubermangu Statistikakomitee asutati neist märksa varem, juba 1863. aastal ülesandega korraldada muu hulgas ka rahvaloendusi.

1865. aastal määrati Statistikakomitee sekretäriks erudeeritud algatusvõimeline gümnaasiumikoolmeister Paul Jordan, kes oma eestiaineliste statistiliste uurin-

Ulvi valla  
Protokoll

Ulvi rahva koos.

Ulvi Tallitaja

14<sup>ma</sup> Jaari kuu  
päeval 1882.  
etc!

Üllid üllimal viimastud päeval Karmo  
wirris maa Harektrahtri Herra käsu  
peale kerkka tulnud nia Hella kirkmed.  
Üllima Riigi wallilpuse käsu peale panti  
ni harti Harektrahtri Herra keri ka. San-  
dariitti Palkamnikku Herra von Engel  
wallale ja Riigi käsu ra hwa lugemise  
pärasest itti.  
Suurem hulk wolia ei wõtnud jätta käsu  
mitte wastu ja andsid oma healed selle peale  
ära, et nemmad lugeda ei lase.  
Herra healed alid lugemist laskunud.

Walla Tallitaja

Taan Pöölpu. + + +



Joon. 2. Ka Eestis suhtuti esimestesse rahvaloendustesse umbusklikult. Ulvi valla rahva koosoleku protokoll, mille kohaselt «Suurem hulk valda ei võtnud sedda käsku mitte vastu ja andsid oma healed selle peale ärra, et nemmad lugeda ei lase».



gutega Euroopas laialt tuntuks sai. Tema algatusel ja juhtimisel toimus Eestis kaks loendust juba enne 1897. aasta esimest ülevenemaalist rahvaloendust, nimelt 1871. ja 1881. aastal. Tähelepandav on Jordani asjalik, tolle aja eesrindliku loendusteorია seisukohti respektiiv lähene mine oma ülesandele. See avaldus mitte ainult loenduse küsimuste hoolikas läbitöötamises, vaid ka väga põhjalikes ettevalmistustöödes, mille lahutamatuks osaks oli prooviloenduste korraldamine. 1866. aasta 6. detsembril toimusid sellised prooviloendused Lagedi ja Rae mõisas. Vahetult enne 1871. aasta loendust korraldati prooviloendused veel neljas kihelkonnas ja kolmes linnas — Kuusalus, Simunas, Peetris ja Pühalepas; Tallinnas, Haapsalus ja Paides.

«Taani hindamisraamat», hingede revisjonid, linna magistraatide aruanded, Vene rahvaloendused — need on peamised allikad, millest pärinevad Eesti rahvaarvu kohta minevikust teadaolevad andmed.

Näitliku ülevaate rahvaarvu kohta 13. sajandist kuni tänapäevani annab joonis 3, millel samu andmeid on kujutatud kahel eri viisil. Tavalise ehk nn. aritmeetilise püstskaalaga joonise A kõver iseloomustab rahvaarvu absoluutset kasvu. Logaritmilise püstskaala joonise B kõvera tõusunurk väljendab rahvaarvu suhtelist kasvu (kasvutempot). Logaritmilisel diagrammil paistab kõigepealt silma linnaelanike arvu püsiva tempoga toimunud kasv 19. sajandi algusest kuni tänapäevani ning rahva üldarvu kasvutempo alanemine käesoleval sajandil.

Joonise järgi võib eristada nelja eri staadiumi Eesti rahvaarvu kujunemisel:

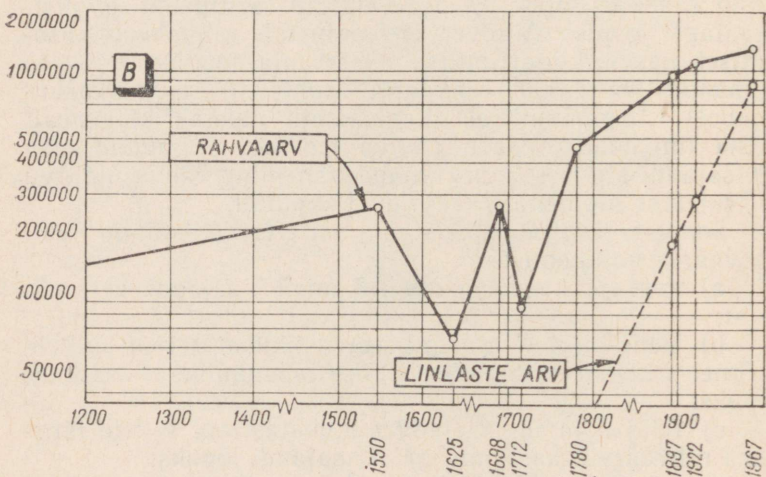
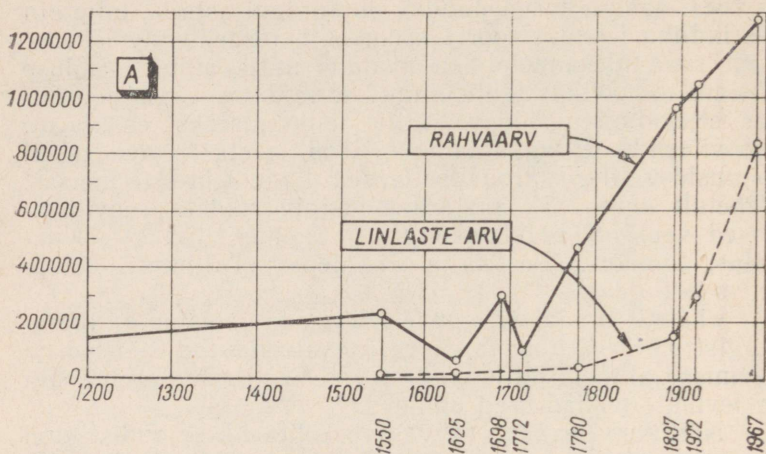
a) aeglase kasvu periood kuni 17. sajandi keskpaigani;

b) Vene-Liivi sõja aegne rahvastikukatastroof, millele järgneb rahvaarvu suhteliselt kiire taastumine 17. sajandi lõpuks;

c) Põhjasõja-aegne rahvastikukatastroof sellele järgneva rahvaarvu taastumisega 18. sajandi lõpuks;

d) rahvaarvu suhteliselt ühtlane kasv 18. sajandi lõpust kuni tänapäevani.

Rahva hämmastavalt suurest elujõust annab tunnistust iibe järsk tõus pärast kaht hävitavat katastroofi. Silmapaistev osa oli siin ka mehaanilisel iibel.



Joon. 3. Eesti rahva üldarvu ja linlaste arvu muutumine 13. sajandist kuni tänapäevani. Diagramm A iseloomustab rahvaarvu absoluutselt, diagramm B suhtelist muutumist (s. t. kasvu-, resp. kahanemistempot).



## 1.6.

### DEMOGRAAFIA, TEMA NAABERTEADUSED JA «TARBIJAD»

Tänapäeva rahvastikuteadus ehk demograafia (sõnast *demos* — rahvas, *graphia* — kirjeldus) põhineb arengulooliselt kahepoolisel alusel — sajandite jooksul rahvastiku praktilisel uurimisel kuhjunud kogemustel ning mitmesugustel teoreetilistel kontseptsioonidel, teooriatel ja õpetustel, mis hakkasid ilmet võtma ümmarguselt kolmsada aastat tagasi.

Väga paljutähendav on rahvastikuteaduse algusaja ja esimeste viljelejate isikuline kokkulangemine majandusteaduse ja statistika rajajatega. W. Pettyst algab Inglise klassikaline poliitiline ökonoomia ja teaduslik statistika. Majandusteaduse hilisemale arengule on hoogu andnud paljud ajalooliselt tähtsad seigad. Sellest on saanud suurte ühiskonnapoliitiliste ideede kasvulava. Progressiivsed majandusteadlased on uusaja kõigis peamistes revolutsioonilistes liikumistes juhtivat osa mänginud. Statistika on leidnud laialdast praktilist rakendamist kogu ühiskonda hõlmava arvestusliigina. Teadusena on tema arengut õhutanud tihe kokkusulamus matemaatikaga, millest on välja arenenud matemaatiline statistika ning laialdased statistika rakendusvõimalused loodusteadustes, eriti füüsikas ning tehnikas. Nii on kolmest teadusest, mille hälli juures seisis W. Petty, jäänud demograafia kuni kõige viimase ajani suhteliselt kõige tagasihoidlikumasse ja pretensioonitumasse positsiooni.

Kui siia lisada veel raskused, mis teaduste omavahealiste piirjoonte tõmbamisel ja klassifitseerimisel üha suuremaks on läinud, siis ei tule imestada, kui demograafiasse suhtutakse puhuti nagu uude teadusesse, mis teiste teaduste seas endale veel kohta pole suutnud võita. Kõige suuremaid raskusi on praegu rahvastikustatistika ja demograafia eraldamisega. Paljudes nõukogude ja välismaa teatmeteostes mõistetaksegi demograafiat lihtsalt demograafilise statistikana, s. t. rahvastikuprobleeme käsitleva statistikaharuna. On tõstatatud küsimus: mis saab siis vastavast statistikaharust, kui tunnustada demograafiat iseseisva teadusena.

Ehkki sellised vaidlused võivad esimesel pilgul võrdlemisi elukaugena näida, on neil tavaliselt küllaltki suur

ja mitmel eri kujul avalduv praktiline tähtsus, alates vastava suhtumuse ehk üldise arvamuse kujundamisest kuni vastaval alal tehtavate uurimistööde korraldamiseni. Pike-malt teadustevahelistesse «piiritülidesse» süvenemata, piirdume siin demograafia sellise konstruktiivse kirjeldamisega, nagu see teaduse praegusel arengutasemel kõige tõlevastavam tundub olevat.

Rahvastikuteaduse ehk demograafia uurimisobjektiks on rahvastiku kui inimeste kogumi ehk massnähtuse koostis, levik, uuenemine, liikumine ja muud spetsiifilised omadused. Teadusena hõlmab demograafia rahvaarvu, rahvastiku koostise ja eri rahvastikurühmade vaheliste proportsioonide kujunemist ja muutumist ning muid rahvastikuga seotud teooriaid. Demograafiasse kuuluvad ka rahvastiku geograafilist paigutust, ühiskonnaklasside, -kihtide ja muude rühmade arvulisi vahekordi, rahvastiku soo, vanuse, ameti, elukutse, hariduse, rahvuse, keele, kultuuri-taseme jms. järgi jaotumist käsitlevad kontseptsioonid, õpetused ja teooriad. Andmestikulises ja metodoloogilises osas tugineb demograafia rahvastikustatistikale. Et rahvastik moodustab tähtsaima tootliku jõu, kõigi materiaalsete ja kultuurivarade looja ning lõpliku tarbija, siis on vältimatu demograafia tihe kokkusulamus paljude muude teadusaladega, eriti aga majandusteaduse, geograafia, statistika ja ajalooga.

Nii demograafia kui paljude muudegi teaduste olemust on võimatu mõista, kui ei arvestata lähedasi objekte uurivate teaduste tihedat vastastikust läbipõimumist ja teatavamääralist kattumist, mida tuntakse tänapäeva teaduseteoorias eri teaduste ühtesulamise ehk integreerumisenä. Teaduste integratsioon toimub samaaegselt nende sisemise diferentseerumisega, mistõttu iga kunagi varem terviklik ja teistest teadusaladest selgepiirilisel eraldatud teadus muutub õigupoolest paljude erinevate teaduste süsteemiks. Nii kujuneb iga teaduse raames välja vastava teaduse tuum ehk nn. sisemine kontsenter, mis hõlmab tema rangelt spetsiifilised alad, ja välimine kontsenter, kuhu kuuluvad vastava teaduse erialad, mis on tekkinud ja omaette tervikdistsipliinidena välja arenenud tihedates kokkupuudetes teiste teadustega.

Erilist huvi pakuvad demograafia alldistsipliinide seisukohalt sünteesintegratsioonid, iseseisvad



teadusalad, mis on välja kujunenud kahe teaduse eriti tiheda kokkusulamise tagajärjel ja mis kuuluvad seetõttu korraga nii ühe kui teise teaduse süsteemi. Demograafia sünteesintegratsioonidest on tähtsaim demograafiline ehk rahvastikustatistika, mis kuulub korraga nii demograafiasse kui statistikasse. Sellise käsitlusviisiga on täielikult kõrvaldatud eespool refereeritud mure: mis saab rahvastikustatistikast, kui demograafia iseseisvaks teaduseks tunnistada. Selgub, et sellega ei osutuks statistika hoopiski mitte kannatajaks pooleks. Küll aga tõstab sellise integratsiooniteadusala esinemine statistika tähtsust.

Muudest demograafia ja teiste teaduste sünteesi tulemusel kujunenud teadusaladest nimetatagu veel rahvastikugeograafiat, mida võib ühesuguse õigusega lugeda kas demograafia või geograafia koostisosaks, olenevalt sellest, missuguse teaduse foonil seda vaadelda.<sup>2</sup>

Tihedates integratsioonisuhetes on demograafia ka sotsioloogia, sotsiaalpsühholoogia, meditsiini, eriti sotsiaalhügieeni, geriaatria, antropoloogia, etnograafia jm. teadustega, mille rajad on kohati väga hägused ja täpsemalt kindlakstehtavad ainult kokkuleppeliselt.

Demograafilise statistika tähtsamaid koostisosi on rahvaloenduse teooria. Statistika seisukohalt vaadates moodustab see ühe, tugeva spetsiifilise värvinguga osa statistilise vaatluse teooriast.

Demograafia ühepoolsetest integratsioonidest väärivad nimetamist niisugused majandusteaduse harud, nagu töö ökonoomika, tarbimise ökonoomika, elamu-, kommunaalmajanduse ning teenindusökonoomika jt., mis saavad oma uurimisobjekte rahuldavalt käsitleda ainult piisaval demograafilisel alusel. Nende ökonoomikaharude, sealhulgas rahvamajanduse plaanimise teooria (planomeetria) ja

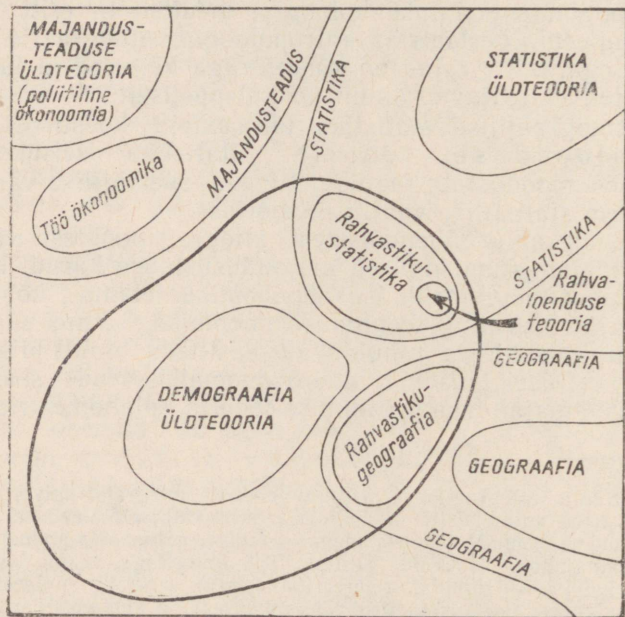
---

<sup>2</sup> Sünteesintegratsiooni ja muid teaduste integratsioonivorme on käesoleva töö autor käsitlenud varem artiklis «Majandusteaduse areng kokkupuudetes muude teadusaladega» aastaraamatus «Majandusteadus ja rahvamajandus» 1967/68, Tallinn 1969. Märgitagu, et nii viidatud artiklis kui ka siin lühidalt refereeritud käsitlus teaduste sünteesintegratsiooni vormis kokkusulamise võimalikkusest on suhteliselt uus. On teadlasi (näit. prof. I. S. Pashaver jt.), kes peavad põhimõtteliselt võimalikuks eri teaduste vahele täiesti selgete rajajoohte tõmbamist ja on arvamisel, et mingisugust teaduste või teadusalade «kaksikalluvust» ei saa olla, et ükski teaduslik distsipliin ei saa kuuluda korraga kahe erineva teaduse süsteemi.

praktilise plaanimise vajadused on omajagu kaasa mõjunud ka demograafia arengule.

Demograafiliste uurimistulemuste praktiline rakendatavus ilmnebki kogu oma mitmekülgsusega kõigepealt rahvamajanduse plaanimisel. Andmed rahvaarvu ja rahvastiku struktuuri kohta on vajalikud kahest eri seisukohast. Tarbimise, täpsemalt lõpptarbimise mahu, s. o. vajalike tarbekaupade hulga leidmisel tuleb arvestada kogu rahvastiku vajadusi. Seda saab piisava täpsusega teha ainult siis, kui omatakse küllaldaselt täpseid andmeid mitte ainult rahva arvu, vaid ka selle soolise, vanuselise, tööalase jne. koostise kohta, kõnelemata rahvastiku territoriaalsest struktuurist ehk paigutusest.

Rahvastikuteaduslikud kontseptsioonid juurduvad nii või teisiti minevikus. Neis leiavad üldistamist inimkonna arengu jälgimisel pikema aja jooksul omandatud tähele-



Joon. 4. Demograafia seosed mõnede lähemate naabriteadustega. Rahvastikustatistika ja -geograafia kuuluvad korrara nii demograafia kui ka statistika ja geograafia süsteemi.



panekud ja kogemused. Rahvaloenduste ja rahvastiku jooksva arvestuse andmed peegeldavad käesoleva hetke olukorda ehk nn. rahvastikusituatsiooni. Rakendatuna plaanide koostamisel, suunduvad nii ühed kui teised tulevikku. Teaduslik plaanimisteooria on siin nagu optiline prisma, milles demograafiat läbiv tunnetuskiir murdub ja muudab suunda: pöördub mineviku ja oleviku käsitlemiselt tulevikku.

### 1.7.

## KIVID DEMOGRAAFIA ALUSMÜÜRIS — MÕISTED RAHVAS, RAHVASTIK, RAHVUS

Demograafia uurimisobjektiks on vastaval territooriumil asuvate inimeste kogum, mida võidakse vaadelda mitmeti ja mille kohta kasutatakse siis ka erinevaid nimetusi (oskussõnu).

Rahva moodustavad kõik vastaval territooriumil elavad inimesed käsitatuna ühtse, mistahes tunnuse alusel rühmitamata hulgana. NSV Liidu, Prantsusmaa, Ameerika Ühendriikide või mistahes teise riigi rahva moodustavad kõik nende riikide territooriumil elavad inimesed, sõltumata sellest, kes nad on oma rahvuse, nahavärvi, usutunnistuse või mõne muu spetsiaaltunnuse poolest. Eesti NSV rahva moodustavad selles mõistes kõik Eestis elavad inimesed, olgu nad siis rahvuselt eestlased, venelased, ukrainlased, soomlased, juudid vms.

Terminit *rahvas* kasutatakse järjekindlalt näiteks kõneldes rahvaloendusest (loendatakse eranditult kõik inimesed, olenemata nende mistahes muudest tunnustest), rahvaarvust (s. o. kõigi inimeste arv) jne.

Rahvastik on territooriumil elavate inimeste kogum käsitletuna teatava tunnuse või tunnustekompleksi alusel jaotatud osakogumite süsteemina. (Süsteemsusele vihjab siin juba tuletusliide *-stik*.) Et just selline diferentseeritud lähenemisviis on demograafiale iseloomulik, väljendub see ka tema eestikeelses nimevariandis *rahvastiku-teadus*. Analoogiliselt kõneldakse ka *rahvastiku* struktuurist ehk koostisest (*rahva* struktuurist oleks mõttetu kõnelda, sest *rahva* mõistes sisaldub eeldus, et see ei jaotu osakogumiteks, s. t. on struktuuritu), *rahvastiku* paiknemisest jm.

Elanikkond on mingis kohas, hoones või korteris elavate inimeste kogum. Elanikkond on suhteliselt väiksem inimeste hulk kui rahvas *resp.* rahvastik. Ei ole korrektne kõnelda Eesti NSV või NSV Liidu elanikkonnast, Soome või Põhja-Euroopa elanikkonnast. Juttu saab olla ainult kas Eesti NSV, NSV Liidu, Soome jt. riikide rahvast või rahvastikust, Põhja-Euroopa puhul aga ainult rahvastikust (ühtset liigendamata rahvast pole, sest pole sellist ühtset riiki). Niisamuti saab juttu olla ka ainult maailma rahvastikust, mitte aga maailma elanikkonnast.<sup>3</sup>

Muidugi on piirid *rahva*, *rahvastiku* ja *elanikkonna* vahel kohati võrdlemisi raskesti määratavad, kohati võivad need aga ka üksteiseks või mõneks sootuks teiseks mõisteks üle minna. Maailma rahvastik moodustab ühtse ja tervikliku kogumina praktiliselt *inimkonna*, mitte maailma rahva (see vihjab muide tähtsale asjaolule, et rahva mõiste on seotud suveräänse territooriumiga). Et tuleb eristada maja elanikkonda ja riigi rahvastikku (väljaspool terminoloogiat esineb küll kõnekeeles ka näiteks «meie maja rahvas»), see on ilmne. Vahepealsete territooriaalsete ühikute näol esineb aga üleminekuala, kus võib kasutada nii üht kui teist — mingi linna, näiteks *Tallinna elanikkond* või *Tallinna rahvastik* on võimalikud mõlemad. Kindlat kokkulepet selle kohta, kui suure inimeste kogumini võib kõnelda elanikkonnast, seni demograafias olemas ei ole.<sup>4</sup> Elanikkonna ja rahvastiku arvuline eristamine meenutab põhimõtteliselt seadelt küsimust «Mitu puud on mets?». Et sellele pole kuigi kerge vastata, ei tähenda muidugi, et üksikute puude või metsatuka ja metsa vahel, *resp.* üksikute inimeste, elanikkonna ja rahvastiku või rahva vahel poleks mõtet vahet teha.

Rahvus ehk *natsioon* on territooriumiga eelmistest tunduvalt nõrgemini seotud inimrühm, ehkki territoriaalne kooselu on olnud rahvuste kujunemisel esmajärgulise tähtsusega. Rahvust on nõukogude demograafias

---

<sup>3</sup> Neid tähendusnüansse tuleb eriti silmas pidada venekeelse kirjanduse kasutamisel. Vene keeles on näiteks tähenduses *rahvastik* kasutusel koguni kaks samatähenduslikku sõna *население* ja *народонаселение*, mida kasutatakse aga ka *rahva* tähenduses (näit. *перепись населения* — rahvaloendus, *численность населения* — rahvaarv) ning ühtlasi *elanikkonna* tähenduses. Mõnedes vene-eesti tõlkesõnaraamatuis ongi *население* ainsaks vasteks antud ekslikult ainult *elanikkond*.

<sup>4</sup> Järjekindlat vahet kirjeldatud oskussõnade vahel tehakse demograafia saksakeelses terminoloogias, kus *rahvas* on *das Volk* (die Volkszählung — rahvaloendus), *rahvastik* — *die Bevölkerung* (das Bevölkerungsgesetz — rahvastikuteadus; *die Bevölkerungstheorie* — rahvastikuteooria jne.) ja *elanikkond* — *die Einwohnerschaft* (die Einwohnerschaft des Dorfes — küla elanikkond).



defineeritud mitmeti. Hoolimata eri definitsioonide sõnatas-  
tuslikest erinevustest on rahvastikustatistikas pikemat  
aega mõistetud rahvusena inimeste kogumit, keda seob  
ühine territoorium (isamaa), majanduselu, keel (emakeel),  
psüühiline laad, kultuur, ühised tavad ning sellele rahvu-  
sele eriomased iseloomujooned. Kõigi nende või neist  
vähemalt suurema osa ühendavate omaduste olemasolu on  
iseloomulik tervele rahvusele tema kujunemise perioodil.  
Hiljem võib rahvus püsida ka ilma ühise territooriumi ja  
isegi ühise keeleta, nagu seda tõestab näiteks juudi rah-  
vuse püsimine pikema aja vältel. Kõik mingisse rahvu-  
sesse, ka näiteks eesti rahvusesse kuuluvad inimesed ei tar-  
vitse osata vastavat rahvuskeelt jne.

Üksikisiku rahvuse, s. t. tema mingisse rah-  
vusesse kuulumise<sup>5</sup> otsustab tema ise vastavalt sellele,  
missuguse rahvusega ta tunneb ennast kõige tihedamini  
seotud olevat.

Territoriaalselt kompaktselt kooselavatesse, nagu näi-  
teks eesti, läti, vene jt. rahvustesse kuuluvate inimeste  
põhimassi puhul on see küsimus lihtne vastata. Inimene,  
kes ise, kelle vanemad ja lapsed elavad Eestis, kes kõne-  
levad lapsest saadik eesti keelt, kelle mõlemad vanemad  
on pidanud ennast alati eestlaseks, on muidugi ka ise eest-  
lane. Mingit teist või kolmandat võimalust ei olegi. Sel  
juhul on rahvus täiesti objektiivne ning mingisugust  
probleemi sellega ühenduses ei teki.

Ent muidugi võib esineda ka palju mitmesuguseid  
ebatüüpilisi juhtumeid. Näiteks inimesed, kelle isa ja ema  
on eri rahvusest, kes ei oska oma vanemate rahvuskeelt,  
sest pole tolle rahvusega kunagi tihedamalt kokku puutu-  
nud jne. Erinevad demograafilised koolkonnad on lahen-  
danud sel puhul kerkivad keerdküsimused erinevalt. Vara-

---

<sup>5</sup> Tegelikult on siin tegemist kahe eri mõistega, millest esimene  
hõlmab suuremat inimeste kollektiivi ja teine inimese teatavat oma-  
dust. Nii on termin *rahvus* kahetähenduslik. Näiteks tekstis: «Rahvus  
on kollektiivne isik, ja nagu üksikisik tahab elada ja üha paremaid  
elamistingimusi saada, nii tahab seda ka rahvus... Võõrale maale  
siirdunud, sulavad rahva liikmed vähehaaval võõra rahva sekka ja  
kaotavad oma rahvuse» («Keel ja Kirjandus» 1968, nr. 11, lk. 672) on  
sõna *rahvus* kasutatud kahel juhul esimeses ja ühel (viimasel) juhul  
teises tähenduses. Sõna *rahvas* on teises lauses — (*eesti*) *rahva liik-  
med võõra rahva sekka* — kasutatud demograafilises rahvuse mõttes.  
Esitatud näide demonstreerib hästi, kui raske (ent ühtlasi vajalik) on  
eristada ja piiritleda vastavaid mõisteid.

sematel aegadel on peetud patriarhaalse tavana oluliseks eeskätt isa rahvust, kellelt saadakse ka perekonnanimi, mis on tihti tugeva rahvusliku omapäraga. Mõned demograafid on pidanud sellistel puhkudel kõige olulisemaks keeleoskust: segaabelust pärinev laps ei saa lugeda ennast sellesse rahvusesse, mille rahvuskeelt ta ei oska. Nõukogude demograafias on kõigist sellistest kohustuslikest rahvustunnustest loobutud. Iga täiskasvanu otsustab ebaselguse tekkimisel ise, missugusesse rahvusesse ta kuulub. Lastel antakse teatav eelis ema rahvusele. Seejuures on võimalik, et inimese rahvus ja emakeel ei lange kokku, et tema rahvus ei lange kokku isa rahvusega jms.

Seega otsustatakse rahvusliku kuuluvuse üle komplitseeritumatel puhkudel mitte rahvust määravate tunnuste kompleksi, vaid ainult ühe või mõne dominanttunnuse järgi, kusjuures ei ole välistatud võimalust, et just mitmesugused puhtsubjektiivsed, emotsionaalsed ja psühholoogilised seigad omandavad otsustava kaalu, mitte objektiivsed asjaolud. Näiteks võib mõni rootsipärase perekonnanimega inimene pidada ennast Eestis rootslaseks, ehkki tema suhtes on ammu katkenud kõik rahvuse definitsioonis loetletud seosed rootsi rahvusega: ei tema ega ta vanemad oska rootsi keelt, pole Rootsis käinud, on kaotanud igasuguse rootslastele omase psüühilise erilaadi jne.

Nii rahva kui rahvuse puhul tuleb arvestada samade sõnade kasutamist üldkeeles ka teistsuguses, mõnikord siin kirjeldatuist vastupidises tähenduses. Võidakse kõnelda näiteks *eesti rahvast* või *läti rahvast*, mõistes nende all ainult eestlasi ja lätlasi, s. o. täpsemalt eesti ja läti rahvust.<sup>6</sup> Niisamuti võib esineda ka *rahvus* ehk *natsioon* rahva mõistes. Eesti keeles on selles seoses kõige levinum vöörõõna «natsionaliseerimine», mis tähendab mingi vara rahva (mitte natsiooni ehk rahvuse) omandiks muutmist. Eriti inglise keeles on *national* kasutusel ka rahva, riigi, riikliku, ühiskonna jms. tähenduses. Inglise keelealalt pärinevate mõistete ning tõlkelaenude puhul väärib see tähelepanu. Inglise *national park*, mida meil on tõlgitud ka rahvusparkiks, on tegelikult riiklik looduskaitseala. *National economy* on rahvamajandus (mitte rahvuslik ökonoomika!), mitmesuguste teadlaste *national congress*'id on üldriik-

---

<sup>6</sup> Vt. ka joonealust märkust leheküljel 41. Eesti keeles on siin vastavaid mõisteid kirja pildis tänuväärselt võimalik eristada suure ja väikese algustähe järgi: *Eesti rahvas* = *Eesti NSV rahvas* = kõik Eesti territooriumil elavad inimesed; *eesti rahvas* = *eesti rahvus* = kõik eestlased.



likud kongressid (mitte rahvuslikud, s. o. ainult tollest rahvusest teadlastele) jm. Terminite puhul, mis on ühtaegu ka üldkeele sõnad, on selline mitmetähenduslikkus tavaline nähtus. Üksikasjalikumal süvenemisel selgub, et õige mitme tähendusega, mis tunduvalt häälbivad vastavatest teaduslikest määratlustest, on üldkeeles käibel ka *väärtus, raha, töö, õigus* ja paljud teised sõnad. Kõigi nende kasutamisel tuleb iga kord silmas pidada, missuguses kontekstis neid parajasti rakendatakse. Teisiti ei ole võimalik selgelt ja ühetähenduslikult mõelda.

## 1.8.

### HÄDAVAJALIK JA PARATAMATULT MITTEPIISAV. RAHVASTIKU JOOKSVA ARVESTUSE HÜVED JA PUUDUSED

Perioodiliselt ettevõetava rahvaarvu kindlakstegemise kõrval on kõigis ühiskondades püritud ka rahvastiku pideva arvestuse süsteemi loomisele. Tänapäeva arenenumates riikides, nii NSV Liidus kui mujal on see ülesanne usaldatud lõppinstantssis statistikaorganitele, kes koguvad mitmesugustest allikatest pidevalt andmeid sünni- ja surmajuhtumite, sisse- ja väljasõitnute kohta. Seejuures tehakse vahet kaht eri liiki muutuste vahel.

Rahvaarvu mehaanilise muutumise all mõistetakse rahvaarvu suurenemist ja vähenemist selle arvel, et osa inimesi lahkub vaadeldavast paikkonnast ja teistest kohtadest saabub sinna uusi inimesi. Rahvaarvu loomuliku muutumise all mõistetakse muutusi, mis toimuvad rahvaarvus seoses sünni- ja surmajuhtumitega.<sup>7</sup>

---

<sup>7</sup> Mõnda aega tagasi tehti ajalehes «Sirp ja Vasar» ettepanek kasutada terminit *looduslik muutumine*, nagu vana termin *loomulik valik* on loodusteadustes asendatud nüüd *looduslikuga*. See ettepanek tugineb aga ebaõigele analoogiale. Laiemal pinnal vaadatuna on looduslik mitte ainult inimeste sündimine-suremine, vaid ka nende ränne, nagu loomadegi ränded. Kui nüüd rahvaarvu loomulikkude muutumist sünni- ja surmajuhtumite tagajärjel looduslikuks nimetada, jääks rahvaarvu mehaaniline, rände tagajärjel toimuv muutumine looduslike nähtuste hulgast välja, mida ei saa pidada loogiliseks. Venekeelse kirjanduse kasutamisel on tarvis silmas pidada, et vene «естественный» võib tähendada üldiselt küll nii *looduslikku* kui *loomulikkude*, antud kontekstis aga ainult *loomulikkude* iivet. Vt. «Sirp ja Vasar» nr. 16, 4. mail 1968, lk. 5.

Nii rahvaarvu mehaanilist kui ka loomulikku muutumist jälgitakse pidevalt. Kõik sissesõitnud, kes peatuvad mingis asustatud punktis, tuleb eeskirjade kohaselt kolme päeva jooksul registreerida kohalikus passilauas, kus nende kohta täidetakse eriline arvestusleht. Kõik sünni- ja surmajuhtumid registreeritakse perekonnaseisuaktide büroos jne. Nii on statistikaorganitel mistahes momendil teada, kui palju on ühes või teises linnas, vabariigis või kogu Nõukogude Liidus inimesi. Siit tekibki loomuliku järeldusena küsimus: kui rahvaarv on nagunii teada, miks siis rahvaloendust üldse vaja on?

Sellele küsimusele vastamisel ei ole liigne meenutada mõningaid teisi, otseselt mitte päris analoogilisi juhtumeid igapäevase elu praktikast, millel aga siiski ei puudu teatud sarnasus rahvaloendustega.

On teada, et kõikide majanduslike varade kohta peetakse ettevõtetes väga täpset ja ranget arvestust. Raamatupidamisosakondades registreeritakse näiteks soetatud materjalid, õli ja kütteaine kogused kilogrammi ja grammi täpsusega. Samuti arvestatakse nende kulutamist. Arvestus peaks täpselt klappima, seda enam, et tavaliselt ei ulatu selliselt arvestatavad kogused miljonite ühikuteni. Ja siiski! Tehakse inventuur ja sageli avastatakse kas puudu- või ülejääke. Need on päris loomulikud (jätame siin kõrvale varguse ja raiskamise), vaatamata sellele, et arvestus toimub väga täpselt. Põhjusi on palju: auramine, tilkumine, kahanemine kuivamise tagajärjel, aga ka arvestuses tekkinud vead jms., vaatamata sellele, et arvestus oli täpne. Inventuuri on vaja selleks, et kooskõlastada raamatupidamise andmed tegelike varudega ja anda neile uus alus, millest lähtudes võiks jälle toimuda varude tõsioludele vastav jooksev arvestus.

Kui vaadelda lähemalt, kuidas rahvastiku jooksev arvestus toimub, siis selgub, et selle täpsus pole raamatupidamise täpsusega ligilähedaseltki võrreldav. Rahvastiku jooksev arvestus ei võimalda pikemat aega piisava täpsusega rahvaarvu kindlaks määrata. Seetõttu osutuvad rahvaloendused teatava aja möödumise järel ikka ja jälle vajalikuks.

Jooksev arvestus ei võimalda rahvaarvu kohta selliseid andmeid saada, mis oleksid ajaldatud teatud ühele kindlale momendile. Sünni- ja surmajuhtumite registreerimiseks on seadusega määratud kindlad tähtajad (sünd



tuleb registreerida ühe kuu jooksul, surmajuhtum 24 tunni jooksul). Need tähtajad on piisavad selleks, et garanteerida rahva huvide kaitse ja arvestuse otstarbekus. Rahvaarvu täpseks kindlaksmääramiseks on need tähtajad aga liiga pikad, sest rahvastik muutub väga kiiresti nii oma arvu kui koostise poolest.

Kui kõik rahvaarvu loomuliku muutumisega seotud juhud kuuluvad jooksva arvestuse alla, siis rahvastiku mehaanilise liikumise nähtustest haarab jooksev arvestus ainult murdosa. Isikuid, kes viibivad mingis asulas ainult lühikest aega või on seal ainult läbisõidul, ei arvestata. Ometi oleks väga tähtis teada ka sellise rahvastiku hulka, kes viibib asulates, eriti linnades, ainult ajutiselt, sest tramme ja autobusse kasutavad ka näiteks nemad, nemadki tahavad istuda sööklais ja restoranides, käia kinos, teha kauplustes sisseoste jne. Kui asulate majanduse plaanimisel arvestada ainult alatise rahvastikuga, siis oleks seda kindlasti vähe.

Jooksva arvestuse põhiline puudus ei seisa üksnes rahvaarvu kindlakstegemise suhtelises ebatäpsuses. Olulisemaks puuduseks on, et jooksvast arvestusest saab statistika rahvastiku kohta andmeid väga vähestest erinevatest vaatenurkadest. Vastuseid sellistele küsimustele, nagu perekonnaseis, haridus, emakeel, rahvus, tegevusala, kuuluvus sotsiaalsesse gruppi jne. saab kogu rahvastiku kohta teada ainult rahvaloenduse kaudu. Ainult rahvaloenduse kaudu saab valgustada selliseid küsimusi, nagu perekondade suurus ja koosseis, laste ja mittetöötavate perekonnaliikmete arv perekondades jne.

Jooksva arvestuse täpsustamiseks on tehtud ettepanek hakata ka NSV Liidus pidama rahvastikuregistrit, nagu seda praegu tehakse mitmetes teistes Euroopa riikides — Hollandis (juba 1850. a. alates), Belgias, Rootsis, Soomes, Austrias, Itaalias, Prantsusmaal ja Norras. Rahvastikuregistriks nimetatakse kartoteeki, milles on kaart iga antud paikkonnas elava inimese andmetega. Asunud elama teise kohta, teatab isik sellest registriametile, kes saadab tema kaardi uude elukohta. Kodanikud on kohustatud registriametile jooksvalt teatama muudatustest neid iseloomustavates andmetes (abiellumine, laste sündimine jne.). Registriametid annavad kodanikele vajalikke tõendeid nende sünniaja, perekonnaseisu jms. kohta, kusjuures iga uue tõendi andmisel kontrollitakse isiku kaar-

dil sisalduvate andmete õigsust ja täielikkust. Kord aastat — Hollandis 31. detsembriks, Rootsis ja Soomes 1. jaanuariks — on iga perekonnapea või peremees (näiteks talus) kohustatud teatama registriametile tema peres aasta jooksul toimunud muudatustest.

Registrid võimaldavad täpsustada jooksvat arvestust, ent loenduste vajalikkust nad siiski ei kõrvalda. NSV Liidu, nagu teada, rahvastikuregistrit ei peeta. Ajavahemiku jooksul, mis on möödunud viimasest rahvaloendusest, on statistikaorganid kasutanud mitmesuguseid abiandmeid jooksva arvestusega hangitute täiendamiseks. Eeskätt tulevad siin arvesse valijate nimekirjad, mis sisaldavad muuseas andmeid valijate soo ja vanuse kohta. Valijate nimekirjad haaravad aga ainult valimisõigusliku (s. o. täisealise) rahvastiku. Maainimeste kohta kasutavad statistikaorganid külanõukogude materjale majandite ja elanike arvu kohta, mis kogutakse seisuga aasta alguseks.

Kõikide nende andmete puuduseks on esiteks mõningane paratamatu ebatäpsus (nad pole kogutud otsese eesmärgiga kindlaks teha kogu rahvaarv!), teiseks ajaldatus erinevatele kuupäevadele ja kolmandaks see, et neid kogutakse erinevate programmide ja küsimustike alusel. Seetõttu sobivad säärased teatmed küll hästi jooksva arvestuse korrigeerimiseks, ei suuda aga muuta nende ligikaudset iseloomu.

Rahvaloendust võiks nimetada omapäraseks «inimeste inventuuriks», mis on niisama vältimatu nagu inventuur mistahes majandusettevõttes ja mille tulemusi kasutatakse muuseas ka jooksva arvestuse andmete täpsustamiseks.

Rahvaloenduse teoorias peetakse üldiselt soovitavaks korraldada rahvaloendusi iga kümne aasta tagant. ÜRO soovitab selleks nulliga lõppevate aastanumbritega aastaid. Toetudes niisuguse perioodsusega hangitud loendusandmetele, on ka jooksev arvestus küllalt täpne.

Viimasest, 1959. aasta rahvaloendusest möödub 1970. aastaks 11 aastat, veidi rohkem kui rahvusvaheliselt soovitatud optimaalne loendusevahe. Selle «hiline misega» on aga nihutatud ka NSV Liidu rahvaloendused täiskümnelisele aastanumbriale, mis tagab loendustulemuste väärtuse tõusu nende rahvusvahelise võrreldavuse seisukohalt, sest iga aastaga hakkab üha suurem arv riike korraldama oma rahvaloendusi nulliga lõppevatel aastatel.



TEINE PEATÜKK

**Loendusteooria  
aabitsatõdesid ja  
tegelike loenduste  
kogemusi**

Teoreetilised seisukohad ja organisatsioonilised põhimõtted, mida tänapäeval rahvaloendustel rakendatakse, on välja kujunenud sajandite jooksul. Nende väljatöötamisse on andnud oma osa paljude rahvaste teadlased. Kindlama ilme sai loendusteooria siiski alles 19. sajandi keskpaiku, millal hakati teadlikult juhinduma sellistest üldpõhimõtetest, nagu kõigi inimeste registreerimine ühel kindlal momendil (nn. kriitiline moment), loenduse andmete kogumise aja (loendusperioodi) maksimaalne lühendamine jne.

Oma aja tähelepandavaimaks ürituseks kujunes 1841. aasta loendus Inglismaal, kus kasutati esmakordselt formule, mida täitsid loendatavad ise. Formularile kanti andmed iga inimese kohta eraldi; varem märgiti vaid kokkuvõtted kogu perekonna kohta. Loendus oli ajaldatud kindlale kuupäevale (ööle vastu 7. juunit) ja see toimus ühe päevaga. Mitmed selle loenduse põhimõtted kehtivad tänapäevani.

Euroopa mandril toimus esimene niisama hästi korraldatud loendus Belgias viis aastat hiljem — 1845. aastal. Loendus valmistati eelnevalt põhjalikult ette. Koostati täpsed asustatud kohtade nimestikud ja täpsustati kohanimedid. 31. detsembril 1845 viidi ühes Belgia piirkonnas läbi prooviloendus. Rahva seas tehti loendusalaast selgitustööd. Loendust juhtisid loenduskomisjonid.

Suur osa selle loenduse korraldamisel oli tolle aja silmapaistvaimal statistikateoreetikul A. Quetelet'ile (1796—1874), kes algatas ka rahvusvaheliste statistika-kongresside organiseerimise idee. Esimene selline kongress toimus Brüsselis 1853. aastal. Kongressi otsused ei olnud riikidele kohustuslikud, ent aitasid loendustöö parandamisele siiski tunduvalt kaasa.

Oma osa loendusteooria arengusse on andnud muu seas ka P. P. Semjonov-Tjansanski (1827—1914), keda



muidu tuntakse peaaesjalikult geograafina. 1872. aastal Peterburis toimunud rahvusvahelisel statistikakongressil esitas ta oma töö rahvaloenduste põhiprintsiipidest, mille tähtsus püsib tänapäevani.

## 2.1.

### **TEADUSLIKKUS, ÜLDISUS, ÜHEAEGSUS, ISIKULISUS JA MUUD RAHVALOENDUSE LÄHTEPRINTSIIBID**

Rahvaloenduse teooria üheks põhiprintsiibiks on, et loendusega seoses ei tohi loendatavatel tekkida mingisuguseid kohustusi kellegi vastu, samuti ka mitte mingisuguseid õigusi, mis võiksid põhjustada teatud ühesuunalist huvi andmeid moonutada. Loendus peab toimuma rahvastiku teadusliku vaatlusena. See põhiprintsiip on täielikult rakendatud nõukogude rahvaloenduse teoorias ja praktikas.

Loenduse andmeid ei kasutata meil millekski, mis võiks kuidagi loendatavate huve riivata. Hoopis vastupidi. Loendusandmeid rakendatakse rahvamajanduse plaanisel, kaubanduse organiseerimisel ja muudeks otstarveteks, mis on tihedasti seotud rahva materiaalse ja kultuurilise heaolu edasise tõstmisega.

Seetõttu pole mingit põhjust loendusest kõrvale hoida. Kui varasematel aegadel olid ette nähtud rasked karistused neile, kes end loendada ei lasknud, siis nüüd mingil põhjusel loendamata jäänud inimest ei oota mingisugused repressioonid. See ei tähenda, et eranditult kõikide inimeste hõlmamine poleks tähtis või et osa inimesi võikski jääda loendamata, vaid seda, et karistused on muutunud oludes tarbetud. Eesmärgi, mille saavutamist varasemate ühiskondlike formatsioonide tingimustes taotleti karmide karistuste ähvardusel, täidab loendus tänapäeva ühiskonnas teiste vahenditega: loobumise ja maksunduslikest ja muudest eesmärkidest, mis on seotud loendatavate otseste isiklike materiaalsete huvidega, ja laialdase selgitustööga rahvaloenduse tähtsusest.

Võrreldes kaasaegseid rahvaloendusi ajaloo varasematel epohhidel toimunud tegevusega, iseloomustavad neid veel järgmised tähtsamad erinevused.

Rahvaloendused on üldised, s. o. loendusega hõl-

matakse eranditult kõik antud territooriumil elunevad inimesed, sõltumata nende east, soost, sotsiaalsest seisundist või muudest tunnustest.

Tähtsaks erinevuseks ajaloost varem tuntud üleskirjutustega on, et loendus toimub kogu territooriumil kõikjal samaaegselt, s. o. kõik isikud registreeritakse tunnustega, mis neid iseloomustasid ühel ja samal ajamomendil. Teaduslikus keeles nimetatakse seda vaatluse kriitiliseks momendiks. 1970. aasta rahvaloenduse kriitiliseks momendiks on 15. jaanuar kell 00.00, s. o. 14. jaanuari kesköö vastu 15. jaanuari. Varasematel aegadel ei olnud sellist täpsust võimalik saavutada juba puhttehnilistel põhjustel (sidepidamise raskused, liiklustingimused, kirjaoskajate inimeste vähesus jne.).

Kui varasematel aegadel loendati inimesi tavaliselt perekonniti ja andmeid esitas perekonnapea, siis praegu on loendamisühikuks üksikisik. See tähendab, et loendustel ülesmärgitavad tunnused tehakse kindlaks eraldi iga täiskasvanud loendatava kohta. Ainult erandjuhtudel, näiteks kui loendatav on raskesti haige ega saa kõnelda või on ajutiselt oma alatisest elukohast ära, täidetakse loenduslehed loendatava omaste ütluste põhjal (alla 16-aastaste laste kohta annavad andmeid nende vanemad või hooldajad).

Need neli printsiipi — teaduslikkus, üldisus, üheaegsus ja isikulisus — moodustavad kokku tänapäevaste rahvaloenduste tähtsaimate erijoonte kompleksi, võrreldes varasemate loenduselaadiliste üritustega. Nad ei ammenda aga kaugeltki kõiki loenduste aluseks olevaid teoreetilisi üldistusi. Loendusteooria muud tähtsamad põhimõtted on:

● **k a v a - e h k p r o g r a m m i ü h t s u s .** Kõigile loendatavatele esitatakse täpselt ühesuguse sisuga ning ühtviisi sõnastatud küsimusi. Paljurahvuselises riigis, nagu NSV Liidus, kus loenduslehti levitatakse kõigi liiduvabariikide rahvuskeeltes, sugeneb siit uus tähtis ülesanne: tagada, et kõigis eri keeltes oleksid küsimused esitatud põhimõtteliselt täpselt ühtviisi. Selle õige lahendamine eeldab kõigi küsimuste väga sisutäpset (mitte sõnasõnaliselt täpset) tõlkimist, mis nõuab mitte ainult head keele-, vaid ka põhjalikku asjatundmist;

● **m e t o o d i k a - j a d o k u m e n t a t s i o o n i ü h t s u s** tähendab seda, et kõikjal tuleb loendatavatele ühtviisi läheneda, anda neile kõikjal ühesuguseid abistavaid näpu-



näiteid ning kasutada kõikjal samasuguseid loenduslehti, õiendeid, koonddokumente jne.;

● loendusandmete nimelisuus seostub tihedasti põhimõttega koguda andmeid üksikisikute kohta. Avaldub selles, et kõigi loendatavate puhul tuleb märkida ka nende nimi, ehkki sel pole kokkuvõtete tegemisel tähtsust. Nimelisuus võimaldab vältida inimeste korduvat arvestamist, tagab aga ka mingisugusel määral andmete suuremat tõele vastavust;

● loenduse minimaalkestus. Mida lühema aja jooksul rahvaloenduse andmed kokku kogutakse, seda täpsemad ja väärtuslikumad nad on. Minimaalkestuse printsiip oleks kõige paremini rahuldatud, kui loendus toimuks üheainsa päeva või isegi tunni jooksul. Seda ei saa aga NSV Liidu suurusel hiigelriigis praegu veel taotleda, sest siis peaks loendajaid olema väga palju, mis raskendaks loenduse ettevalmistamist;

● loenduskava piisavus ja minimaalsus — esitada loendatavaile ainult minimaalne arv küsimusi, millest piisaks vajalike järelduste tegemiseks. Tavaliselt ei esitata loendatavaile rohkem kui 15—20 küsimust. Et nende sekka peavad sattuma kindlasti tähtsaimad inimesi iseloomustavad andmed ning et inimesed on bioloogilis-ühiskondlike objektidena kõikjal sarnased, siis tuleneb siit loendusprogrammide suhteliselt suur rahvusvaheline sarnasus, mis on paljutöotavaks lähtealuseks ülemaailmse rahvaloenduse ideele.

Loenduslehe veergude pealkirjadesse (vt. lisa) märgitakse loendatavate isikute nimed (perekonna-, ees- ja isanimi). Nimi ei kuulu loendusprogrammi (et igal inimesel on nimi, seda pole tarvis loendusega kindlaks teha, see on teada niigi!), see on loenduslehel piiritlustunnuseks. Nimi kirjutatakse loenduslehele selleks, et erinevate isikute kohta korjatavad andmed ei läheks segi, et hiljem saaks kontrollida, kas kõik kodanikud on loendatud, et mõni poleks loendatud korduvalt, et igast loendatavast oleksid lehele märgitud õiged andmed jne.

Kuigi loenduslehele kantakse vastused just üksikisiku kohta, pole loenduse eesmärgiks hoopiski üksikisiku «eraellu» tungimine, vaid suurema inimhulga — kogu linna, rajooni, vabariigi elanikkonna ja lõpptulemusena kogu Nõukogude Liidu rahvastiku uurimine, selle soolise, vanuselise, haridusliku, tööalase jne. koostise kindlakstegemine.

Üksiku isiku andmed n.-ö. «kaovad ära», «upuvad» kõikide loendusandmete üldisesse suurde massi. Keegi ei tunne nende vastu huvi seoses mingi konkreetse isikuga ega või neid kasutada küsitletu kahjuks või tema huvide vastaselt.

Niisiis — rahvaloendus on küll isikuline ja nimeline, siiski mitte põrmugi isiklik inimese isiklikku ellu tungimise või kellegi isiklike huvide riivamise mõttes. Missuguseid andmeid keegi on loendajale enda kohta andnud (kus ta elab — passirežiim!; kellega loeb ennast abielus olevaks jne.), seda ei hakka keegi ega kusagil loenduslehtede järgi uurima. Või kui kellelgi niisugune huvi tekibki, ei anta talle loenduslehti selleks kasutada. Seda meenutab kõigile raamiga ümbritsetud tekst loenduslehe vasakul ülaserval:

Loenduslehe sissekandeid kasutatakse sellekohase programmi järgi ainult koondandmete saamiseks rahvastiku arvu ja koosseisu kohta. Loendustöötajail pole lubatud vastuste sisu mitte kellelegi avaldada.

## 2.2.

### PÖGUS PILK EELMISTELE NÕUKOGUDE LIIDU JA EESTI RAHVALOENDUSTELE

Esimene rahvaloendus Nõukogude Liidus korraldati V. I. Lenini initsiatiivil vastuvõetud Nõukogude valitsuse sellekohase otsuse alusel 1920. aastal. Loendus toimus koos põllumajandus- ja osalise tööstusloendusega. Loenduspäevaks oli 28. august; üritus kestis linnades seitse ja maal neliteist päeva. Küsitlusleht sisaldas 17 küsimust, muuseas osavõtt sõdadest, andmed kehaliste vigastuste, vaimuhaiguste jms. kohta, mida hilisematel loendustel pole esitatud.

Kuna loendus toimus Kodusõja, välismaise sõjalise interventsiooni ja sellest tingitud majandusliku laostumise olukorras, olid esimese rahvaloenduse tulemused mitmeti puudulikud. Paljudes rajoonides, nagu suuremas osas Ukrainas, Valgevenes, Krimmis, Taga-Kaukaasias ja Kesk-Aasias, polnud üldse võimalik loendust teha. Oli terav puudus paberist ja mõnes kohas ei jätkunud loendamiseks kirjaoskajaid inimesi. Siiski andis loendus väärtuslikke



andmeid, mida kasutati esimeste rahvamajandusplaanide koostamisel. Toetudes loendusega hõlmatud aladel loenduse ja muudel aladel arvestuse andmetele, oli 1920. aastal Nõukogude riigis 134,2 miljonit inimest.

Rahva arvu ja paiknemise kohta täpsemate teatmete hankimiseks viidi 1923. aasta 15. märtsil koos tööstusloendusega läbi linnaelanike loendus, s. t. osaline rahvaloendus.

Teine üldine rahvaloendus toimus 17. detsembril 1926. Loendusleht sisaldas 11 küsimust. Samal ajal korraldati ka tööstus- ja kaubandusettevõtete loendus. Saadud andmetes kajastusid tähtsad muudatused, mis toimusid rahvamajanduse taastamise perioodil. 1926. aastaks oli rahvamajanduse taastamine põhiliselt lõpetatud ja seisti selle rekonstrueerimise lävel. Rahuliku ülesehitustöö aastate jooksul oli suurenenud ka rahva materiaalne heaolu, mis omakorda avaldus suremuse vähenemises ja sündimuse suurenemises. Rahvaarv näitas kiiret juurdekasvu. Rahvaloenduse andmeid kasutati laialdaselt esimese viis-aastakuplaani koostamisel. Loenduse andmetel oli NSV Liidus 147 miljonit inimest, nendest 26,3 miljonit linnades ja 120,7 miljonit maal.

Järgmine, kolmas üleliiduline rahvaloendus toimus 6. jaanuaril 1937. Juba loenduse ajal ilmnes, et see oli halvasti ette valmistatud. Ebareaalne oli taotlus lõpetada loendus ainult ühe päevaga. Ka instruksioonides oli mitmeid vasturääkivusi. Pärast loenduse korra ja tulemuste üksikasjalist uurimist otsustas valitsus selle tulemused lugeda vigasteks ja mitterahuldavateks ning andis korralduse teha lähematel aastatel uus loendus.

Üks peamisi vigu, mis põhjustas suure hulga kodanike loendamata jätmise, oli ebaõigete näpunäidete andmine loendajatele otse enne loenduse alustamist. Valitsuse poolt kinnitatud loenduse juhendis oli märgitud, et kõik isikud, kes elunevad kohtades, kuhu neid pole kehtiva korra kohaselt olnud võimalik kohalikus passilauas sisse kirjutada (registreerida), loendatakse ikkagi nende tegelikus elukohas ja neid ei tohi varem koostatud loenduslehtedelt maha kriipsutada, s. o. loendamata jätta. Loenduslehtedele trükitud meelepeas aga meenutati loendajatele, et kõik sellised isikud tuleb loenduslehtedelt välja jätta. Sellega jäi osa rahvast arvestamata.

Vigu tehti ka rahvastiku jaotamisel tegevusalade, rahvamajandusharude ja ühiskondlikku gruppi kuuluvuse järgi. Osa põllumajanduslikust maaelanikkonnast, kes talvekuudel teatavasti töötas metsavarumisel ja mitmesugustel ehitustöödel, arvatigi tööliste hulka, vaatamata sellele, et see töö ei olnud nende põhitöö. Tegelikult olid nad muidugi kolhoosnikud ja oleks tulnud nendena ka loendada. Samuti loeti palgatööliste hulka need kolhoosnikud, kes töötasid kolhoosikeskuses, sepikojas ja abimajandites ning vastasid loendusel küsimu-

sele tegevusala kohta näiteks «sepp», «puusepp», «tisler». Selle tõttu oli kolhoosides palgatööliste arv rahvaloenduse kokkuvõtete alusel väga suur.

Ka rahvaloendusega hangitud andmete töötlemisel esines vigu ja eksimusi. Agronoomid, zootehnikud jt. kolhoosiharitlased arvati aluse-  
tult teenistujate gruppi, vaatamata sellele, et nad olid tegelikult kol-  
hoosiliikmed ja said töötasu normipäeva alusel nagu teisedki kol-  
hoosnikud.

Need pealiskaudsel vaatlemisel «pisivigadena» näivad eksimused teoreetilistes peensustes tõidki endaga kaasa kogu loendustöö luhtu-  
mise. Prof. A. Bojarski sõnade järgi «ei andnud need eksimused aga  
mingisugust põhjust süüdistada loenduse korraldajaid andmete tead-  
likus moonutamises ning nende «kahjuriteks» kuulutamiseks».

Arvestamata 1937. aasta ebaõnnestunud loendust toi-  
mus kolmas üleliiduline rahvaloendus  
17. jaanuaril 1939, kaksteist aastat pärast eelmist. Loen-  
dusleht sisaldas 16 küsimust.

1939. aasta rahvaloendus oli väga hästi organiseeri-  
tud. Esimest korda küsitleti loendatavaid nn. eelkülas-  
tuse põhimõttel. Viie päeva kestel enne loenduse kriiti-  
list momenti, s. o. 12.—16. jaanuarini käisid loendajad tut-  
vumise eesmärgil läbi kõik nende tööpiirkonda kuuluvad  
korterid, teatasid inimestele, et tuleb loendus, ning palusid,  
et nad jätaksid meelde, kes ööl vastu 17. jaanuari peale  
nende oma inimeste neil ööbivad ning kes perekonna liik-  
metest on sel ööl ära. Tegelik loendus kestis linnades seitse  
ja maal kümme päeva. Loendusandmed töötati läbi väga  
lühikese ajaga — 15 kuuga. Inglismaal, Prantsusmaal ja  
paljudes teistes maades, kus rahvaarv on tunduvalt väik-  
sem, kulus tollal loendusandmete töötlemiseks tavaliselt  
aastaid.

Kahe loenduse vahelisel perioodil oli NSV Liidu ühis-  
kondlik ja majanduslik ilme põhjalikult muutunud. Töös-  
tuslikult nõrgaltarenenud agraarmaast oli Nõukogude Liit  
muutunud eesrindlikuks tööstusmaaks. Tähtsaid muutusi  
oli toimunud ka põllumajanduses. Endiste üksiktalundite  
asemel olid organiseeritud suured kollektiivmajandid —  
kolhoosid. Põllumajandus oli traktorijaamade kaudu varus-  
tatud rikkaliku masinapargiga. Rahva materiaalne heaolu  
oli tunduvalt tõusnud. Kõik need muutused kajastusid ere-  
dalt 1939. aasta rahvaloenduse tulemustes.

Rahvaarv oli eelmise loendusega võrreldes kasvanud  
enam kui 23 miljoni inimese võrra ja oli nüüd 170,6 miljo-  
nit inimest.



Kogutud andmeid ei saanud aga täiel määral kasutada rahvamajanduse edasise arendamise huvides. Seda segas 1941. aasta juunis alanud sõda hitlerliku Saksa-maaga. Sõjatules hävisid ka 1939. aasta rahvaloenduse algmaterjalid.

Esimesed kolm Nõukogude rahvaloendust ei hõlmanud Eesti NSV territooriumi, sest Eesti ei kuulunud neil aastail Nõukogude Liidu koosseisu. Kodanlikus Eestis toimus kahe maailmasõja vaheajal kaks rahvaloendust — üks 1922. ja teine 1934. aastal.

Tabel 1

**NSV Liidu ja Eesti NSV rahvaarv rahvaloenduste andmetel 1913—1959**  
(Loendusandmed on trükitud paksendatult)

|      | NSV Liit                 |          |                         | Eesti NSV              |          |                         |
|------|--------------------------|----------|-------------------------|------------------------|----------|-------------------------|
|      | inimeste arv             | kuu-päev | % 1913. a. rahva-arvust | inimeste arv           | kuu-päev | % 1913. a. rahva-arvust |
| 1913 | 139 312 700 <sup>1</sup> | 17.09    | 100,00                  | 953 700 <sup>2</sup>   | 17.09    | 100,00                  |
| 1917 | 143 500 000              | 17.09    | 103,01                  |                        |          |                         |
| 1920 | <b>136 810 000</b>       | 17.09    | 98,20                   |                        |          |                         |
| 1922 |                          |          |                         | <b>1 107 059</b>       | 28.12    | 116,08                  |
| 1926 | <b>147 027 915</b>       | 17.12    | 105,54                  |                        |          |                         |
| 1934 |                          |          |                         | <b>1 126 413</b>       | 1.03     | 118,11                  |
| 1939 | <b>170 557 093</b>       | 17.09    | 122,43                  | 1 052 017 <sup>2</sup> | 1.01     | 110,31                  |
| 1959 | <b>208 826 650</b>       | 15.01    | 149,90                  | <b>1 196 791</b>       | 15.01    | 125,61                  |
| 1968 | 236 689 000              | 1.01     | 169,90                  | 1 303 600              | 1.01     | 136,69                  |

1922. aasta rahvaloenduse kriitiliseks momendiks oli 27. detsembri kesköö vastu 28. detsembrit. Loendus viidi läbi küll rahvaloendusena, kuid see hõlmas tegelikult ka majade ja korterite loenduse, sest ka viimaste kohta hangiti küllalt üksikasjalisi andmeid. Samasugust ilmet kandis ka 1934. aasta loendus (kriitiline moment 1. märtsil kell 00.00).

<sup>1</sup> NSV Liidu (ja tsaari-Venemaa) rahvaarv ajavahemikul 1913—1939 on arvestatud 1939. aasta 17. septembri piirides.

<sup>2</sup> Eesti NSV praegustes piirides, nagu ka järgmistel, s. o. 1959. ja 1968. aastal.

Võrreldes Nõukogude Liidus toimunud loendustega, olid Eesti rahvaloendused uuritavate probleemide arvu poolest ulatuslikumad. Kuigi nii esimese kui teise loenduse küsitluslehel oli formaalselt kokku 16 küsimust, oli üksik-küsimuste arv üldse siiski tunduvalt suurem. Paljude põhi-küsimuste juurde kuulus mitu allküsimust, mistõttu neile tuli anda rohkem kui üks vastus. Tegelikult ulatus küsi-muste arv 24-ni. Võttes aga arvesse ka korterite ja majade kohta esitatud küsimusi, mis olid mahutatud nn. majaümb-rikele ja korterilehtedele, oli nende arv veelgi suurem. Andmed korteri kohta kanti korterilehtedele (1922. aastal 9 küsimust, 1934. aastal 5 küsimust). Samadel lehtedel olid ka korteris elavate inimeste nimed, suhe perekonnapeaga, märkus korterist ajutiselt äraolevate isikute viibimiskoha kohta ning 1922. aastal ka korteris ajutiselt viibivate isi-kute alatise elukoha kohta. Korterilehed, samuti majaela-nike isiklikud lehed rahvaloenduse küsimustega koondati pärast täitmist majaümbrikesse.

1934. aasta loendusel eristati kohaloleva ja alatise rahvastiku kategooriad. Isiklikule lehele tuli märkida, kas oli tegemist ajutise või alatise elanikuga ning näidata ala-tise elukoha aadress. Sama küsimuse all tuli märkida, mitu aastat loendatav elab antud kohas ning tema alatine elu-koht eelmise rahvaloenduse ajal. Nii saadi andmeid ka rahvastiku rände ehk migratsiooni kohta. 1922. aasta loen-dusel selliseid küsimusi ei esitatud.

Mõlemal loendusel koguti andmeid usu ja kõnekee-le kohta. 1934. aastal registreeriti ka teiste keelte oskus. Loenduslehtedega koguti andmeid tööpuuduse leviku ja kestuse, usundite leviku, nn. iseseisvate peremeeste arvu kohta (jaotades neid: peremees alaliselt palgatud töölis-tega või õpilastega, peremees ainult oma perekonna liik-metega, üksik peremees) jne.

Koguti andmeid ka kehaliste defektide kohta (pime, tumm, kurt, kurtumm, jala või käeta).

Loendused toimusid küsitlusmeetodil. Nende omapära-suseks oli väga lühike ettevalmistusperiood. Esimese rah-valoenduse kohta ilmus vabariigi valitsuse määrus 27. juu-lil 1922, teise rahvaloenduse kohta alles 5. jaanuaril 1934. Nii jäi eeltöödeks ainult paar kuud.

Rahvaloenduse korraldamisel jaotati riigi territoorium 21 ringkonnaks, milles loendustööd organiseeris ringkonna juhataja. Ringkonnad jagunesid instruktorirajoonideks



ning need registreerimisjaoskondadeks. Viimased vastasid tänapäeva loendusjaoskondadele. Jaoskond oli ühe registreerija (loendaja) tööpiirkond. Linnades, alevites ja valdades loodi loenduse ettevalmistava perioodi alguses rahvaloenduse komisjonid. Nende põhiülesandeks oli instruktorite leidmine, instruktorid aga pidid leidma sobivad loendajad.

Loendusel koostati iga loendatava jaoks eraldi loendusleht (nn. isiklik leht või kaart) erinevalt tänapäeva loendusest, kus ühele loenduslehele kantakse kogu korteri elanikkond. Iga maja kohta täideti majaümbrik ning linnas lisaks majaümbrikele iga korteri kohta korterileht.

Kahe päeva jooksul enne pärisloendust tegid loendajad oma piirkonna majades ja korterites eelkülastusi. Tegelik loendamine toimus 1922. aastal kahe, 1934. aastal isegi ainult ühe päevaga. Selle aja jooksul käis loendaja uuesti oma piirkonna majad läbi ja täitis inimeste kohta isiklikud lehed.

Loendajad töötasid tasuta, võttes oma tööd aukohusena. Töö kestis umbes neli päeva. Rahvaloenduse andmed töödeldi ja avaldati 2—3 aasta jooksul pärast loendust.

Neljas Nõukogude rahvaloendus 1959. aastal oli esimene, mis hõlmas ka Eesti NSV territooriumi. See toimus tervelt 20 aastat pärast kolmandat. Loenduste vaheaeg oli Nõukogude Liidu ajaloos rikas suurtest sündmustest. Eelkõige langeb sellesse perioodi hävitav sõjaaeg, millega kaasnesid tähelepanet väärtustatud nihtused tööstuse ja ühtlasi tööstusliku rahvastiku paiknemises. Sõjas hävis palju inimesi ja hindamatuid materiaalseid väärtusi, mis avaldas rahva elutingimustele mõju veel mitu aastat pärast sõja lõppu. Kuid sellesse perioodi kuulub ka kaks sõjajärgset viisaastakut, mille jooksul NSV Liidu rahvamajandus mitte ainult taastati, vaid viidi ka tohutute sammudega edasi. Sõjajärgsete aastate jooksul paranesid majanduse üldise arenemisega sammu pidades tunduvalt ka inimeste töötingimused ja tõusis heaolu, mis avaldub töötasu suurenemises, korteriolude paranemises, meditsiinilise abi käepärasemaks muutumises ja paljus muus. Kõik see avaldas mõju NSV Liidu rahvastiku koosseisu kujunemisele ja arengu protsessidele.

1959. aasta rahvaloendus toimus 15. jaanuaril üldjoontes samasuguse kava kohaselt nagu eelmine. Loenduslehed sisaldasid 15 küsimust. 11.—14. jaanuaril tegid loen-

dajad eelkülastusi. Loendus kestis nii linnades kui maal kaheksa päeva.

Loendusandmed töötati läbi elektrilistel perfoarvutitel ning anti välja 16-köitelise kogumikuna, millest üks köide hõlmab üleliidulisi koondandmeid ning ülejäänud 15 kokkuvõtteid liiduvabariikide kaupa.

### 2.3.

## NSV LIIDU JA EESTI NSV RAHVAARV VIIMASE RAHVALOENDUSE PEEGLIS

1959. aasta rahvaloendusest on möödunud kümme aastat. Paljusid andmeid nii kogu NSV Liidu kui ka selle osade, sealhulgas ka Eesti NSV rahvastiku kohta on selle aja jooksul täiendatud pidevalt peetava jooksva arvestuse andmete alusel. 1959. aastal oli NSV Liidus 208 826 650 inimest, 1968. aasta 1. jaanuaril 236 689 000 inimest; Eesti NSV-s oli 1959. aastal 1 196 791 ja 1969. aasta 1. jaanuaril 1 303 000 inimest.

Täiesti loomulikel põhjustel köidavad tähelepanu kõigepealt uuemad andmed, niisamuti huvitavad on vastavad iibed — NSV Liidu rahvastiku üldiive 27 862 850 ja Eesti

Tabel 2

Kogu NSV Liidu ja Eesti NSV rahvaarv 1959—1969

| Kuupäev ja<br>aasta       | NSV Liit    |                                   | Eesti NSV   |                                   |
|---------------------------|-------------|-----------------------------------|-------------|-----------------------------------|
|                           | absoluutarv | % eel-<br>mise<br>aasta<br>suhtes | absoluutarv | % eel-<br>mise<br>aasta<br>suhtes |
| 15. 01. 1959<br>(loendus) | 208 826 650 |                                   | 1 196 791   |                                   |
| 1. 01. 1960               | 212 323 000 | 101,67                            | 1 209 400   | 101,05                            |
| 1. 01. 1961               | 216 151 000 | 101,80                            | 1 220 600   | 100,93                            |
| 1. 01. 1962               | 219 745 400 | 101,66                            | 1 235 500   | 101,22                            |
| 1. 01. 1963               | 223 122 000 | 101,54                            | 1 244 500   | 100,73                            |
| 1. 01. 1964               | 226 253 000 | 101,40                            | 1 258 700   | 101,14                            |
| 1. 01. 1965               | 229 198 000 | 101,30                            | 1 272 600   | 101,10                            |
| 1. 01. 1966               | 231 868 000 | 101,16                            | 1 285 200   | 100,99                            |
| 1. 01. 1967               | 234 396 000 | 101,09                            | 1 294 500   | 100,72                            |
| 1. 01. 1968               | 236 689 000 | 100,97                            | 1 303 600   | 100,70                            |
| 1. 01. 1969               |             |                                   | 1 316 400   | 100,98                            |



Tabel 3

Rahvastiku sündimus, suremus ja loomulik iive NSV Liidus ja Eesti NSV-s  
(keskmiselt 1000 inimese kohta)

|      | Sündimus |           | Suremus  |           | Loomulik iive |           |
|------|----------|-----------|----------|-----------|---------------|-----------|
|      | NSV Liit | Eesti NSV | NSV Liit | Eesti NSV | NSV Liit      | Eesti NSV |
| 1913 | 47,0     |           | 30,2     |           | 16,8          |           |
| 1914 |          | 24,7      |          | 19,2      |               | 5,5       |
| 1922 |          | 20,2      |          | 16,7      |               | 3,5       |
| 1925 |          | 18,3      |          | 14,9      |               | 3,4       |
| 1926 | 44,0     |           | 20,3     |           | 23,7          |           |
| 1930 |          | 17,4      |          | 14,9      |               | 2,5       |
| 1934 |          | 15,4      |          | 14,1      |               | 1,3       |
| 1935 |          | 15,9      |          | 14,9      |               | 1,0       |
| 1940 | 31,2     | 16,1      | 18,0     | 17,0      | 13,2          | —0,9      |
| 1950 | 26,7     | 18,4      | 9,7      | 14,4      | 17,0          | 4,0       |
| 1951 | 27,0     | 18,6      | 9,7      | 13,8      | 17,3          | 4,8       |
| 1952 | 26,5     | 18,6      | 9,4      | 13,9      | 17,1          | 4,7       |
| 1953 | 25,1     | 17,6      | 9,1      | 12,6      | 16,0          | 5,0       |
| 1954 | 26,6     | 18,1      | 8,9      | 12,6      | 17,7          | 6,0       |
| 1955 | 25,7     | 17,9      | 8,2      | 11,8      | 17,5          | 6,1       |
| 1956 | 25,2     | 16,8      | 7,6      | 10,9      | 17,6          | 5,9       |
| 1957 | 25,4     | 16,5      | 7,8      | 11,0      | 17,6          | 5,5       |
| 1958 | 25,3     | 16,5      | 7,2      | 10,9      | 18,1          | 5,6       |
| 1959 | 25,0     | 16,6      | 7,6      | 10,9      | 17,4          | 5,7       |
| 1960 | 24,9     | 16,6      | 7,1      | 10,5      | 17,8          | 6,1       |
| 1961 | 23,8     | 16,5      | 7,2      | 10,6      | 16,6          | 5,9       |
| 1962 | 22,4     | 16,1      | 7,5      | 10,9      | 14,9          | 5,2       |
| 1963 | 21,2     | 15,4      | 7,2      | 10,6      | 14,0          | 4,8       |
| 1964 | 19,6     | 15,5      | 6,9      | 10,1      | 12,7          | 5,4       |
| 1965 | 18,4     | 14,8      | 7,3      | 10,6      | 11,1          | 4,2       |
| 1966 |          | 14,4      |          | 10,7      |               | 3,7       |
| 1967 |          | 14,4      |          | 10,5      |               | 3,9       |
| 1968 |          | 15,1      |          | 10,9      |               | 4,2       |

NSV rahvastiku üldiive 107 000 inimest. Rahvaloendusest kuni 1968. aasta alguseni kasvas kogu Nõukogude Liidu rahvastik seega 13,3% ja Eesti NSV rahvastik 8,9%.

Kõrvutades rahvaarve, millest ühed on leitud loendusega, teised jooksva arvestusega, pälvib tähelepanu nende erinev väärtus. Kõige täpsemaiks ja usaldatavamaiks tuleb pidada loenduse andmeid — kõik muud on nn. hinnanguid, mille viga on tõenäoliselt seda suurem, mida kaugemale nad loendusastast kui lähtepunktist jõuavad (siin

Tabel 4

Rahvastiku sündimus, suremus ja loomulik iive mõnedes välisriikides  
(keskmiselt 1000 inimese kohta)

| Riik (ja aasta)           | Sündimus | Suremus | Loomulik iive |
|---------------------------|----------|---------|---------------|
| NSV Liit (1964)           | 19,6     | 6,9     | 12,7          |
| Bulgaaria (1964)          | 16,4     | 8,2     | 8,2           |
| Ungari (1964)             | 13,1     | 10,0    | 3,1           |
| SDV (1964)                | 17,3     | 13,6    | 3,7           |
| Poola (1964)              | 18,1     | 7,6     | 10,5          |
| Rumeenia (1964)           | 15,2     | 8,1     | 7,1           |
| Tšehhoslovakkia (1964)    | 17,1     | 9,6     | 7,5           |
| Albaania (1963)           | 39,1     | 10,0    | 29,1          |
| Hiina (1953) <sup>3</sup> | 37,0     | 17,0    | 20,0          |
| Austria (1964)            | 18,5     | 12,3    | 6,2           |
| Inglismaa (1964)          | 18,7     | 11,3    | 7,4           |
| SFV (1964)                | 18,2     | 11,0    | 7,2           |
| Taani (1963)              | 17,6     | 9,8     | 7,8           |
| Soome (1964)              | 17,6     | 9,3     | 8,3           |
| Rootsi (1964)             | 16,0     | 10,0    | 6,0           |
| USA (1964)                | 21,2     | 9,4     | 11,8          |

peaks meenutama eespool toodud võrdlust inventuuri- ja raamatupidamisandmete vahel). Jooksvad aastahinnangud kujundatakse nõnda, et viimase rahvaloenduse andmeid parandatakse aasta-aastalt jooksva arvestuse andmetega üldiibe<sup>4</sup> kohta. Tavaliselt liigutakse niiviisi edasi. Ent kui järjekordne rahvaloendus on toimunud, pakub suurt huvi liikuda samasuguste parandustega ka ajas tagasi. Nii võivad rahvaarvu hinnangud muutuda veel mitu aastat pärast nende avaldamist. Loendusandmed on aga selles arvureas nagu kindelpunktid, mis ei muutu.

Suurtele nihetele rahvastiku kujunemist mõjustavates protsessides viitavad tabelisse 3 koondatud andmed sündi-

<sup>3</sup> Hiina RV kohta pole pärast 1953. aastat ametlikke andmeid avaldatud.

<sup>4</sup> üldiive = (loomulik iive) + (mehaaniline iive); loomulik iive = (sünnijuhumite arv) — (surmajuhumite arv); mehaaniline iive = (mujalt saabunute arv) — (mujale lahkunute arv).



muse, suremuse ja iibe kohta. Võrreldes sõjaeelse 1940. aastaga oli suremus NSV Liidus 1965. aastal 2,5 korda madalam; revolutsioonieelse Venemaaga võrreldes aga isegi 4,4 korda madalam. Eriti tunduvalt on vähenenud imikute suremus. Kui võrrelda neid andmeid mõnede tähtsamate välisriikide andmetega tabelist 4, ilmneb, et NSV Liit on iibe poolest suurriikide seas teisel kohal. Huvitav on NSV Liidu ja USA võrdlus (1964. a. andmetel): meil on sündimus mõnevõrra madalam kui USA-s, suremus aga tunduvalt madalam kui seal (tasuta ja kõigile kättesaadav arstiabil); tulemuseks on märgatavalt intensiivsem loomulik iive kui Ameerika Ühendriikides. Ligikaudu samasugused on tulemused ka võrdlemisel teiste riikidega. Euroopa riikidest ületab NSV Liidu sündimuse poolest ainult Albaania (39,1).

Tabelis 3 on toodud eri veergudes ka andmed Eesti NSV rahva iibe kohta. Vaadeldes meie rahvaarvu muutumist pikemas perspektiivis, äratab tähelepanu iibe katastroofiline vähenemine kuni 1940. aastani ja selle suhteliselt kiire tõus sõjajärgsetel aastatel, mis kestis kuni 1960.—1961. aastani. Viimastel aastatel on iive Eestis taas märgatavalt langenud, ent praegu see on siiski veel kõrgem kui kodanliku Eesti vabariigi perioodil. Igatahes on fakt, et paistame oma iibe madaluse poolest kõigi muude liiduvabariikide seas pidevalt silma ja ka välisriikide andmetega võrreldes oleme väga tagasihoidlikul kohal. 1964. aastal oli sündimus Eestist madalam ainult Ungaris.

Sündimuse jätkuva langusega on iibeprobleemid viimasel ajal nii NSV Liidus üldse kui ka meie vabariigis kujunenud väga aktuaalseks. Nende uurimise vajalikkusele on juhitud tähelepanu küll üksikute silmapaistvate teadlaste, küll demograafia alal toimunud üleliiduliste konverentside ja sümposiumide poolt. 1968. aasta mais Tšeboksarõs toimunud üleliidulisel sümposiumil vastuvõetud otsuses märgitakse näiteks, et «NSV Liidus kujunenud demograafilist situatsiooni iseloomustavad äärmiselt suured regionaalsed erinevused sündimuses. Mitmetes vabariikides on sündimus kõrge (Kesk-Aasia vabariigid, Kasahstan, Aserbaidžaan), ent paljudes vabariikides, kus eluneb peaaegu kaks kolmandikku riigi rahvastikust, on sündimus murettekitavalt madal (Balti liiduvabariigid, Ukraina, suurem osa Vene NFSV oblasteid). Väga tähtis on selgitada sellise territoriaalse diferentseerumise põhjusi

ja tendentse ning töötada välja rahvastikupoliitika üldised põhimõtted ja nende regionaalse rakendamise iseärasused.»

Sündimust ja iivet on käsitletud viimasel ajal võrdlemisi tihti nii üleliidulises kui ka meie vabariigi ajakirjanduses (eriti ajalehes «Edasi»). Üksikasjalikumate uurimuste puudusel on siiani piiratud ainult madala iibe oletatavate põhjuste loetlemisega. Kõige sagedamini mainitakse rahvastiku ebasoodsat soolist ja vanuselist struktuuri (naiste suhteliselt suur ülekaal, vanemate aastakäikude suurem osatähtsus kui teistes liiduvabariikides), samuti ka kiiret linnastumist, millega kaasneb sündimuse vähenemine, töötavate naiste suurt osatähtsust rahvastikus, korteriolusid, naiste kõrgemat hariduslikku taset kui paljudes teistes vabariikides jne. Tuleb aga tunnistada, et nende probleemide rangelt teadusliku uurimiseni pole seni veel jõutud. Seepärast ei ole suudetud siiani anda ka rahuldavat lahendust meie iibe ja sündimuse silmapaistvale madalusele. (Vt. sama küsimuse käsitlust ka osades 3.1 ja 3.5.)

Suremuse langusega kaasneb rahvastiku keskmise eluea pikenemine, mis NSV Liidus on toimunud äärmiselt kiiresti ja demonstreerib hästi tulemusi, mida meil on saavutatud inimeste elujärje parandamisel ning nende tervise eest hoolitsemisel. Möödunud sajandi lõpul oli kogu tolle-aegse Vene impeeriumi rahvastiku keskmine eluiga 32 aastat. 1962.—1963. aastal oli see 70 aastat! (Vt. tabel 5.) Muutunud ühiskondlikud olud (elatusasteme tõus, arstiabi paranemine, tööolude soodsamaks muutumine jne.) on keskmisele inimesele andnud võimaluse nautida elu rõõmusid ja muresid tervelt 38 aasta võrra kauem, kui selleks oli võimalusi meie vanaisadel ja vanavanaisadel.

Keskmine inimene NSV Liidu territooriumil elab praegu rohkem kui kaks korda kauem kui sajandivahetusel. Mida see tähendab, see ei vaja kommentaare, kui meenutada, et elu on haritud rahvaste seas peetud alati ülimaks, mitte millegagi võrreldavaks väärtuseks.

Tähelepanдав on meeste ja naiste keskmise eluea erinev pikenemine. Meeste eluiga on pikenenud 34, naiste oma aga tervelt 40 aasta võrra. Kui sajandivahetusel elasid naised keskmiselt ainult 2 aastat kauem kui mehed, siis nüüd on see vahe kasvanud juba 8 aastale. Põhimõtteliselt samasuunalist diferentsi võib täheldada keskmise eluea pikenemisel ka teistes arenenud riikides. Põhjused, miks naised elutingimuste paranemisest rohkem «kasu» saavad,



## Keskmine eluiga NSV Liidus

| Aasta                                            | Kõigil inimestel | Sealhulgas |         |
|--------------------------------------------------|------------------|------------|---------|
|                                                  |                  | meestel    | naistel |
| 1896—1897<br>(Euroopa-Venemaa<br>50 kubermangus) | 32               | 31         | 33      |
| 1926—1927                                        | 44               | 42         | 47      |
| 1955—1956                                        | 67               | 63         | 69      |
| 1958—1959                                        | 69               | 64         | 72      |
| 1960—1961                                        | 70               | 65         | 73      |
| 1962—1963                                        | 70               | 65         | 73      |

pole praegu veel lõplikult selged. Vihjatud on naiste bioloogiliselt suuremale vitaalsusele, mis tõuseb seda võimukamalt esile, mida paremaks elutingimused muutuvad. Teisalt on viidatud mitmete sotsiaalsete pahede (suitsetamine, joomine jms.) tunduvalt laiemale levikule meeste hulgas, millele elatustaseme tõus nimetamisväärselt vähendavat mõju ei avalda; mitmed (meeste!) halvad harjumused võivad sissetulekute suurenedes isegi intensiivsemalt levida. Ent on esitatud ka selliseid hüpoteese, et naistele on pühendatud rohkem ühiskondlikku tähelepanu, mistõttu elatustaseme tõus on realiseerunud seni eeskätt naiste olukorra paranemisena.

Tabelitest 2—4 on näha, missuguseid suuri muutusi on toimunud rahvaarvus pärast 1959. aasta rahvaloendust ja missugused uued tendentsid on avaldunud sündimuse ja suremuse muutumises. Muutunud on rahvastiku sooline ja vanuseline koostis veel väga paljudest teistestki tunnustest lähtudes. Tööliste ja teenistujate osatähtsus rahvaarvus on suurenenud. On suurenenud linnaelanike ja vähenenud maaelanike osatähtsus. Pidevalt suureneb kesk- ja kõrgema haridusega inimeste arv ja ühtlasi nende osatähtsus rahva üldarvus, samuti mitmesugustes erinevates rahvamajandusharudes tegelevate inimeste osatähtsus jne.

Kõiki neid protsesse on pärast loendust täheldatud mitmesugustest erinevatest allikatest ja erineval viisil hantitud andmete alusel. Eelseisva rahvaloendusega kogutavates andmetes peavad nende protsesside tulemused kajastuma omavahel seostatuna ja andma märksa reljeefsema

pildi rahvastikus toimunud muudatustest. See on äärmiselt tähtis, sest rahvastiku koostise tundmine kõikidest eespool riivamisi puudutatud aspektidest on vajalik rahvamajanduse õigete proportsioonide tagamiseks.

## 2.4.

### SIIN- JA SEALPOOL ELU LÄVEPAKKU

Loenduse kriitiline moment on kindel ajamoment, mil lal rahva arv ja muud tunnused registreeritakse. Rahvaloenduse tulemused sarnanevad fotoga, millel on kujutatud rahvastik sellisena, nagu see oli hetkel, mil tehti ülesvõte.

Kindlat momenti määramata, millele arvestatav rahvastiku arv on ajaldatud, pole rahvastiku täpne arvestamine võimalik.

Rahvaloenduse kriitiliseks momendiks määratakse mingi täpne päev ja täpne kellaaeg. 1959. aasta rahvaloenduse puhul oli selleks kell 00.00 14. jaanuari ööl vastu 15. jaanuari. Sama momenti rakendatakse ka 1970. aasta rahvaloendusel. Kui määrata vaatlusmoment vähema täpsusega, näiteks ainult päev (15. jaanuar), võib juhtuda, et üks isik registreeritakse korduvalt mitmes kohas, kus ta päeva jooksul viibib. Kindlat momenti järgides on selline võimalus kõrvaldatud, sest ühel momendil saab üks isik olla teadagi ainult ühes kohas.

Mitmesuguste Euroopas toimunud erinevate rahvaloenduste kriitilisi momente kõrvutades paistab silma, et ikka on nad määratud talvekuudele (detsember, jaanuar, veebruar, harva ka märts) ja öötundidele. Ainult põllumajandusloendustega ühendatult on rahvaloendusi toimeetatud ka sügisel, näiteks 1920. aastal Nõukogude Venemaal. Miks tehakse rahvaloendusi talvel? Seepärast, et talvel on rahvas vähem liikuv. Inimesed on talvekuudel enamasti oma tavalises asukohas. Seetõttu kajastavad loenduse andmed õigemini rahvastiku territoriaalset paiknemist. Samal põhjusel valitakse kriitiliseks momendiks just südaöötund, mil suurem osa inimesi on kodus.

Loenduspäeva määramisel on arvestatud ka loendajate tööolusid ja liikumisvõimalusi. Indias valiti loenduskuuks näiteks märts, sest vihmaperiood on selleks ajaks juba lõppenud, suvine kuumaperiood pole aga veel alanud.



Türgis motiveeritakse sügisesi loendusi sellega, et sügiseks jõuavad paljud mujale tööle sõitnud koju tagasi, rändkarjakasvatajad tulevad mägedest talvituspaikadesse jne. Jaapanis on juba mitu loendust toimunud 1. oktoobril. Peale kliimaatiliste tingimuste põhjendatakse seda kuupäeva asjaoluga, et sel ajal saab seal rahvastiku tööalade järgi jaotamise kohta kõige iseloomulikumaid andmeid.

Nõukogude loenduste kuupäevad on valitud ikka 1. jaanuari läheduses. See kergendab andmete ümberarvutamist aasta alguse seisule. 1. jaanuari ennast aga loenduspäevana ei ole kasutatud, ehkki see kergendaks veelgi jooksva arvestuse andmete loendusandmetega võrdlemist, vanuse ja sünniaasta sidumist jne. Loenduspäevaks on 1. jaanuar olnud Belgias, Ungaris, Hispaanias ja Soomes.

1970. aasta rahvaloenduse kriitilise momendi määramisel just nimelt 15. jaanuarile on peetud silmas veel teisigi asjaolusid. Jaanuar on aasta esimene kuu, seetõttu on saadavaid andmeid suhteliselt hõlpus võrrelda jooksva arvestuse andmetega, mis töötatakse välja seisuga 1. jaanuariks. 15. jaanuar on üks nädala keskmisi päevi (1959. aastal neljapäev, 1970. aastal kolmapäev). Seegi on soodus, sest nädala keskel on rahvastiku liikuvus väiksem kui puhkepäevadel ja puhkepäevale eelnevatel või järgnevatel päevadel. Arvestatud on ka sellele aastaajale langevaid talviseid koolivaheaegu. Keskkoolides on talvine õppevaheaeg selleks ajaks juba lõppenud, ülikoolides ja teistes kõrgemates õppeasutustes veel algamata. Seega on olemas objektiivsed eeldused registreerida kõiki õppijaid ja õpetajaid võimalikult nende alatises viibimispäigas (s. o. õppimis- või töötamiskohas), mitte aga seal, kuhu nad sõidavad veetma oma vaba aega ja kus nad on seetõttu enam-vähem juhuslikult.

Päeva, kus kõik inimesed kodus viibiksid, pole muidugi võimalik leida ja selleks pole ka vajadust. Siiski võib loenduse kriitilise momendi valik oluliselt mõjustada loendajate töötingimusi ja kogutavate andmete kvaliteeti. Nagu 1957. aasta augustis tehtud prooviloendusel selgus, on suvekuu ebasobiv kas või juba seepärast, et inimesed viibivad õhtuti kaua kodust väljas ja loendajail on raske neid kohata.

Seoses kriitilise momendiga tekib uus küsimus: kuidas on mõeldav registreerida kõiki inimesi korraga ühel ja samal momendil? Kas selleks jätkub loendajaid? Kuidas seda üldse on võimalik teha?

Tuleb eristada kaht momenti — vaatluse kriitilist momenti ja loendatava registreerimise momenti. Iga loendatav registreeritakse selles kohas,

kus ta viibis kriitilisel momendil, ja niisuguste tunnustega, mis teda sellel hetkel iseloomustasid. Nende tunnuste loenduslehele kirjutamine võib aga toimuda ja toimubki hiljem. 1970. aasta rahvaloendusel on selleks määratud kaheksa päeva (15. jaanuarist kuni 22. jaanuarini, viimane kaasa arvatud). Nii võib juhtuda, et loendaja külastab loendatavat tema korteris alles kaheksandal päeval pärast kriitilist momenti. Selle ajaga võib loendatavas perekonnas mõndagi muutada. Inimesi võib juurde või ära kolida, neid võib sündida ja surra. Loenduse korraldus peab tagama siiski eranditult kõikide kodanike registreerimise just nimelt nende tunnustega, mis neid iseloomustavad kriitilisel momendil.

Vastavalt kinnitatud instruksioonile peab loendaja nelja päeva jooksul enne loenduse kriitilist momenti külastama kõiki temale loendamiseks kinnistatud kodanikke nende korterites. Eelkülastuste eesmärgiks, mida praktiseeritakse Nõukogude loendustel 1939. aastast alates, on meenutada kodanikele, et 15. jaanuaril on rahvaloendus, ja paluda, et korterivaldaja jätaks endale meelde, kes tema juures sel ööl ööbivad. Samuti lepib loendaja kokku, millal ta loendatavaid pärast kriitilist momenti külastab, et neid kodunt leida ja nende kohta andmed loenduslehele kanda. Tegelikke loenduskäike alustavad loendajad 15. jaanuaril kell 8.00 hommikul, registreerides kõik loenduse kriitilisel momendil vaatlusalusel territooriumil viibinud isikud.

Kriitilisest momendist peetakse seejuures piinliku täpsusega kinni. Oletame näiteks, et loendaja on oma külastustega kodanik X-i perekonda jõudnud 21. jaanuaril, s. o. seitsmendal päeval pärast loenduse kriitilise momendi möödumist. Oletame samuti, et külastatavat perekonda on tabanud raske kaotus: 16. jaanuaril suri pereisa vanaema, kes elas samas korteris. Loendaja saabumise ajaks on seda kaotust leevendanud aga juba uus ja seekord rõõmustav perekondlik suursündmus: kodanik X-ile sündis 18. jaanuaril poeg. Selline on elu ja niisuguseid juhtumeid tuleb ette, nii kurbi kui rõõmustavaid. Kuidas talitatakse loendamisel? Kes kantakse loenduslehele?

Põhimõtteliselt registreeritakse kõik, kes elasid loenduse momendil, ja jäetakse loendamata kõik, keda siis veel ei olnud. Nii kannab loendaja loenduslehele perekonnaliikmete ütluste alusel vanaema ja jätab uue perekonnaliikme loenduslehelt välja. Ärgu ta solvugu! Küllap teda jõutakse järgmistelgi loendustel registreerida!



Pole raske ette kujutada, mis juhtuks, kui kriitilise momendi põhimõttest niisuguse «ebainimlikult bürokraatliku» täpsusega kinni ei peetaks. Sel juhul me ei saaks rahvastiku arvu ja koostist ühel kindlal momendil, vaid mingiks äärmiselt uduseks ajavahemikuks. Iga loendaja registreeriks põhimõtteliselt erineva inimeste arvu, mis sõltuks sellest, missuguses järjekorras loendaja kortereid külastab. Kriitilise momendi range järgimine tagab iga-suguse juhuslikkuse kõrvaldamise rahvaloenduse tulemustest.

Liiklusolude ning sidevahendite arenguga on tekkinud perspektiiv loendusperioodi edaspidi järk-järgult lühendada, kuni jõutakse ühepäevase loenduseni, millel kriitiline moment ja andmete registreerimise moment ei erine rohkem kui maksimaalselt 24 tunni võrra. Ühepäevaseid loendusi on praktiseeritud Türgis. Valitsuse korraldusega keelatakse seal inimestel kodust lahkumine, enne kui nad on loendatud ning võivad näidata ette loendamistõendi. Samasugust viisi on rakendatud ka Paraguais (1950) ja Liibüas (1954). Kuni loenduspäeva lõpuni nõuti kojujäämist Iraagi 1947. aasta rahvaloendusel.

Majanduslikult arenenumates riikides pole kojujäämise nõue vastuvõetav. Siiani ongi seda rakendatud suhteliselt vähem arenenud maades. Et ühepäevased loendused on mõeldavad ka ilma sellise drakoonilise abinõuta, tõendab muuseas näiteks Eesti 1934. aasta rahvaloendus.

## 2.5.

### **PÕHIMÕTTEL «ÜHEKSA KORDA MÕÖDA JA ÜKS KORD LÕIKA»**

Sadadesse miljonitesse ulatuva rahvaarvuga riigis on rahvaloendus äärmiselt suur üritus. Et kõik hästi laabuks, peab loenduse iga üksikasi eelnevalt põhjalikult olema läbi mõeldud. Ettevalmistustööd käivadki juba aastaid. Rahvaloendusega seotud küsimusi on arutatud paljudel teaduslikel nõupidamistel ja konverentsidel, sealhulgas üleliidulisel statistikute nõupidamisel Moskvas 1968. aasta mais.

Kogu rahvaloenduse ulatuslik ettevalmistustöö kulgeb üldjoontes kolmes põhisuunas: 1) loenduse organisatsiooniline ettevalmistamine, 2) loenduskava väljatöötamine ja

3) loendusega hangitud andmete töötlemise plaani ja programmi koostamine.

Loenduse kava ehk programm koosneb küsimustest, millele loendusega hangitakse vastused. See vormistatakse lõplikul kujul loenduslehenä (vt. lisa).

Rahvaloenduse korraldab riiklike statistikaorganite süsteem. Kesksete statistikaorganite juurde on loodud spetsiaalsed rahvaloendusega tegelevad osakonnad. Kogu rahvaloenduse üldise juhtimisega tegeleb NSV Liidu Statistika Keskvalitsuse Üleliidulise Rahvaloenduse Valitsus. Eesti Statistika Keskvalitsuses on loodud rahvaloenduse osakond.

Linnades ja rajoonides juhivad rahvaloendust statistikainspektorid, kellele alluvad linnades ja rajoonides loodavad loendusosakonnad. Iga loendusosakond jaguneb instruktori ja oskondadeks ja viimased omakorda loendusjaoskondadeks (vt. joonis 5).

Loendusjaoskond on õieti ühe loendaja tööpiirkond. Et loendajad ettenähtud aja (8 päeva) jooksul oma tööga toime tuleksid, lähtutakse konkreetsete loendusjaoskondade suuruse määramisel vastava piirkonna eeldatavast elanike arvust ja tihedusest. Nii on linnades loendusjaoskonna keskmiseks suuruseks, s. o. ühe loendaja keskmiseks koormusnormiks arvestatud 675 inimest. Sõltuvalt oludest võib see varieeruda, ei tohi aga ületada 800 inimest. Seega peab loendaja kirjutama üles kaheksa loenduspäeva jooksul iga päev keskmiselt 83—84, maksimaalselt 100 inimest. Nagu kogemused näitavad, on see loendajatele täiesti jõukohane.

Maal, kus inimesed elavad rohkem hajali ja loendajail kulub seetõttu rohkem aega, on normid tunduvalt väiksemad. Iga loendaja jaoks on maal arvestatud keskmiselt 575 inimest.

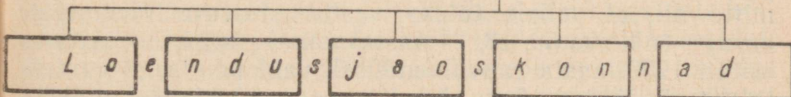
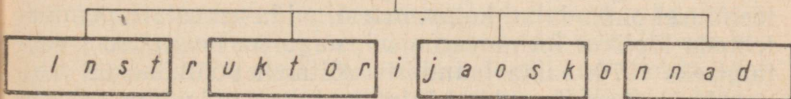
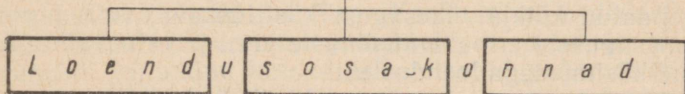
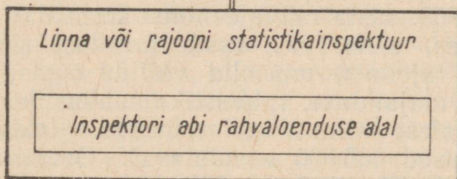
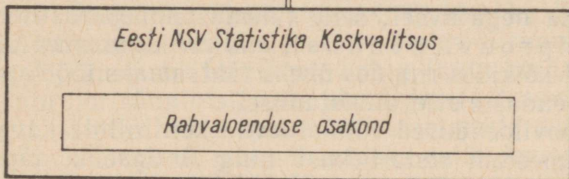
Rahvaloendusi korraldatakse NSV Liidus üldrahvalike üritustena, mida juhivad riiklikud statistikaorganid. Kogu loendustöö raskuspunkt lasub aga selleks perioodiks vabatahtlikkuse alusel värvatud loendajate, instruktor-kontrolöride ja loendusosakondade juhatajate õlgadel.

NSV Liidus võtab 1970. aasta rahvaloenduse korraldamisest osa üldse 670 000 inimest, kellest umbes 540 000 on loendajad. Eestis on plaanis rakendada rahvaloenduse korraldamisel üldse 10 000 inimest, neist 5000 loendajat. Kui arvestada ka loenduse koostöökomisjonide liikmeid, tõuseb loenduse korraldamisest aktiivselt osavõtvate inimeste arv Eesti NSV-s paarikümne tuhandeni.

Suurt tähelepanu pööratakse loenduse ettevalmistamisel nn. loenduslikule rajoneerimisele, mis peab tagama, et loendamisel ei jääks silmapaari vahele ainsatki tänavat, elamut või korterit. Selleks koostatakse kõigi linnade, rajoonide, külade ja muude asustatud punktide skemaatilised kaardid, millel tähistatakse täpselt iga loendusosakonna, instruktori- ja loendusjaoskonna piirid.

Viimastel aastatel on meie linnad ja asulad kiiresti kasvanud. Käib vilgas ja aasta-aastalt üha hoogustuv ehitustöö. Nii on tekkinud





Joon. 5. 1970. aasta üleliidulise rahvaloenduse organisatsioon.

terveid tänavaid, millel ei ole veel nime, on palju hooneid, millel pole numbreid või pole seda nähtavale kohale välja pandud. Selliseid hajali asuvaid hooneid on raske loendusega hõlmata. Võib kergesti juhtuda, et mõni selline jääb eelnimekirjade koostamisel vahele. Seepärast kohustas NSV Liidu Ministrite Nõukogu sellekohaste määrustega vabariikide ministrite nõukogusid, linnade, rajoonide ja kõikide asulate täitevkomiteesid hiljemalt 1969. aasta 1. jaanuariks täpsustama linnade piirid, koostama nende üksikasjalised kirjeldused, korrastama kvartalite ja majavalduste numbrid ning andma kõikidele tänavatele nimed.

Et veenduda, kuidas väljatöötatud juhendid on praktikas rakendatavad, kas neis ei esine vigu või muid ebatäpsusi, mis võiksid raskendada loenduse läbiviimist ja mõjutada negatiivselt selle tulemuste tõepärasust, korraldatakse prooviloendusi, mis on kujunenud viimastel aastatel kõikides riikides üheks tähtsamaks tööetapiks üldrahvaloenduste ettevalmistamisel.

Prooviloendused võimaldavad kontrollida kavatsetava loendusmeetodi otstarbekust ning ühtlasi ka täpsustada loenduse eelarvet ja uurida põhjalikult loendusandmete töötlemisel kasutatavate meetodite tõhusust.

Enne 1959. aasta rahvaloendust korraldati prooviloendusi seitsmes, enne 1970. aasta loendust (1967. aastal) üheksas eri rajoonis, mis olid valitud oma geograafilise paiknemise, majanduse, rahvastiku rahvusliku ja tööalase koostise poolest võimalikult erinevad. Kokku hõlmasid prooviloendused 836 000 loendatavat. Omandatud õpised osutusid eriti rikkalikeks seetõttu, et prooviloendustel ei rakendatud kõikjal ühesugust küsitluskava, vaid prooviti mitmesuguseid erineva küsimuste arvu ja erinevalt sõnastatud küsimustega loenduslehti.

Vaadelgem ainult mõningaid üksikuid näiteid prooviloendusel omandatud kogemustest, mida arvestati loenduslehtede lõplikul formuleerimisel, nagu nad esitatakse vastamiseks 1970. aasta jaanuaris. Mitmelt poolt laekus ettepanekuid formuleerida küsimus inimeste vanuse kohta mitte nii, et sellele tuleks vastata teatava täisaastate arvuga (näiteks 50, 18, 24 aastat vana), nagu too küsimus esitati 1959. aasta rahvaloendusel, vaid nõnda, et vastata tuleks sünnimise päeva, kuu ja aasta märkimisega. Põhimõtteliselt on sellel mõnesuguseid eeliseid, sest hoiab inimesi oma vanuse liigsest ümardamisest, mis kipub mõnikord loendusandmete kvaliteeti kahjustama. Prooviloendusel aga ilmnis, et küsimuse selline sõnastamine põhjustab mitmesuguseid raskusi. Mitmetes NSV Liidu rajoonides,



eriti seal, kus elab türgi hõimurahvaid, ei tea paljud inimesed oma sünniaega meil üldiselt kasutusel oleva ajaarvamise järgi. Nad ei saa olla isegi kindlad, et nende poolt arvamisi antud vastused on täpsed. Vanus täisaastates on aga enamasti teada. Niisamuti takistab sünniaja märkimine mõnevõrra loendatavalt saadud vastuste loogilist kontrollimist (näiteks vanuse ja hariduse kohta saadud andmete võrdlemisel alaealiste puhul). Selgus, et kasulik on jääda endise, juba varasematel loendustel praktiseeritud formuleeringu juurde.

Samasugustele tulemustele jõuti ka katsel lülitada NSV Liidu Statistika Keskvalitsuse Teadusliku Uurimisinstituudi ettepanekul rahvaloenduse kavva küsimus naiste sugulise viljakuse ehk fertiilsuse kohta (mitu korda sünnitanud, mitu nurisünnitust, mitu aborti jne.). Prooviloendusel kogeti, et võrdlemisi suure hulga inimeste suhtumine pole praegu niisugune, mis võimaldaks neile demograafilisest, niisamuti ka tervishoidlikust seisukohast tähtsatele küsimustele tõepäraseid vastuseid saada. Paljudel puhkudel keeldusid naised esitatud küsimustele vastamast või andsid mitmesugustel põhjustel vastuseid, mis polnud ilmselt õiged. Selgus näiteks, et meesloendajatele vastatakse neid küsimusi halvema meelega kui naisloendajaile, et teist korda abielus olevad naised ei soovi anda heameelega vastuseid esimese abielu kohta, abielusuhete algusajana nimetatakse enamasti abiellumise aeg, mitte tegeliku sugulise vahekorra algust jne. Taga-Kaukaasias, Tadžikistanis ja Kasahstanis oli arvukalt juhtumeid, kus naistele selliste küsimuste esitamine kutsus esile elavaid pahameeleavaldusi nende abikaasade poolt.

Lõpptulemusena tuli sellisest, iseenesest väga vajalikust uuringust rahvaloenduse puhul loobuda. Et see selgus juba 1967. aastal, korraldati fertiilsuse kohta spetsiaalne väljavõtteline vaatlus ühenduses tööliste ja teenistujate perekonnaeelarvete järjekordse uurimisega, mis hõlmas kokku 25 000 perekonda. 1968. aasta märtsis korraldati analoogiline uurimus 26 000 kolhoosiperekonnas. Sellega on tolle küsimustekomplekti kohta olemas küllaltki mitmekülgne andmestik, eriti kui siia juurde arvata veel 100 000 prooviloendustel hõlmatud perekonda.

## 2.6.

### KUI LOENDAJA KOPUTAB UKSELE

Rahvaloenduste praktilisel teostamisel võidakse rakendada rahvastikku iseloomustavate andmete hankimiseks kaht erinevat statistilist meetodit: küsitlust ja nn. iseloendust.

Küsitlemismeetodi puhul esitab loendaja inimestele loenduslehtedel (täpsemalt küsitluslehtedel) sisalduvad küsimused ja kannab saadud vastused lehele.

Iseloendamise korral jagavad loendajad inimestele loenduslehed välja. Kõik vastused kirjutavad lehtedele loendatavad. Hiljem, täidetud loenduslehtede kokkukogumisel, kontrollib loendaja neile kirjutatud vastuseid, hoolitsetes selle eest, et parandatakse ilmselt väärad andmed ja täidetakse kõik vastustes esinevad lüngad.

Mõlemal loendamisviisil on oma «head ja vead», eelised ja puudused. Küsitlemismeetod nõuab suhteliselt suurema arvu loendajate rakendamist, mõnevõrra rohkem aega ning on seega kulukam ja vähem operatiivne. Kindlasti tagab aga küsitlusmeetod suhteliselt täpsemad andmed, sest loendajal, kelleks on spetsiaalse ettevalmistuse saanud isik, on juba kuulnud vastuste kirjapanemisel võimalus teataval määral kontrollida nende õigsust. Loendajad saavad isikuile, kellel on raskusi küsimuste mõistmisega, anda täiendavaid seletusi ja vältida seega ekslike vastuste sattumist loenduslehele. Rahva laialdane instrueerimine on võimalik muidugi ka iseloendamise puhul (näiteks loenduslehtede väljajagamisel). Ometi on loendaja sel juhul vastuste vahetu formuleerimise juurest eemaldatud. Juba täidetud lehtede hilisem kontrollimine ei võimalda nii tõhusalt tagada vastuste õigsust ja täielikkust.

Kuni Teise maailmasõjani võis täheldada iseloendamismeetodi leviku laienemist. Sõjajärgsetel aastatel ilmneb vastupidine tendents. Paljud riigid, kus varem kasutati iseloendust, on üle läinud küsitlustele (näiteks Prantsusmaa, Bulgaaria, Jaapan).

Küsitlusmeetodit on rakendatud järjekindlalt paljudes Euroopa rahvademokraatlikes riikides (Albaanias, Poolas, Rumeenias), samuti Ameerika Ühendriikides ja Indias. Eriti viimasel aastakümnel on sagenenud juhtumid, kus rakendatakse korraga nii üht kui teist meetodit.

Erinevaid loendusmeetodeid on kombineeritud nõnda,



et linnades, kus üldine kultuuritase on kõrgem, toimub iseloendus, maal aga küsitlus (Taanis ja Norras 1960. a.). Prantsusmaal võis loendaja 1954. aastal jätta loenduslehe loendatavale endale täitmiseks, kui viimane avaldas selleks soovi. Tihti lastakse lihtsamad küsimused vastata loendatavail endil, loendaja kirjutab vastused keerulisematele ja tähtsamatele küsimustele. 1960. aasta loendusel Jaapanis kirjutas esimesele kümnele küsimusele vastused perekonnapea; tööala, -aja, -koha jms. kohta kandis vastused loenduslehele loendaja. Tšehhoslovakkias kirjutas loendaja 1950. aastal rahvaloenduse lehele vastuse ainult loendatava ühiskondlikku gruppi kuuluvuse kohta.

Kõige radikaalsemalt on rakendatud iseloendust USA-s. Näiteks 1960. aasta rahvaloendusel saatis postiministeerium kümme päeva enne rahvaloendust kõigile perekondadele plangid, millel oli kuus küsimust ning millele paluti enne loendaja tulekut vastused kirjutada. Loendaja pidi ainult vastuseid kontrollima ja kandma andmed erilisele masinaplangile. Igasse neljandasse peresse saadeti plang, millel oli rohkem küsimusi. Osale küsimustele kirjutas vastused loendaja, osale perekonnapea. Perekonnapea pidi saatma täidetud plangi posti teel loenduskeskusele tagasi. Tegelikult ei olnud sellel uuendusel kuigi suurt edu: loendaja tulekul oli ainult 59% loenduslehti täidetud. Ülejäänud lehed täideti ikkagi loendaja kaastegevusel.

Nõukogude Liidus toimuvad üldrahvaloendused küsitlusena.

1970. aasta loenduse juhend näeb uudse momendina ette ka iseloenduse sugemete rakendamist. Kui loendaja arvab, et mõne korteri elanikkond on täiesti suuteline ise loenduslehte täitma, võib ta piirduda ainult vajalike näpunäidete andmisega, jätta lehed sinna ning leppida kokku, millal ta neile järele tuleb. On põhjust arvata, et selline võimalus kergendab mõningal määral loendajate töökoormust ning aitab kaasa nii loenduse kiiremale lõpetamisele kui ka andmete täpsusele (inimestel on kauem aega vastuse üle järele mõtelda).

Ent miks siiski ei astutud otsustavamalt sammu iseloendamise rakendamise suunas? Arvestades kirjaoskuse ja haridustaseme määratu tõusuga võiks eeldada, et igas perekonnas on keegi, kes on suuteline loenduslehti korralikult täitma.

Iseloendusele üleminekut kaaluti tõsiselt. Prooviloen-

duste tulemuste analüüsimisel aga otsustati siiski sellisest eksperimentidest loobuda. Prooviloendustel oli plaanis hõlmata iseloendusega üldse 452 000 inimest ehk 75% loendusterritooriumi rahvastikust, küsitlusega ca 162 500 inimest ehk 25% rahvastikust. Kõigile iseloendatavatele jaotati loenduslehed, millest enamik sisaldas ainult suhteliselt lihtsaid küsimusi (suhe perekonnapeaga, sugu, vanus, perekonnaseis jne.). Raskemateks peetavaid küsimusi, nagu töökoht, tegevusala, ühiskondlik grupp, oli prooviloendusega hõlmatud kaheksast rajoonist ainult kolmes rajoonis levitatud küsimustikes. Tulemused — iseloendusega saadi hõlmata ainult 52,4% prooviloenduse territooriumi rahvastikust. Nendegi esitatud lehtedel oli palju vigu. NSV Liidu Statistika Keskvalitsuse Üleliidulise Rahvaloenduse Valitsuse juhataja P. G. Podjatšihh võttis omandatud kogemused üleliidulisel statistikute nõupidamisel tehtud ettekandes kokku järgmiselt: «Prooviloendusel saadud kogemused näitasid, et iseloendusmeetodi rakendamiseks on sellest veel vähe, kui kogu riigi rahvastiku kultuuritase on kõrge ning kui pea igas korteris elab kõrgema, kesk- või lõpetamata keskkooliga inimene. Loenduslehe õige täitmine pole kaugeltki nii lihtne, nagu esimesel pilgul näib. See nõuab teatud harjumust pidada kinni loenduseeskirjadest, mida rahval veel ei ole.»

On veel teisigi arvestatavaid põhjusi — organisatsioonilisi ja materiaalseid. Organisatsiooniliselt selgus, et tegemine inimestega, kellel «loendusharjumused» puuduvad, neile loenduslehtede jagamine, nende suuline instrueerimine, täidetud lehtede kogumine, kontrollimine ja parandamine nõuab kohati rohkemgi aega kui nende küsitlemine, millega saadakse hilisemat täiendamist mittevajav täidetud loendusleht. Materiaalsest seisukohast panevad mõtlema järgmised arvud. Küsitlusmeetodi puhul on tarvis paljudada umbes 2 miljonit eksemplari loendusjuhendit, iseloendamise puhul tuleks neid paljudada 70 miljonis eksemplaris. Paberit kuluks iseloenduse korraldamiseks 20 korda rohkem kui küsitlusmeetodi rakendamisel.

Niisiis — küsitlusmeetodit ei rakendata mitte lihtsalt inertsusest, vaid põhjalike ja mitmekülgsete uurimuste tulemuste alusel. Ühtlasi on selgunud, et küsitlusmeetodil on rohkemgi eeliseid, kui neid esimesel pilgul näib olevat või tavalistes statistikaõpikutes kirjeldatakse.



## 2.7.

**VÄHEM, ENT PÕHJALIKUMALT —  
VÄLJAVÕTTELISE LOENDUSE LIPUKIRI**

Statistika teooria järgi on kõik sed (ka purgivad ehk ammendavad) sellised vaatlused, millega hõlmatakse eranditult kõik uurimisobjektiks oleva kogumi ehk massnähtuse elemendid. Rahvaloendusel on uurimisobjektiks rahvas — kõigi antud territooriumil elavate inimeste kogum — ning uurimisega hõlmatakse eranditult kõik inimesed. Selles mõttes on rahvaloendus mitte ainult üldine, nagu seda eespool iseloomustati, vaid ka kõikne. Ajaloolise arengu seisukohalt tähendab sellise printsiibini jõudmine silmapaistvat progressi, võrreldes varasemate aegade, kus loenduste või loendusetaoliste üleskirjutustega hõlmati ainult osa rahvast (ainult mehed, ainult maksumaksjad jne.).

Ent küsimusel rahvaloendusest kui eri liiki kõiksest vaatlusest on ka teine külg. Selline vaatlus on kallis. Seetõttu tuleb piirduda ainult minimaalse arvu küsimustega. Vaatluskava laiendamine kas või üheainsa küsimuse võrra tähendaks mitmesaja miljoni täiendava vastuse saamist ning vastavalt ka andmete läbitöötamiseks vajaliku töömahu tohutut kasvu.

Juba ammust ajast on paljudel rahvastel käibel vana-sõna: «Et teada, kuidas vein maitseb, pole tarvis kogu aami tühjaks juua.» Tõepoolest — selle üle otsustamiseks piisab ühestainsast klaasist. Ometi on veini kvaliteedil hulk tunnuseid: värvus, hägusus, lõhn, maitse jne. Üheainsa klaasitäie järgi võib kogu aami sisu üle otsustada ainult seetõttu, et veini koostis aamis on ühtlane: võetagu proovitav klaasitäis kust tahes, ikka saadakse sama või peaaegu sama koostisega «miniannus». Kui on põhjust arvata, et vein ei ole kõikjal päris ühesugune, võetakse näiteks üks klaasitäis pealt, üks keskelt ja üks põhja lähedalt. Kolm klaasitäit segatakse ning lõplik proov võetakse saadud segust. Muidugi on ka muid menetlusi (veinidegusteerijad loodetavasti andestavad siin antud talitusviisi vanamoodsuse ja üheplaaniisuse), ent ka nende puhul jääb vana-sõna jõusse: mitte kogu aami ei ole vaja tühjaks juua.

Moodne väljavõttelise vaatluse teooria, mis tugineb tõenäosusteooriale, pakub mitmesuguseid või-

malusi teha samal printsiibil otsustusi mistahes muudegi uurimisobjektide, muu hulgas ka rahvastiku kohta. Siit tuleneb võimalus saada täiesti usaldatavaid andmeid kogu rahvastikust ka ilma kõigile inimestele küsimusi esitamata. Muidugi ei ole rahvastik kui massnähtus kõigi oma tunnuste poolest kaugeltki nii ühtlane kui samas aamis käinud vein. Seepärast ei piisa ka «kolmest klaasitäiest», vaid tuleb hõlmata hoopis suurem osa.

1970. aasta rahvaloendus erineb eelmistest vast kõige olulisemalt selle poolest, et see toimub korraga nii kõikse kui väljavõttelise vaatlusena. Mõlemal juhul on uurimisobjektiks kogu NSV Liidu rahvastik, erinev on ainult esitatavate küsimuste arv. Kõikse loenduse korras esitatakse inimestele 11 küsimust. Väljavõttelise vaatlusega hõlmata-vail palutakse vastata 18-le küsimusele. Neist 11 esimest on samad mis kõiksele vaatlusel (vt. lisas esitatud loenduslehe näidis), 7 viimast küsimust moodustavad väljavõttelise loenduse kava.

Kõikse ja väljavõttelise loendusega saadud tulemused kehtivad uurimisobjekti, s. o. rahvastiku kohta põhimõtteliselt erineval viisil. Kõikse vaatluse tulemused käivad otseselt kogu rahvastiku kohta, sest uuritav objekt ja vaadeldav (s. t. objekt, mille kohta andmeid hangitakse) langevad täpselt kokku. Teisiti on väljavõttelise vaatlusega. Siin on vaadeldavaks kogumiks üldkogumist moodustatud väiksem kogum, mida nimetatakse väljavõtukogumiks. Andmeid hangitakse tegelikult ainult välja-võtukogumi kohta, saadud tulemused aga kantakse üle üldkogumile.

Muidugi võivad väljavõtukogumi andmed üldkogumi vastavate andmetega mitte päris täpselt kokku langeda ega tegelikult langegi. Vahet üld- ja väljavõtukogumi kohta saadud tulemustes nimetatakse representatiivsus- ehk esindusveaks.

Esindusviga ei saa väljavõttelisel vaatlusel vältida, ent võib vältida selle nii suureks kujunemist, et see võiks väljavõtukogumi kohta saadud tulemuste üldkogumile üldistamise võimatuks muuta. Pealegi on väljavõttelisel vaatlusel alati võimalik tekkiva vea suurus kindlaks teha. Seegi on väga tähtis. On viga täpselt teada, võib leitud tulemusi sellega parandada.

Väljavõttelise vaatluse kohta kehtib kaks peamist metodoloogilist nõuet. Esiteks: väljavõtukogum

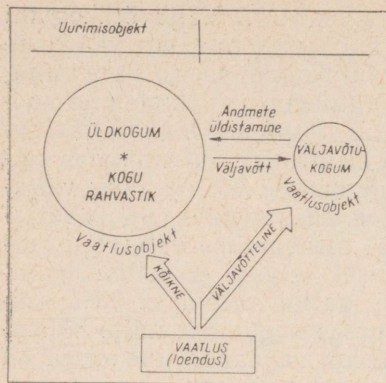


peab olema piisavalt suur. Väljavõtukogumi elementide arv sõltub eeskätt uuritavate tunnuste väärtuste kõikuvusest (varieerumisest) üldkogumis, täpsusest ning tõenäosusest, millega väljavõtutulemusi üldkogumile soovitataks üldistada. Peale selle sõltub see veel väljavõtu protseduurist (kas üldkogumi elementidel on võimalus sattuda ka korduvalt väljavõtukogumisse või ei) ning väljavõtuviisist. 1970. aasta rahvaloenduse raames toimub väljavõtteline vaatlus kordumisteta mehaanilise väljavõtu korras. Loenduse ettevalmistamisel selgus, et sellise väljavõtumeetodi rakendamisel on garanteeritud, et 25% rahvastikust osutub piisavalt suureks kogumiks, mille hõlmamisel kõik väljavõtukogumi kohta saadavad tulemused on üldkogumile ülekantavad.

Teiseks: igale üldkogumi elemendile peab olema tagatud võrdne võimalus sattuda väljavõtukogumisse, ehk teiste sõnadega — peab olema garanteeritud, et seda, missugused konkreetset üldkogumi elemendid satuvad väljavõtukogumisse, otsustab juhus (nn. garanteeritud juhuslikkuse printsiip). Arusaadav, et kui väljavõtukogumisse valitaks inimesi sihilikult mingi tunnuse järgi, kas just näiteks kõige nooremad, kõige vanemad, ainult abielus olevad, ainult mittepensionärid jne., siis kujuneks selline väiksem kogum oma koostiselt küll ühtlaseks, tema struktuur aga ei langeks kokku üldkogumi struktuuriga. Ent viimane on esindusvea kujunemisel kõige olulisem. Esindusviga on seda väiksem, mida suuremal määral väljavõtukogumi koostis sarnaneb üldkogumi koostisega. Väljavõtukogum kujuneb maksimaalselt sarnaseks üldkogumi koostisega (mida ei tunta) siis, kui väljavõtukogum on küllalt suur (esimene nõue) ja kui väljavõtt toimub huupi, valikuta, umbropsu.

Möödaminnes selgub siit ka, miks selle uurimisviisi nimeks ei sobi *valikvaatlus* (ehkki see sõna on fikseeritud näiteks 1955. aastal ilmunud «Poliitika ja majanduse oskussõnastikus»). Tegemist on just niisuguse vaatlusega, kus mingisugust valikut, s. t. paremate või halvemate väljavalimist ei tohi põhimõtteliselt olla, kus mistahes valimise elementide sügenemine võib asja ainult ära rikkuda. Pealegi on eesti keeles juba 20-ndaist aastaist kasutusel termin *väljavõtteline vaatlus*; ehkki veidi vanamoelisenäa kõlav, on see siiski väga sisutäpne.

Väljavõtu toimetamisel on garanteeritud juhuslikkuse printsiibi rakendamiseks mitu võimalust. Kõige lihtsam on



Joon. 6. Uurimis- ja vaatlusobjekt langevad kõikse vaatluse puhul kokku, väljavõttelise vaatluse puhul on nad erinevad. Vaatlusobjektiks on viimasel juhul väljavõtukogum, mille kohta saadud tulemused kantakse üle üldkogumile (uurimisobjektile).

väljavõtukogumisse võetavad üldkogumi elemendid looisemisega kindlaks teha (juhuväljavõtt). Kui midagi sellist tahetakse NSV Liidu rahvastiku hulgas korda saata, selguks muidugi, et taolise hiigelloterii korraldamine oleks kõike muud kui lihtne. On otstarbekamaidki mooduseid.

1970. aasta rahvaloendusel tagatakse 25% rahvastiku väljavõtukogumisse sattumine järgmiselt. Loendajad koostavad endale juba enne loendatavate eelkülüstustele asumist korterite nimekirja, milles elunevaid inimesi nad pärast loenduse kriitilise momendi möödumist hakkavad loendama. Eelkülüstuste ajal täiendab ja täpsustab loendaja seda nimekirja. Seejärel märgib ta ära iga neljanda korteri oma nimekirjas, neis elunevate inimeste kohta täidetakse väljavõttelise loenduse leht, s. t. nemad satuvadki väljavõtukogumisse. Et eluruumide nimekirjade koostamisel ei arvestata, kes neis elavad, siis on garanteeritud, et väljavõtukogumisse satuvad inimesed täiesti juhuslikult.

Väljavõttelist vaatlust rakendatakse laialdaselt teaduslikus uurimistöös paljudel erialadel. Kui laboratooriumis tehakse mingisuguse toote või materjali — näiteks leiva, mulla, ehitustelliste jms. omaduste uurimiseks seeria katseid, näiteks 20 katset, võib tehtud katseid vaadelda väljavõtukogumina lõpmata suurest katsete või katseseeriaste hulgast, mis saadakse siis, kui katsetamist piiramatult jätkatakse. Muidugi pole see mõeldav: see oleks liiga kallid, liiga aeganõudev ja isegi absurdne. Pole mõtet proovida kõigi toodetud ehitustelliste tugevust ning



purustada neid selleks suurte hüdrauliliste presside all. Nii muutuks telliste tootmine üldse mõttetuks, sest maju ikkagi ehitada ei saaks. Nii ongi teaduse käsutuses tavaliselt ainult andmeid väljavõtukogumite kohta. Üldkogum on olemas üldse kas ainult oletamisi (mingi mõeldav kogum katseid) või jääb detailsema uurimistööga hõlmamata ka muude tunnuste läbilõikes (toodetud leiva või telliste üldhulk).

Väljavõtteline rahvaloendus erineb kõigist neist tavaliselt eksperimentaalteadustes, ent ka sotsioloogias, pedagoogikas ja muudes teadustes korraldatavatest vaatlustest selles mõttes, et ühtaegu väljavõttelisega toimub ka sama kogumi kõikne vaatlus. Seega saadakse teada üldkogumi täpne suurus ning paljude teiste tunnuste läbilõikes ka üldkogumi struktuur. See annab väljavõttelise loendusega hangitud andmete usaldatavuse kontrollimiseks mõningaid täiendavaid võimalusi, mida analoogiliste vaatluste puhul nn. eksperimentaalteadustes kasutada ei ole.

## 2.8.

### SUURLOENDUSE SATELLIIDID

Rahvaloendust on tihti peale seotud mitmesuguste muude suurema või väiksema ulatusega kõrvalloendustega. Meenutagem kas või esimesi Nõukogude loendusi. 1970. aasta rahvaloendusega ei ole ühendatud mingisugust muud (s. o. tööstus-, kaubandus-, korteri- jms.) loendust. Küll aga on sellelgi oma satelliidid — kaks loendusiseloomuga spetsiaalküsitlust, mis seostuvad tihedalt rahvaloenduse üldprogrammiga, toimuvad aga siiski spetsiaalsete küsitluslehtede alusel.

Esimene neist on ühiskondlikus sfääris mittetöötavate tööealiste inimeste küsitlus. See hõlmab inimesi, kes töötavad kas koduses majapidamises või isiklikus põllumajanduslikus abimajandis. Küsitlusega hõlmatakse kõik 16—59 aasta vanused mehed ja 16—54 aasta vanused naised, kes väljaspool kodu kusagil mujal (tehastes, kolhoosides jm.) ei tööta. Kui loendaja leiab oma tööpiirkonnas sellise tööealise, täidab ta tema kohta peale tavalise loenduslehe veel spetsiaalse küsitluslehe. Sellel on kokku 10 küsimust, millest osa kordavad loenduslehe küsimusi (sugu, vanus). Ent peale selle: «Eriala, millel

võikssite töötada või amet»; «Kas tunnete praegu vajadust tööle asuda?», küsimused tingimuste kohta, millistel isik oleks nõus tööle asuma jne. Loetletud küsimused kõnelevad ise enda eest. Küsitlus on vajalik seni ühiskondlikus sfääris veel rakendamata rahvastikuosa suuruse, struktuuri ja muude omaduste selgitamiseks ning aitab sealhulgas leida eeldusi nende inimeste võimalikuks töölerakendamiseks. Erilist huvi pakub see meie vabariigi oludes, kus töökaite puudus on viimasel aastakümnel kujunenud krooniliseks nähtuseks.

Muidugi ei piirdu tolle uuringu tähtsus ainult sellega. Pole raske kujutleda, missuguseid muid demograafilisi ja sotsioloogilisi probleeme saadav andmestik võimaldab püstitada ja osalt ka lahendada.

Teise 1970. aasta rahvaloendusega ühendatud spetsiaalküsitluse eesmärgiks on selgitada rahvastiku linnalähedase pendelrände ehk pendelmigratsiooni ulatust ja seaduspärasusi. Küsitlusega hõlmatakse NSV Liidu suurimad linnad, täpsemalt inimesed, kes elavad või töötavad neis linnades ning võtavad osa igapäevasest pendelrändest, s. o. sõidust tööle, kooli jm. ning tagasi. Küsitlusega hõlmatakse ka kõik need inimesed, kes elavad neis linnades, ent käivad tööl mujal, s. t. maal või mõnes teises linnas ja vastupidi: elavad mujal, ent käivad tööl või koolis neis suurlinnades. Kokku kavatseti selle küsitlusega esialgsete hinnangute järgi hõlmata umbes 45—50 miljonit inimest.

Rahvaloenduse üldjuhendi kohaselt oli kavas uurida pendelrännet ainult linnades, kus on üle poole miljoni elaniku. 1959. aasta rahvaloenduse andmetel oli selliseid linna NSV Liidus 34. Tallinn oli selles nimistus 50-ndal kohal. Seega poleks too uuring esialgsete kavatsuste kohaselt hõlmanud ainsatki Eesti NSV linna. Demograafide ja demograafiahuviliste algatusel tegid vabariigi juhtivad organid ettepaneku korraldada pendelrände loendus erandi korras ka meie vabariigi suuremates linnades, ehkki neis on elanikke vähem kui pool miljonit. Nüüd ongi otsustatud korraldada see loendus ka neljas suuremas Eesti NSV linnas — Tallinnas, Tartus, Kohtla-Järvel ja Narvas. Pole kahtlust, et sellega saadakse väärtuslikke andmeid nii linnaehituse, linnalähedase rongi- ja autobussiliikluse kui ka tööstusettevõtete paigutamise probleemide lahendamiseks.



**Uudishimu  
ühiskonna huvides.  
Mida ja miks loendaja küsib?**

Sageli kujutatakse ette, nagu oleks rahvaloendusel ainult üks ülesanne: teha kindlaks inimeste arv. See pole täpselt nii. Rahvaarvu kindlaksmääramine on tõepoolest rahvaloenduse eesmärk, kuid kaugeltki mitte ainus.

Kui asi seisaks üksnes rahvaarvus, siis tarvitseks esitada igale inimesele ainult üks küsimus, näiteks nimi. Märkinud üles kõikide loendatavate nimed ja kontrollinud, et ükski nimi ei esine nimekirjas kaks korda, võib kokku arvata kõigi küsitletud inimeste, s. o. rahva arvu. Selle arvu teadmisest oleks aga suhteliselt vähe kasu, sest rahvastiku muutumine avaldub mitte ainult inimeste arvu suurenemises, vaid eelkõige just rahvastiku koostises toimuvates mitmesugustes muudatustes ja nihetes. Rahvaarvu leidmine on ka kaasajal rahvaloenduse üks esimesi ülesandeid, siiski kulutatakse tänapäeval valdav osa rahvaloendusega seotud tööst ja vaevast just rahvastikustise nihete uurimiseks ja kindlakstegemiseks.

Vaatleme alljärgnevas peatükis loenduskava küsimusi, millele loendajad paluvad 15.—22. jaanuarini vastata eranditult igal inimesel Nõukogude Liidus. Ühtlasi püüame näidata, milleks üks või teine küsimus on loenduslehele võetud ning mida nendele saadud vastused võimaldavad rahvastiku kohta järeldada.

### 3.1.

#### **MÕNDA, MIS PEITUB**

#### **PEALTNÄHA TÜHISTE FORMAALSUSTE TAGA. PEREKONDADE ARV JA SUURUS**

Loendusleht koosneb aadressi- ja küsimusteosast. Aadressiossa kuulub lehe pealkiri, tema number, rajooni, tänava ja maja number jne. Samasse kuuluvad ka loendatavate nimed ja järjekorranumbrid. Loenduslehtede täitmise korra puhtformaalses küljes on peetud silmas ka olu-



lise tähtsusega sisulisi seiku, mis võimaldavad andmete hilisemal kokkuvõtmisel saada mitmekülgset informatsiooni ka mõnede selliste küsimuste kohta, millele loendatavatelt otsesid vastuseid ei oodatagi.

Loenduslehed (vt. lisa) täidetakse korterite kaupa. Maju, milles on ainult üks korter, nagu talumaju, suvilaid, vahiputkasid jne., vaadeldakse ühe korterina; ühiselamutes vaadeldakse eraldi korterina iga tuba. Iga nii mõistetava korteri kohta täidetakse omaette leht. Leht on koostatud nõnda, et sellele mahuvad nelja inimese andmed. Kui korteris on inimesi rohkem, võetakse abiks teine leht, millele antakse sama number. Loendatavad kirjutatakse loenduslehtedele perekondade kaupa. Kui ühes korteris eluneb rohkem kui üks perekond, märgitakse sinna eelkõige üks, siis teine perekond jne.

Kõik ühe perekonna liikmed nummerdatakse järjekorras oma perekonna piires. Number märgitakse perekonnanime ette. Üksi elavate inimeste nime ette märgitakse number 1. Kui ühes korteris elab kolm inimest, kõik üksikud, siis on kõigi nende järjekorranumbriks loenduslehel 1.

Kas loenduslehe täitmist ei ole asjata keeruliseks aetud? Ja milleks see perekonnaliikmete nummerdamine? Kas see pole järjekordne bürokraatiaõis, mis sedapuhku on õitsele lõõnud rahvaloenduse põllul?

Vastame sellele kohe.

Selline kord ei muuda loenduslehtede täitmist oluliselt keerulisemaks. Kasu on sellest aga ohtralt. Eelkõige on see tähtis loendaja töö korraldamise seisukohalt. Kui ühes korteris elunevad inimesed rühmitada perekonniti, on kindlamine tagatud, et keegi neist vahele ei jää. Tähtsam on aga, et selline lehtede täitmise moodus võimaldab täiendavalt uurida ka perekondade arvu ja suurust, üksikute inimeste arvu jne., ilma et selleks oleks vaja loenduslehte paigutada otsest küsimust: Mitu liiget on teie perekonnas? Kas elate üksi või kuulute mõnda samas korteris elavasse perekonda?

Pärast kõikide loenduslehtede kokkukorjamist näitab eraldi numbrit kandvate lehtede üldarv korterite arvu. Täidetud loenduslehtede alusel on hõlpus kindlaks teha, kui palju on perekondi, kui suured need on, kuidas nad rühmituvad liikmete arvust, perekonnapea soost jne. lähtudes.

Perekondade üldarv võrdub inimeste arvuga, kelle nime ette on märgitud järjekorranumber 2 (sest perekonnas on minimaalselt 2 inimest). Üksikute inimeste arv võrdub inimeste üldarvuga, kelle järjekorranumbriks on 1 miinus inimeste üldarv, kelle järjekorranumbriks on 2. Perekondade suurust väljendavad perekonnaliikmete maksimaalsed järjekorranumbrid.

Selgub, et perekonnaliikmeid ei nummerdata sugugi mitte harjumusest kõike numbri alla panna (sellist harjumust võib meil tõesti vahel siin-seal märgata), vaid kõigiti soliidsetel ja arukatel kaalutlustel. Nõnda tekkiv «numbri-maagia» on aga vägagi paljutähendav, kõnelemata ots-tarbekusest.

Kirjeldatud näide provotseerib tegema huvitavat, esialgu vastuolulisena tunduvat järeldust: rahvaloendusel (ent samuti ka sotsioloogilise või mistahes muu eesmärgiga toimuval statistilisel küsitlusel) ei ole tarvis kaugeltki mitte kõige kohta küsimusi esitada, mida küsida tahetakse. Kui veidi järele mõelda, siis selgub tolle mõtte suhteliselt laiemgi kehtivus, mis ulatub otsaga igapäevasessegi ellu.

1959. aasta rahvaloenduse andmetel oli Eesti NSV-s üldse 308 613 perekonda. Perekonnapeadeks oli 218 356 meest ja 90 257 naist. Perekonnaliikmete arvu järgi oli kõige rohkem kaheliikmelisi perekondi — 121 530 perekonda. Kolmeliikmelisi oli 92 737, neljaliikmelisi 57 097 ja viieliikmelisi 23 968. Meie oludes silmapaistvalt suuri perekondi on väga vähe: kuueliikmelisi — 8 759, seitsmeliikmelisi — 2 872, kaheksaliikmelisi — 1 034 ja üheksaliikmelisi 398. Rohkem kui kümneliikmelisi perekondi oli Eesti NSV-s ainult 218.

Perekondade «tiheduse» poolest ületab Eesti NSV üleliidulise keskmise. Iga tuhande inimese kohta tuli NSV Liidus keskmiselt 242 perekonda, Eesti NSV-s 259 perekonda. Selles on aga vähe positiivset, sest see on otseselt seotud meie perekondade väiksusega. Kui võrrelda meie perekondi teiste NSV Liidu rahvastega, oleme viimasel kohal.

Ühest rahvusest koosnevate perekondade keskmine suurus oli 1959. aasta rahvaloenduse andmetel tadžikkidel — 5,2 inimest, usbekkidel ja turkmeenidel — 5,0, aserbaidžaanlastel — 4,8, armeenlastel — 4,7, kasahhidel — 4,6, kirgiisidel — 4,5, grusiinlastel — 4,0, moldaavlastel —



3,9, valgevenelastel — 3,7, venelastel ja leedulastel — 3,6, ukrainlastel — 3,5, lätlastel — 3,1 ja eestlastel 3,0.

Geograafiliselt huvitava tõigana võib täheldada selles «pingereas» perekonna keskmise suuruse üldist vähenemist idast läände ning lõunast põhja poole suundudes. Suuremad perekonnad on Kesk-Aasia rahvastel. Neile järgnevad Kaukaasia rahvused ja NSV Liidu Euroopa-osa. Kõige väiksemate perekondadena elavad Baltikumi rahvused.

Meie perekonna väiksus on äratanud laialdast tähelepanu nii NSV Liidu kui välismaa nimekate demograafide seas. On tähelepanav, et kuni me ise seda probleemi nagu kord ja kohus veel uurima pole asunud, esitavad suhteliselt kaugemalseisjad juba julgeid hüpoteese. Tuntud filosoof, statistik ja sotsioloog O. Jahhot arendab näiteks seisukohta, mida võiks nimetada tinglikult ka meie madala iibe majoraaditeooriaks. Ta nendib statistiliste andmete alusel, et «keskmine abiellumisiga on eestlastel märksa kõrgem kui Venemaal ja Ukrainas, rääkimata juba idapoolsetest vabariikidest. Perekond aga on Eestis väiksem kui kusagil mujal Nõukogude Liidus: keskmiselt 3,5 inimest. Millega seda seletada? ... peavad ju olema põhjused, millest on tingitud niisugune demograafia seisukohalt tähtis fakt nagu eesti perekonna väiksearvulisus. Kui aga oletada, et kõik see on seletatav ainult mõtteliste teguritega, näiteks traditsiooni jõuga või liigse kaalutlemisega, siis on seda tähtsam selgitada, missugusel materiaalsel alusel on need tegurid tekkinud. Siis selgub, et niisugused faktid tulenevad sotsiaalsete põhjuste tervest kompleksist, mis pakuvad marksistlikule sotsioloogile suurt huvi. Selline traditsioon on tekkinud juba neil aegadel, kui valitses majoraat — niisugune pärimisõigus, mille puhul sai kinnisvara jagamatul kujul endale vanem poeg, teised lapsed aga läksid sulaseks ega saanud kaua aega perekonda asutada. Sellises olukorras piirdusid vanemad laste väikese arvuga, hoolitsedes ainult selle eest, et oleks pärija.»<sup>1</sup>

O. Jahhoti hüpoteesi eestlaste perekondade väiksuse kohta võiks skematiseerida niisiis järgmiselt: tavad ja liigne kaalutlemine, mis pärinevad mõlemad kaugest minevikust.

---

<sup>1</sup> O. Jahhot, Statistika sotsioloogilises uurimises. «Eesti Raamat», Tallinn 1967, lk. 15.

Et jõukamate inimeste seas pärandamisvõimalusi on arvestatud, selles pole mingisugust kahtlust. (Kas sellise asjaolu arvestamine just alati majoraadist tuleneb, on isegi asi.) Ometi on imelik, miks majoraadi mõju just eestlaste seas nii valdav on ega avaldu niisama selgelt ka sakslaste endi juures, kes nii meil kui oma kodumaal toda pärandamisviisi on ilmselt kauem praktiseerinud ning kellel on alati olnud ka rohkem, mida pärandada. Väärtuste hinnangud on muidugi teada suhtelised nii ajas kui ruumis, ent eestlane on sajandite jooksul alati väga vaene olnud ja seda rohkem tundub otsituna näha meie päevade madala iibe põhjuste seas nii ülekaalukas valguses just kauge mineviku mõju.

Seevastu võib küllaltki usutavaks pidada O. Jahhoti seisukohta, et põhjus peitub meie rahva ellusuhtumises ja mõtteviisis (liigses kaalutlemises). Erinevalt Jahhotist oleme aga arvamusel, et kui sellise mõtteviisi alged kunagi ammu tekkisidki, siis nii võimukalt mõjustavad nad juba sajandi algusest peale meie demograafilist situatsiooni ikkagi ainult seetõttu, et vastava mõtteviisi elemente meil pidevalt taastuakse. Probleemi selgitus peitub tänapäevas ja kui selle nähtuse tekkepõhjusi kord uurima hakatakse, julgeme oletada, et majoraadi mõju jääb muude põhjuste hulgas kindlasti nii kaugeks kui kahvatuks.

Meie perekondade väiksuse põhjuseks on loomuliku iibe madalus, mis omakorda on hilise abiellumise ja üldse abielus olevate inimeste vähesuse tagajärg. Niisiis: et lapsed sünnivad meil peaaesjalikult abielus olevatel inimestel (väljaspool abielu sündivate laste arv on siiani meil ikka suhteliselt väike), tuleb uurida hilise abiellumise, hoopiski abiellumata jätmise või lahutamise põhjusi. Nii ühel, teisel kui kolmandalgi juhul on tegemist ilmselt teatava sotsiaalse psühhosiiga, mida võiks nimetada ka abieluhirmuks (vt. lähemalt osa 3.5).



### 3.2.

## UUSI KÜLGI ÜLDTUNTUD MÕISTETES. MIS ON PEREKOND? KES ON PEREKONNAPEA?

**Loenduslehe 1. küsimus:** *Suhe perekonnapeaga (alla kriipsutada: perekonnapea, naine, mees, tütar, poeg, ema, isa, õde, vend, ämm, äi, minia, väimees, lapselaps, õetütar, õepoeg, vennatütar, vennapoeg, üksik, lahuselav perekonnaliige).*

Oleme siiani käsitletud mõisteid *perekond* ja *perekonnapea* nii, nagu neid ikka kasutatakse — täiesti igapäevaste mõistetenä, mis ei tekita kellelgi mingeid probleeme. Kuulub ju iga inimene mingisse perekonda või on sellesse vähemalt kuulunud. Mõisted *perekond* ja *perekonnapea* näikse olevat niisama tavalised ja endastmõisteta-  
vad nagu mõisted *isa, ema, vend, õde!* Nii tundub vähe-  
malt esialgu.

On see aga tõesti nii?

Võidakse sattuda paljudele ühes korteris elunevate inimeste rühmadele, kus on väga raske kindlaks määrata, kas on tegemist ühe või kahe, aga võib-olla isegi mitme perekonnaga.

Oletame, et ühes korteris elavad isa, ema ja nende kolm poega, kellest kaks on abielus ja ühel ka lapsed. Mitu perekonda siin on? Üks? Või kaks? Või isegi kolm? Niisama raskeid probleeme võib esineda ka mistahes muul kujul. Ühes korteris elab kaks õde — on see perekond või on mõlemad üksikud? Kes on perekonnapea? Aga kui ühel õdedest on laps? On ilmne, et kõikidel ülaltoodud juhtudel võib olla õige nii üks kui teine vastus. See tähendab järelikult, et lihtsalt ühes korteris elunevate inimeste sugulus-  
vahekordade teadmisest ei piisa selleks, et seatud probleemi lahendada. On tarvis veel täiendavaid andmeid. Eelkõige on aga tarvis perekonna mõiste täpsemalt piiritleda ning osutada kriteeriumid, millele kahtluse tekkimisel tugineda.

Nõukogude rahvastikustatistika teoorias lähtutakse perekonna mõiste määramisel kolmest põhitunnusest, mida rakendatakse ka rahvaloendusel.

Perekonna esimeseks tunnuseks loetakse kooselamise fakti. See tähendab teiste sõnadega, et isikuid, kes ei ela ühes korteris, ei saa käsitleda ka ühe perekonnana. Kui näiteks poeg (sõltumata vanusest) elab vanematega samas majas, aga omaette korteris, või ka kaasüürilisena kellegi teise korteris, siis ei saa teda lugeda vanemate perekonnas elavaks, vaatamata sellele, et ta on säilitanud kõik sidemed oma vanematega, on isegi võimalik nende ülalpidamisel jms.

Õige on loendada teda selle korteri elanikuna, kus ta tegelikult elab. Samal ajal pole ilmselt õige vaadelda teda aga ka üksiku inimesena, sest tegelikult kuulub ta ju ikkagi oma vanemate perekonda! Rahvaloendusel arvestatakse seda. Antud juhul näiteks toodud noormees registreeritakse oma perekonnast lahus elava perekonnaliikmena. Samuti loendatakse ka kõiki teisi oma perekondadest pidevalt lahus elavaid inimesi, viibigunad siis kus tahes või olgu selle põhjuseks ükskõik mis-sugused asjaolud. Kõigi selliste isikute puhul kriipsutatakse küsimuse «Suhe perekonnapeaga» etteantud vastustest alla «lahuselav perekonnaliige».

Perekonnast lahus elava perekonnaliikmena saab inimest vaadelda aga ikkagi ainult siis, kui tal on säilinud oma perekonnaga tihedad sidemed, eelkõige pidevad materiaalsed sidemed (vt. perekonna kolmas tunnus!). Kui need pole säilinud, käsitatakse perekonnast lahus elavat inimest üksikuna ja kriipsutatakse alla vastus «üksik».

Inimesed, kes kuuluvad mingisse perekonda, on säilitanud sellega tihedad majanduslikud ja perekondlikud sidemed, kuid elavad mingisugustel põhjustel sellest alatiselt lahus, moodustab demograafiliselt väga huvitava rahvastikurühma. Selle rühma eraldamine rahvastiku vaatlemisel on statistikas võrdlemise uudeks nähtuseks, mida on hakatud üldiselt praktiseerima alles sõjajärgsetel aastatel. Perekonnast lahus elavaid perekonnaliikmeid eristati näiteks Saksa Demokraatlikus Vabariigis 1950. aastal, Hiina Rahvavabariigis 1953. aastal ja Prantsusmaal 1954. aastal toimunud rahvaloendusel. Hangitud andmeid kasutati peamiselt üldiste loendustulemuste õigsuse kontrollimiseks.

Perekonna teiseks tunnuseks on, et perekonna liikmed on omavahel kas sugulased või perekondlikult lähedased (omaksed, hõimlased). Perekondliku läheduse all mõistetakse suhet abikaasade vahel (abikaasad ei ole sugulased!), perekondlikku suhet abikaasade sugulaste, nende vendade-õdede laste jt. vahel. Kui samas korteris elab kaks venda koos oma naiste ja lastega, on nende puhul see nõue rahuldatud. Vennad on sugulased. Vendade



naised ja nende lapsed on omavahel perekondlikult lähedased — mehe vennanaised, lellepojad ja lelletütred. See muidugi ei tähenda, et sellist inimkollektiivi tuleks alati vaadelda ühe perekonnana. See võib olla üks perekond, võib seda aga ka mitte olla.

Kolmandaks perekonnale kohustuslikuks tunnuseks on majanduslik ühtekuuluvus, mille all mõistetakse vaadeldavate isikute jaoks ühist eelarvet, n.-ö. perekonna tulude ühist valdamist ja kulutamist. Kui eespool toodud näidete puhul ühes korteris elavate abielus olevate vendade naised valmistavad toitu eraldi, kui nad oma tulusid järjekindlalt ei ühenda, et ühiseid kulutusi teha, siis sellisel juhul ei saa neid vaadelda ühise perekonnana. Vastupidisel juhul aga küll.

Ühe perekonnana saab käsitleda ainult niisugust inimeste kollektiivi, kellel on kõik ülaltoodud tunnused. Järelikult on siin tegemist komplekstunnusega ranges mõttes, mitte tunnuste kompleksiga, mille hulgas võib osutuda tähtsaks ainult üks — dominanttunnus, nagu näiteks isiku rahvuse üle otsustamisel. Ainult mõnd üksikut perekonna kriteeriumi rahuldav inimeste rühm ei saa olla perekond.

Kuigi perekondade piiritlemisel võib mõnikord esineda võrdlemisi raskeid «pähkleid», on need esitatud kolme kriteeriumi abil siiski hõlpsasti lahendatavad. Kokkuvõttena võib öelda, et sõltuvalt sellest, kuidas iga inimese suhtes lahendatakse tema perekonda kuuluvuse või mittekuuluvuse probleem, jagunevad kõik loendatavad kolme rühma;

a) oma perekonnaga alatiselt koos elavad inimesed,  
b) oma perekonnast pidevalt lahus elavad inimesed  
ja

c) üksikud inimesed, kes ei kuulu ühtegi perekonda, ei sellesse, kellega nad ühes korteris elavad, ega ka ühtegi teise. Missugustel põhjustel perekondlikud ja materiaalsed sidemed perekonnaga on katkenud, ei oma seejuures mingisugust tähtsust.

Tarvis on hoiduda mõistete *üksik* ja *vallaline* segiajamisest. Vallaline, s. o. abielus mitteolev inimene võib olla üksik, ei tarvitse aga seda olla. Enamik vallalisi seevastu kuulub ikkagi kellegi perekonda. Suuremates perekondades on ju tavaliselt enamik perekonnaliikmeid vallalised (lapsed!).

Nõukogude rahvaloendusel kasutatavat perekonna mõistet, mis eeldab, et sellesse kuuluvad inimesed on omavahel sugulased või perekondlikult lähedased, tuntakse demograafias perekonnana kitsamas mõttes. Perekonnana laiemas mõttes käsitletakse rahvastikuteaduses niisugust inimrühma, mida piirab õigupoolest ainult üks tunnus — kooselamise fakt. Selles käsitluses võivad perekonnaliikmete hulka kuuluda ka niisugused inimesed, kes ei ole perekonna muude liikmetega sugulased või perekondlikult lähedased, näiteks kaasüürilised, majateenijad jne. Nii laialt mõistetuna sarnaneb perekond, tõi küll, pigem *pere* (võrdle näiteks *talupere*, *laevapere*) mõistega kui perekonnaga selle sõna tänapäeval üldlevinud tähenduses.

Tähelepanekud näitavad, et viimastel kümnenditel väheneb laiemas mõttes käsitletud perekonna (või õigmini pere) kui rahvastiku uurimisel kasutatava ühiku tähtsus. Üha enam on hakatud rahvaloendustel rakendama perekonda kitsamas mõttes, s. o. samuti, nagu seda kasutatakse NSV Liidus korraldatud rahvaloendustel.

Ka perekonnapea «leidmine» ei ole alati sugugi hõlpus. Sellest, kes on perekonnapea, sõltub muuseas, kuidas märkida loenduslehele teiste perekonnaliikmete sugulus või suhe temaga. Kui näiteks perekonna moodustavad isa, pojanaine ja pojatütar, poeg on surnud või elab perekonnast lahus, siis tuleb teiste perekonnaliikmete suhted temaga märkida just nende sõnadega — pojanaine, pojatütar — ainult siis, kui perekonnapeaks on isa. Loenduslehe esimesele küsimusele saame perekonnaliikmete kohta sel juhul vastuste täieliku rea: *perekonnapea, pojanaine, pojatütar*. Kui aga perekonnapeaks on pojanaine (isa on vana), siis muutuvad kõik suhted. Järjekorras saaksime siis: *perekonnapea, meheisa, tütar*. Sellega ühtlasi aga muutub kogu perekonna ilme ja perekondade detailsemal uurimisel satuks see hoopis teise rühma, kuhu ta muidugi peabki kuuluma.

Perekonnapea kindlakstegemisel rakendatakse nõukogude statistikas kaht tunnust, millest esimene on määrav, teine täiendav.

Määrava tunnusena esineb perekonna arvamus. Kui perekonnaliikmed on üksmeelsed selles, kes on nende perekonnapea, siis on küsimus ammendavalt lahendatud. Pole mingit kohustust, et perekonnapeaks peab



olema perekonna kõige vanem liige, mees või kõige rohkem teeniv inimene perekonnas.

Täiendavat tunnist kasutatakse siis, kui perekonnaliikmetel on raskusi otsustamisel, kes on perekonnapea. Perekonnapeaks loetakse niisugusel juhul see, kes annab kõige rohkem perekonna ülalpidamiseks (mitte, kelle palk on kõige suurem). Siingi pole tähtis, et perekonnapeaks peab olema kindlasti vanim perekonnaliige või mees. Perekonnapeaks võib olla naine ka sel juhul, kui ta elab mehega koos.

Loomulikult saab igal perekonnal olla ainult üks perekonnapea.

### 3.3.

#### KOGU RAHVA ÜHISPORTREE OTSE- JA KÜLGVAATES

**Loenduslehe 2. küsimus:** *Alatiselt siin eluneva, kuid ajutiselt äraoleva kohta kirjutada:*

- a) äraoleku põhjus
- b) äraoldud aeg (... kuud; alla ühe kuu).

**Loenduslehe 3. küsimus:** *Ajutiselt eluneva kohta kirjutada:*

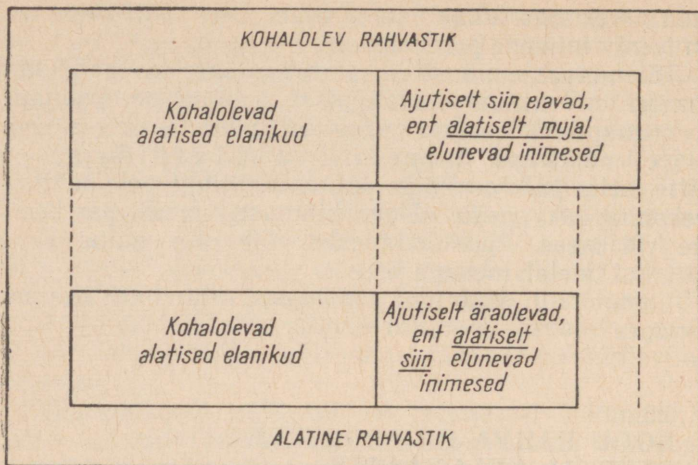
- a) alatine elukoht
- b) alatisest elukohast äraoldud aeg (... kuud; alla ühe kuu).

Rahvastikustatistikas eraldatakse tavaliselt kaht erinevat — kohalolevat ja alatist rahvastikku.

Kohaloleva rahvastiku moodustavad põhimõtteliselt kõik inimesed, kes loenduse kriitilisel momendil asuvad antud administratiivse üksuse territooriumil, kas elukorterites, vöörastemajades, haiglates, jaamades, rongides või mujal. Alalise rahvastiku moodustavad inimesed, kes tavaliselt elunevad loendusega haaratud territooriumil (s. o. sellel asuvates eluruumides).<sup>2</sup>

---

<sup>2</sup> Termineid *kohalolev rahvastik* ja *alatine rahvastik* kasutati siin toodud mõistes eesti keeles esmakordselt 1959. aasta rahvaloenduse ametlikes dokumentides. Varem väljaantud statistikaalase kirjan-



Joon. 7. Kohaloleva (ka tegeliku ehk faktilise) ja alatise rahvastiku koostis.

Need kaks eri rahvastikku annavad ühest ühtsest nähtusest (mida rahvastik endast tegelikult kujutab) niisamuti pildi kahest eri küljest, nagu saadakse üksikust isikust, pildistades teda kord otse, kord profiilis. Kumb rahvastik on arvult suurem, sõltub ajutiselt äraolevate kohalike elanike ja ajutiselt kohalolevate, ent alatiselt mujal elavate inimeste arvude erinevusest, mis tehakse kindlaks loenduslehe teise ja kolmanda küsimuse vastuste alusel.

Nagu jooniselt 7 näha, kuuluvad alatise rahvastiku hulka ka ajutiselt äraolevad inimesed. Loenduse kriitilisel momendil ajutiselt selles paikkonnas viibinud inimesed alatisse rahvastikku ei kuulu. Kohaloleva rahvastiku hulka ei kuulu jällegi ajutiselt äraolevad, küll aga ajutiselt kohalolevad inimesed.

duse kasutamisel on kasulik teada, et samu mõisteid on väljendatud teiste terminitega. Mõistes *kohalolev rahvastik* esineb ka *olemik*, *faktiline* ja *tegelik rahvastik* (viimaseid kasutatakse ka 1970. a. rahvaloenduse juhendites jm.); mõistes *alatine rahvastik* ka *harilik* ja *kohalelav rahvastik*.



On antud rajoonis ajutiselt viibivate inimeste arv suurem kui selle rajooni alatiste elanike arv, kes viibivad ajutiselt mujal, siis on kohaloleva rahvastiku arv suurem kui alatise rahvastiku arv. Niisugune juhtum on kujutatud joonisel 7. Vastupidisel juhul on suurem alatise rahvastiku arv.

Kui jätta käsitlemata ajutiselt NSV Liidus viibivad välismaalased ja ajutiselt välismaal viibivad NSV Liidu kodanikud, kelle arv ei ole NSV Liidu üldise rahvaarvuga võrreldes kuigi suur, siis kogu riigi seisukohalt vaadates peavad kohalolev ja alatine rahvastik olema võrdsed.

Kui see on nii, milles seisab siis kahe erineva rahvastikukategooria eristamise mõte?

Põhjus peitub eelkõige selles, et väiksemate territooriumideks — liiduvabariikide, linnade ja rajoonide puhul ei lange need rahvaarvud kaugeltki kokku, vaid võivad teineteisest tunduvalt erineda, sest rahvastiku riigisisene liikumine on väga elav, eriti aga suuremates linnades ja ka mõnedes eriilmega maarajoonides. Neid erisusi on tarvis arvestada, kui tahetakse tagada rahvaarvu küllaldaselt täpset kindlakstegemist.

Iga üksiku territooriumiosa kohaliku majanduse plaanimisel pole kaugeltki ükskõik, missugusele rahvaarvule seejuures toetutakse. Plaanides näiteks elamuehitust, koostades plaane eelolevatel aastatel kooli minevate laste arvu kohta jne., tuleb juhinduda alatise elanikkonna arvust, vanuselisest koostisest ja muudest tunnustest. Plaanides aga näiteks autobusside ja trammide töökoormust, kaupluste kaubakäivet, istekohtade arvu sööklates ja toidubaarides, saunade ja muude kommunaalteenistuste läbilaskevõimet, istekohtade arvu kinodes, teatrites jne., tuleb lähtuda kohalolevast elanikkonnast, sest nimetatud ettevõtete teenuseid kasutavad ka ajutiselt linnas viibivad isikud, ja nemad tihti peale just eriti intensiivselt.

Ilmneb, et esialgu võib-olla tühise juuksekarva lõhestamisena näiv püüe vahet teha kahe ülalkäsitletud rahvastiku kategooria vahel on dikteeritud tähtsatest majanduslikest kaalutlustest. See on seda põhjendatum, mida suurem on mingis vabariigis, linnas või rajoonis nende rahvastikukategooriate arvuline erinevus.

Kahe rahvastikukategooria eraldamise ja eraldiarvestamise tähtsus ei piirdu ainult sellega. Et kogu riigi seis-

kohalt peavad mõlemad arvud võrdsed olema, saadakse hinnatav võimalus kontrollida loenduse täpsust. Kui näiteks 1939. aasta rahvaloenduse andmetel erinevus kohaloleva ja alatise rahvastiku arvu vahel moodustas ainult 0,06%, siis iseloomustab see toimunud loendustöö väga kõrget täpsusastet. 1959. aastal oli too erinevus veidi suurem — 0,28%. Võrdluseks on kahtlemata huvitav märkida, et 1897. aastal toimunud üldrahvaloendusel oli kohaloleva ja alatise rahvastiku vahe ligikaudu miljon inimest, mis moodustas 0,75%. Prantsusmaal ning paljudes muudes välisriikides on alatise rahvastiku arv olnud järjekindlalt tunduvalt suurem kui kohaloleva rahvastiku arv, ületades viimase mõnikord 1—1,5%.

Eesti NSV-s oli 1959. aastal kohalolevas rahvastikus 1 196 791 ja alatises 1 191 428 inimest. Erinevus seega 5 363 inimest ehk 0,45%.

Üldisest rahvaarvust kõneldes mõistetakse sellena kõigis riikides, kus neid kaht kategooriat eristatakse, ikka kohaloleva rahva arvu. Nii ongi Eesti üldiseks rahvaarvuks 1959. aastal 1 196 791 inimest (ehkki alatise rahva arv oli väiksem). Analoogiliselt: kui kusagil märgitakse, et Läti NSV rahvaarv oli 15. I 1959. aastal 2 093 458 inimest, ega tehta mingit vihjet selle kohta, missuguse rahvastikuga on tegemist, siis käivad need andmed kindlasti just kohaloleva rahvastiku kohta.

Kontrollivat tähtsust omab erinevate rahvastikukategooriate kõrvutamine mitte ainult loenduse lõppsummade võrdlemisel, vaid ka loenduse ajal. Siin on selle tähtsus õieti veelgi suurem. Teinud eelkõige kindlaks, kes kuulub mingi korteri kohaloleva elanikkonna hulka, avastab loendaja loenduskohas tavaliselt hõlpsasti kõik loenduslehel kogemata väljajäänud isikud, kui ta asub kindlaks tegema alatisest elanikkonda.

Viimase aja rahvaloendustel leitakse enamasti mõlema rahvastiku arv. Samuti talitati NSV Liidus ka 1926. ja 1939. aasta loendusel.

Loenduslehe küsimused ajutiselt äraolevate ja ajutiselt kohalolevate inimeste kohta tunduvad pealiskaudsel vaatlemisel väga lihtsatena. See on petlik lihtsus, sest tegelikult sisaldub neis küsimustes terve hulk lahendamist nõudvaid probleeme. Ilmneb, et on siiski väga keeruline kindlaks teha, kes on ajutiselt ära- ja kes on ajutiselt kohalolev.



Küsimus laheneb, kui selgitada, keda lugeda üldse kohalolevaks. Eespool on seda riivamisi puudutatud ja öeldud, et kohalolevana registreeritakse kõik ja ainult need isikud, kes loenduse kriitilisel momendil viibisid antud kohas. Et loendus toimub kodanike elukohtades, s. t. nende korterites, tekib küsimus: millisesse elanikkonna kategooriasse kuulub näiteks inimene, kes oli loenduse kriitilisel momendil öises vahetuses tööl, jalutas tänaval, istus restoranis või oli oma töökaaslase sünnipäeval, s. o. väljaspool oma korterit? Põhimõtteliselt lahendatakse see küsimus järgmiselt: kõik isikud, kes viibivad loenduse kriitilisel momendil väljaspool oma eluruume, kuid mitte väljaspool antud administratiivse üksuse (linna, alevi või külanõukogu) piire, loetakse loenduse kriitilisel momendil tinglikult kodus olnuteks.

Peale nende, kes loenduse kriitilisel momendil tööpoolest kodus viibisid, kuuluvad korteri kohalolevasse elanikkonda ega arvata ajutiselt äraolevateks — hoolimata sellest, et nad ei olnud kriitilisel momendil oma korteris — veel neid, kes

- töötasid öises vahetuses või olid mistahes muul öötööl;
- olid kodunt ära teenistuskohustuste täitmisel, isegi siis, kui äraolek kestis mitu ööpäeva, nagu seda võib juhtuda raudteelastega, autojuhtidega, postivedajatega, ent ka kolhooside kaugemal asuvate farmide töötajatega ja mitmete teiste elukutsete esindajatega; kaasa arvatud merel kalapiügil, metsas puuveol ja jahil olevad isikud, kuivõrd neid seal ei saa loendada (neid loendatakse kohalolevatena ka siis, kui nad asuvad väljaspool oma administratiivüksuse piire);
- sõitsid kohalikes ja linnalähedastes rongides, autobussides jm. sõidukites, kus ei loendata;
- olid ühepäeva-puhkekodus, õösanatooriumis või ööpäeva-lastesõimes ja -aias olevad lapsed; jne.

Loenduse kriitilisel momendil tinglikult kodus viibinuteks loetakse ka need Nõukogude Liidu kodanikud, kes on sõitnud välismaale lühiajalisele lähetusele, mille tähtaeg ei ületa üht kuud, samuti välismaale puhkusele, ravile ja sugulastele külla läinud inimesed, olenemata tähtajast. Samuti talitatakse turistidena välismaal viibivate kodanike suhtes.

Ajutiselt äraolevateks arvatakse põhimõtteliselt kõik isikud, kes elavad alatiselt antud kohas, kuid loenduse kriitilisel momendil asusid väljaspool oma administratiivüksuse piire. Seda eeldusel, et nad pole olnud kodunt ära mitte kauem kui kuus kuud. Kui keegi on loenduspäevaks olnud oma endisest elukohast ära

kauem kui kuus kuud, siis teda seal enam ei arvestata. Uues elukohas käsitatakse teda aga juba alatise elanikuna.

Sellega on lahendatud mitte ainult ajutise äraoleku, vaid ühtlasi ka ajutise kohaloleku maksimaalse kestuse probleem. On keegi viibinud ajutiselt (s. o. püsiva kohalejäämise kavatsuseta) mingis kohas kauem kui kuus kuud, loendatakse teda seal alatise elanikuna, hoolimata sellest, et ta on säilitanud oma mujal asuva korteri, maksab selle eest üüri ja kavatseb võib-olla juba paari päeva pärast sinna tagasi sõita.

Kõiki neid, kes on asunud (kolinud) vaadeldavasse kohta kavatsega jääda sinna püsivalt elama, arvestatakse alatiste elanikena, sõltumata nende kohaloleku ajast. Loenduskoha alatisteks elanikeks arvatakse ka kõik need, kes mingisugustel põhjustel ei saa oma alatist elukohta nimetada. Sellise juhtumiga võib tegemist tulla näiteks siis, kui inimene on oma endisest elukohast jäädavalt lahkunud, pole aga veel otsustanud, kuhu püsivamalt elama asuda.

Niisiis — kõik loendatavad kuuluvad kas loenduskoha alatiste elanike hulka või on neil alatine elukoht mujal ja nad viibivad antud kohas ajutiselt. Kolmandat võimalust ei ole. Niinimetatud «ilma kindla (s. o. alatise) elukohata» isikuid Nõukogude rahvaloendusel ei tunta.

Rõhutatagu, et loendatava alatise elukoha kindlaks-tegemisel ei osutata mingisugust tähelepanu sellele, kuhu vastav isik on ajutise või alatise elanikuna sisse kirjutatud ja kas tal on selles kohas õigust elamispinnale või mitte.

Rahvaloendusel rakendatakse ainult neid kriteeriume, mis on püstitatud rahvaloendusjuhendis, vaatamata sellele, et mõningatel üksikjuhtudel võib tekkida vastuolu sellekohaste juriidiliste sätetega. Nii võib esineda juhtumeid, kus isik elab püsivalt korteris, kuhu ta pole sisse kirjutatud kas seetõttu, et puudub elamispind, või mõnel muul põhjusel. Nii-sugusel juhul loendatakse vastav isik ikkagi nagu antud korteri alatine elanik (s. o. alatise rahvastiku liikmena). Nagu rahvaloendusel ei arvestata, kas isikul on õiguslikke aluseid kuuluda mingi eluruumi alatiste elanike hulka või ei, nii ei tulene ka sellest, et ta rahvaloendusel mingi ruumi alatise elanikuna loendati, tema kasuks mingisuguseid õigusi nimetatud elamispinnale.

Või teine juhtum: kodanik on passilauas oma elukohta sisse kirjutatud ajutiselt, teatud tähtajani. Loenduse momendiks on too tähtaeg möödunud, kuid ta elab edasi



ilma sisse kirjutamata või on ajutist sissekirjutust piken-  
danud. Nii ühel kui teisel juhul vaadeldakse sellist  
kodanikku antud korteri alalise elanikuna, võrdselt  
kõigi teistega, kellel on seal alaliseks elamiseks õiguslikud  
alused.

Kohaloleva ja alalise rahvastiku eraldamine on suure  
praktilise tähtsusega, eeldab aga, nagu seda nüüd teame,  
mitmete rangete kriteeriumide väga täpset järgimist.

Loendusandmete täpsuse tagamiseks pole tähtis mitte ainult see,  
et ükski inimene ei jääks loendamata, vaid ka, et kedagi ei loendataks  
korduvalt. Kuidas seda tagada? Teatud ulatuses kriitilise momendi  
rakendamisega, millest oli juttu eespool. Sellest üksi aga ei piisa. Ajuti-  
selt kohaloleva ja ajutiselt äraoleva rahvastiku kategooriasse kuulu-  
vaid isikuid registreeritakse tegelikult kaks korda, kahe erineva loen-  
daja poolt. Üks kord tegelikus viibimispaigas nende endi küsitlemise  
teel, teine kord nende alatises elukohas sugulaste või korterinaabrite  
ütluste järgi. See asjaolu iseenesest ei põhjusta mingisugust viga rah-  
vaarvus, vaid on õigupoolest rahvaarvu täpsuse üks tagatisi, nagu  
seda eespool nägime.

Viga tekib siis, kui sama isik kantakse nii ühes kui teises paigas  
kohaloleva rahvastiku hulka. Niisugusel juhul rahvaarv moon-  
dub. Et seda ei juhtuks, kirjutab loendaja kõigi nende jaoks, keda kan-  
takse loenduslehtedele antud korteris ajutiselt elunevatena, välja  
erilisel plangil tõendi loendusel arvelevõtmise kohta,  
mille loendatav peab hoidma alles kuni 10. veebruarini 1970.

Kui nüüd selline isik enne loendusperioodi lõppu oma alatisse  
elukohata tagasi pöördub, võib sealne loendaja teda uuesti külastada.  
Loendamisel arvelevõtmise tõend peab meenutama, et teda on kusagil  
mujal juba kohaloleva rahvastiku hulka kantud. Oma kodus saab neid  
isikuid arvestada ainult ajutiselt äraolevatena. Olid nad ju loenduse  
kriitilisel momendil tõepoolest kodunt ära!

Oletame näiteks, et kodanik Jüri Pedak elab alaliselt Tallinnas.  
Õöl vastu 15. jaanuari viibis ta aga Tõrva linnas, kus teda 16. jaanua-  
ril loendati, mispuhul ta sai loendajalt selle kohta tõendi. Seejärel  
sõitis J. Pedak tagasi Tallinna, kus 20. jaanuaril külastab teda loen-  
daja. Kodanik Pedak esitab talle tõendi, väites, et ta on juba Tõrvas  
loendatud. Seda arvestades kannab loendaja ta kodus loenduslehele  
ajutiselt äraolevana.

Võib juhtuda, et loenduse kriitilisel momendil ajutiselt mujal  
olnud inimene on lahkunud sealt enne, kui teda jõuti loendada. Ole-  
tame, et kodanik Villu Siil oli õöl vastu 15. jaanuari vanaema juures  
Põlvas, kust ta sõitis juba järgmisel hommikul tagasi oma alatisse  
elukohata Tartu, ilma et oleks loendajat näinud. Teda ei saa Tartus  
kohaloleva rahvastiku hulka arvata, tõendit loendusel arvelevõtmise  
kohta tal aga ei ole.

Kui vanaemal on meeles Põlva loendajale ütelda, et tema juures  
viibis õöl vastu 15. jaanuari ta tütrepoeg, registreeritakse ta seal loen-  
duse kriitilisel momendil ajutiselt elunenud inimesena. On aga võima-  
lik, et see vanaemal ununeb.

Kas võib juhtuda, et see kodanik loendatakse Tartus ajutiselt  
äraoleva alalise elanikuna, kohaloleva rahvastiku hulka ei arvestata

teda aga mitte kusagil? Selline eksitus võiks tekkida, kui ei oleks kontroll-lehti, mis on mõeldud just seda laadi eksituste vältimiseks.

Kontroll-lehed sisaldavad samu küsimusi, mis on välja-võttelise loenduse lehel, lisaks aga veel selle koha aadressi, kus loendatav ööl vastu 15. jaanuari viibis. Näitena esitatud kodanik Siili puhul talitab loendaja järgmiselt: kirjutab tema kohta välja kontroll-lehe, annab talle tõendi loenduslehel arvelevõtmise kohta ja kannab ta tema alatise korteri loenduslehele ajutiselt äraolevana. Kontroll-leht saadetakse Põlva. Kui vanaema tõepoolest unustas tema sealviibimisest loendajaile teatada ja ta on jäänud seetõttu Põlvas loenduslehele kirjutamata, võetakse ta nüüd seal kontroll-lehe andmete järgi ajutiselt kohalolnuna arvele. Seega on tekkida ähvardanud viga parandatud ja kodanik on arvestatud mõlemal pool õigesti.

### 3.4.

## RAHVASTIKUPÜRAMIID JA SELLE LÜNGAD

**Loenduslehe 4. küsimus:** *Sugu (alla kriipsutada — mees, naine).*

**Loenduslehe 5. küsimus:** *Vanus (... aastat, ... kuud; sündinud... kuul, ... aastal).*

Rahvastiku soolist ja vanuselist koostist uuritakse demograafias tavaliselt käsikäes. See ei tähenda, et nende küsimuste sidumine mitmete teistega, nagu haridus, tegevusala, rahvus jne., ei omaks tähtsust. Küll on aga just nende tunnuste kombineerimise tulemusena jõutud mõningate tõdedeni, mis on suurt tähelepanu äratanud ega ole oma aktuaalsust kaotanud ka tänapäeval.

Omavalitsustel hämmastas John Graunt avalikkust oma tähelepanekutega meeste ja naiste arvulise suhte tasakaalu ja püsivuse kohta. Tänapäeval on need üldtuntud tõsiasiad, mida on tunduvalt täpsustatud ja millele toetuvaid teoreetilisi seisukohti on edasi arendatud. Teame, et «tasakaal», mida Graunt esimesena tähele pani, sõltub suurel määral ajaloolistest tingimustest, milles ühiskond elab, ja ühiskondlikest tootmissuhetest; et eriti sõjad võivad hävitada tolle tasakaalu, tuua mitte ainult häda, muret ja viletsust paljudele miljonitele perekondadele, vaid ohustada isegi tervete rahvaste olemasolu.

Üks lihtsamaid ja teravmeelsemaid meetodeid, mida statistikas rahvastiku soolise ja vanuselise koostise ning selles valitseva tasakaalu uurimisel kasutatakse, on



nn. rahvastikupüramiidi koostamine rahvaloenduse andmete alusel.

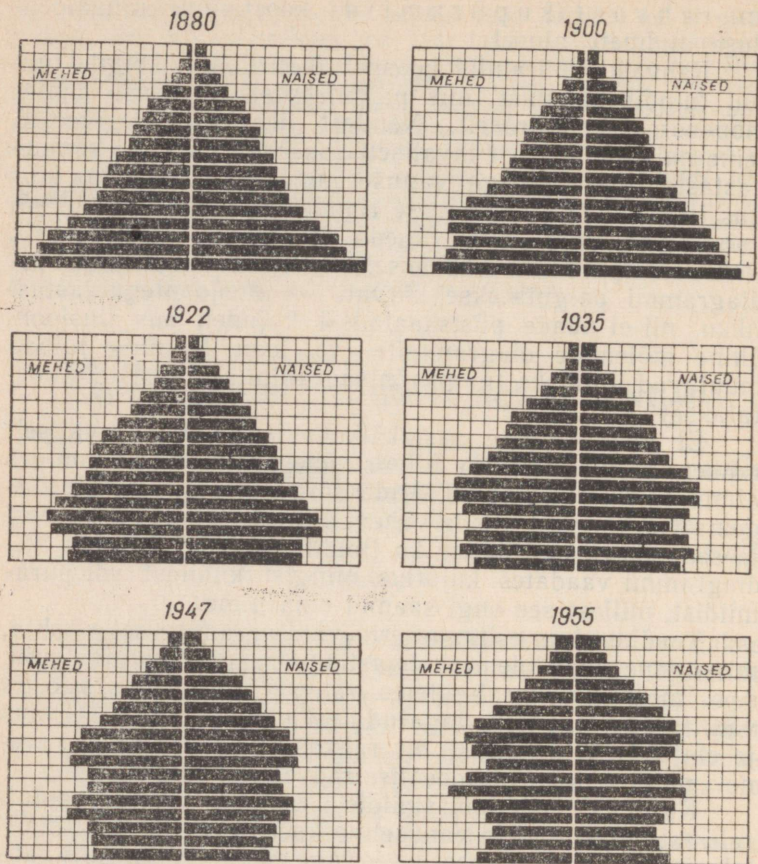
Rahvastikupüramiid koosneb õieti kahest kõigile tuntud tulpdiagrammist, mis paigutatakse teineteise suhtes mõnevõrra omapäraselt. Nendest üks kujutab meeste, teine naiste jaotumist tavaliselt kas ühe-, viie- või kümneaastaste intervallidega vanuserühmadesse. Iga tulba kõrgus iseloomustab vastavasse rühma kuuluvate meeste või naiste arvu, mida võib lugeda diagrammi püstskaalalt. Rahvastikupüramiid saadakse, kui need kaks iseseisvat diagrammi paigutatakse kõrvuti — alusjoontega vastastikku, nii et nende püstskaaladest kujuneb uus alusjoon, ühine mõlemale diagrammile (vt. joon. 8) ning tulbad muutuvad lintideks (nagu rõhtsaid tulpi arvjoonistel nimetatakse).

Et noorematesse aastakäikudesse kuulub tavaliselt rohkem inimesi, siis on niiviisi ühendatud diagrammides alumised linnid pikemad. Mida kõrgemale, s. o. mida kõrgema vanuse poole, seda vähem on neis rühmades inimesi ja seda lühemaks jäävad ka linnid. Nii tekibki sellist liitdiagrammi vaadates kujutus mingist kuhilast või püramiidist, millest see ongi saanud oma nime.

Teadlased on esitanud erinevaid arvamusi selle kohta, missugune peab olema rahvastikupüramiidi normaalkuju, s. o. missugune peab olema rahvastiku sooline koostis vanusrühmiti, et oleks tagatud rahvastiku suurim aktiivsus ja elujõulisus. Kindlasti on rahvastik seda kiiremini arenev, mida suurem on tööelise rahvastiku osatähtsus.

Kuigi rahvastikupüramiidis iseenesest kajastub ainult rahvastiku sooline ja vanuseline koostis teatud ühel kindlal ajamomendil, reageerib see väga elavalt ja ilmekalt rahvastiku arengut mõjustavatele teguritele. Võrreldes üksteisele järgnevate aastate rahvastikupüramiidide, võib teha järeldusi vastavatel ajavahemikel muutunud tingimuste või toimunud sündmuste mõjust rahvastiku soolisele ja vanuselisele struktuurile ning arvule.

Sündimuse vähenemise tõttu muutub püramiidi alus kitsamaks. Eluea pikenemine, mille tagajärjel kõrgema vanusega rahvastikurühmadesse kuuluvate inimeste arv suureneb, avaldub graafiliselt püramiidi ülaosa tõntsimaks muutumises, mistõttu see omandab suurele heinakuhjale sarnase profiili. Eri vanusrühmade kiire väljalangemine avaldub lünkadena kas püramiidi ühel või mõlemal poolel.



Joon. 8. Luksemburgi rahvastiku soolise ja vanuselise koostise muutumine 1880—1955.

Joonisel 8 esitatud Luksemburgi rahvastikupüramiidi-  
des aastaist 1880—1955 kajastub üldtendentsina sündi-  
muse vähenemine ja vanemate rahvastikurühmade osa-  
tähtsuse tõus. See tendents on väiksemate erinevustega  
omane kõikidele majanduslikult enamarenenud maadele,  
muu hulgas ka Nõukogude Liidule. Luksemburgi rahvasti-  
kupüramiidi muutumises avaldub selle kõrval ka kahe



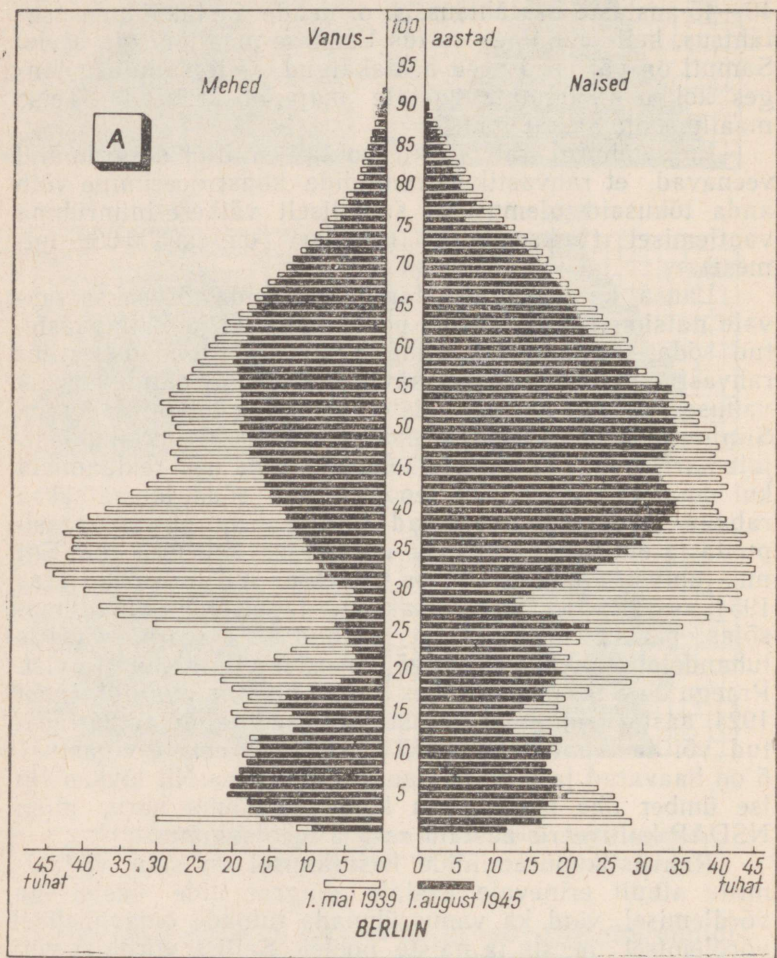
maailmasõja ja kapitalistlikke maid 1930-ndatel aastatel vapustanud majanduskriisi mõju. Seetõttu on 1955. aasta rahvastikupüramiidis kaks suurt lünka. Väga väike on 40—45-aastaste osatähtsus, s. o. nende aastakäikude osatähtsus, kelle sünniaeg sattus Esimese maailmasõja ajale. Samuti on väikesed need aastakäigud, kelle sünniaeg langes kokku 1930-ndate aastate majanduskriisi ja Teise maailmasõja aastatega.

Luksemburgi rahvastiku kohta esitatud diagrammid veenavad, et rahvastikupüramiidide konstrueerimine võib anda tõhusaid tulemusi ka suhteliselt väikese inimrühma vaatlemisel (Luksemburgi rahvaarv on ca 300 000 inimest).

Lausa katastroofilisi tagajärgi, mida tõi saksa rahvale natsionaalsotsialistide poolt ohutatud ja vallapäästetud sõda, iseloomustab ülihästi joonisel 9 toodud Berliini rahvastikupüramiid. Sõja hävitustöö kõige elujõulisemas vanuses meeste, aga ka naiste aastakäikudes on kohutav. Siinjuures ei saa jätta meenutamata, et sõja vallapäästjate kuritegelike kujutluste kohaselt, mida nad reklaamisid kui omaette teaduslikku teooriat, pidi sõda looma saksa rahvuse arenguks avaramad tingimused, olema «rassipuhta ja elujõulise rahvuse normaalne seisund» jne. Ent mis juhtus tegelikult? Saksa professor A. Norden kirjutas 1954. aastal: «Iga kümnes sakslane tapeti Teises maailmasõjas; peaaegu kuus aastat kestnud sõja iga päev võttis tuhandetelt sakslastelt elu või rusustas ellujäänute tervist. Praegu on Saksamaal umbes 3 miljonit sõjainvaliidi. Igast 1924. aastal sündinud sajast sakslasest on sõjas 25 tapetud või teadmata kadunud, 31 saanud raskeid vigastusi, 5 on haavatud ja 2 on kaotanud töövõime.» Nii lükkas elu ise ümber ühe rassiteooria kõige sõjakama haru, mida NSDAP kultiveeris aastaid «saksa ideoloogiana».

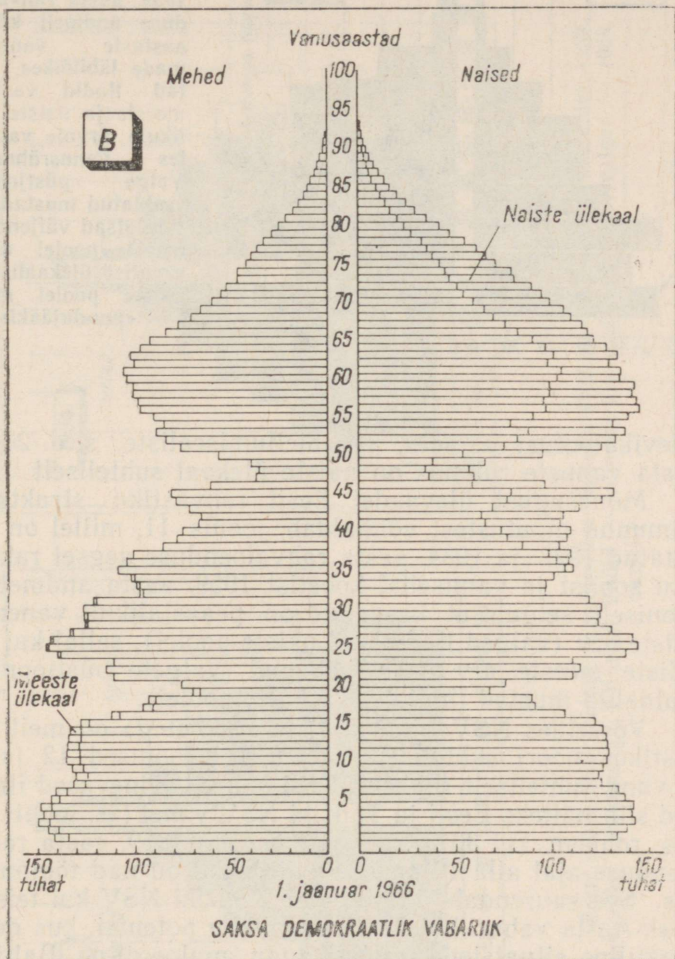
Rahvastikupüramiidide kasutamisel on suur väärtus mitte ainult erinevate aastate diagrammide üksteisega võrdlemisel, vaid ka vanusrühmade tulpade omavahelisel võrdlemisel meeste ja naiste poolel. Sellist võrdlust võimaldab Saksa Demokraatliku Vabariigi rahvastikupüramiid joonisel 9 B. Paistab silma 35—45 ja 50—90 aasta vanuste naiste suur ülekaal.

Naiste, eriti vanemate naiste suur ülekaal on iseloomulik ka meie vabariigi rahvastikule, nagu see nähtub hästi jooniselt 10. Rahva iibe seisukohalt äratab positiivset

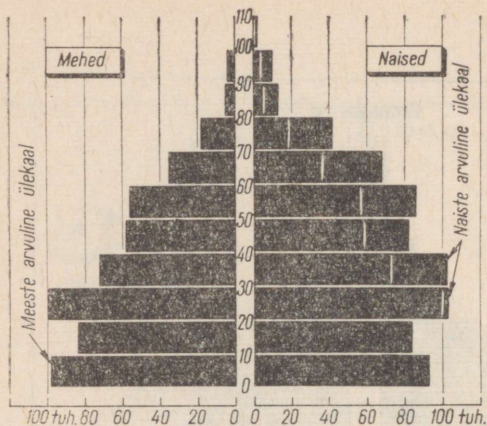


Joon. 9. Kaks rahvastikupüramiidi, milles peegelduvad Saksa Demokraatliku Vabariigi rahvastikuprobleemid. A — Berliini rahvastik





1939. aasta 1. mail ja 1945. aasta 1. augustil; B — Saksa DV rahvastik-  
1966. aasta 1. jaanuaril.



Joon. 10. Eesti NSV rahvastikupüramiid 1959. aasta rahvaloenduse andmeil kümneaastaste vanusrühmade läbilõikes. Mustad linnid vastavad meeste ja naiste tegelikule arvule vastavates vanusrühmades. Valge püstjoonega eraldatud mustade lindide otsad väljendavad meeste poolel meeste arvulist ülekaalu ning naiste poolel meeste «puudujääki».

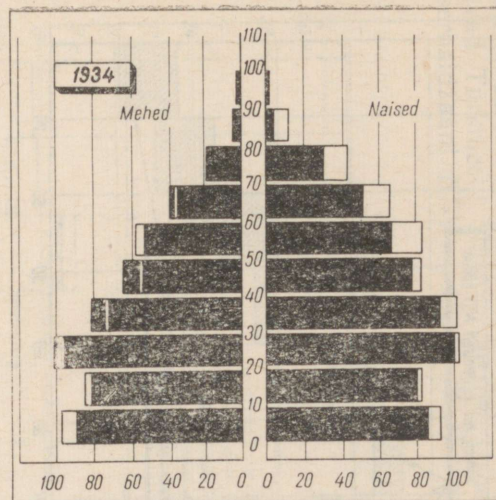
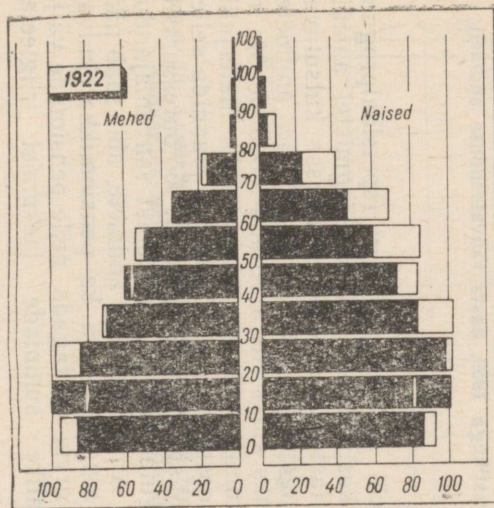
tulevikulootust asjaolu, et abiellumisealiste, s. o. 20—30 aasta vanuste rühmas on naiste ülekaal suhteliselt väike.

Mõnesugust ülevaadet Eesti rahvastiku struktuuris toimunud muutustest võimaldab joonis 11, millel on kõrvutatud 1922. ja 1934. aasta rahvaloenduse aegset rahvastiku soolist ja vanuselist koostist 1959. aasta andmetega. Jooniselt selgub, et kasvanud on peaasjalikult vanemate naiste arv (valged lindiotsad naiste poolel), sellal kui tööealiste meeste arv on vähenenud (valgete püstjoontega eraldatud mustad lindiotsad meeste poolel).

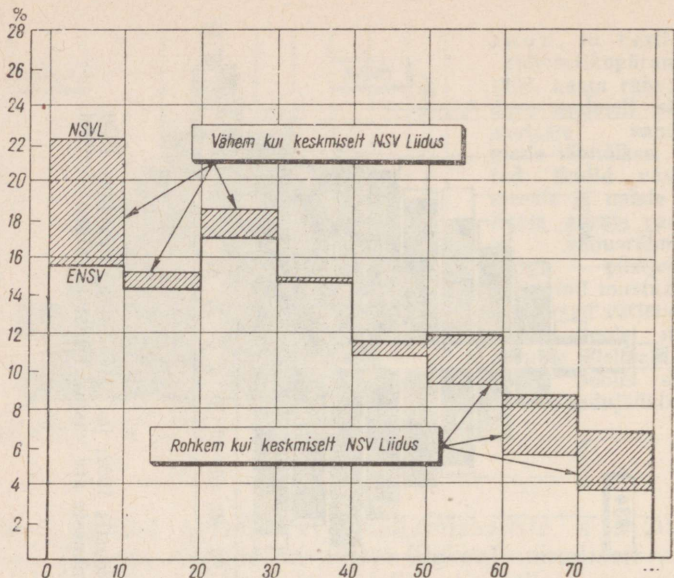
Võrreldes NSV Liidu üldiste andmetega on meil rahvastikus noori suhteliselt vähem (vt. joonised 12 ja 13) ja vanu suhteliselt rohkem. Eriti suured erinevused ilmnevad siin näiteks Eesti ja Tadžiki NSV vahel (vt. joonis 13), kus rohkem kui 30% rahvastikust oli 1959. aasta rahvaloenduse ajal alla 10 aasta vana. Nüüd on nad tööjõuliste eas. See suurendab tohutult nii Tadžiki NSV kui teistegi Kesk-Aasia vabariikide majanduslikku potentsi, kus demograafiline situatsioon on ligikaudu analoogiline. Balti liiduvabariikides (joonisel 11 on kujutatud ka andmed Läti NSV kohta), niisamuti ka Ukrainas, on rahvastiku vanuseline struktuur meie omaga suhteliselt sarnasem.

Andmed rahvastiku soolise ja vanuselise koostise kohta on erakordse tähtsusega nn. rahvastikuprognostide tegemisel, mis võivad hõlmata kas kogu rahvastiku





Joon 11. Eesti rahvastiku sooline ja vanuseline koostis 1922. ja 1934. aastal võrreldes 1959. aasta rahvastiku struktuuriga. (Mustad linnid — inimeste arv vastaval aastal; valged — 1959. aastal.)



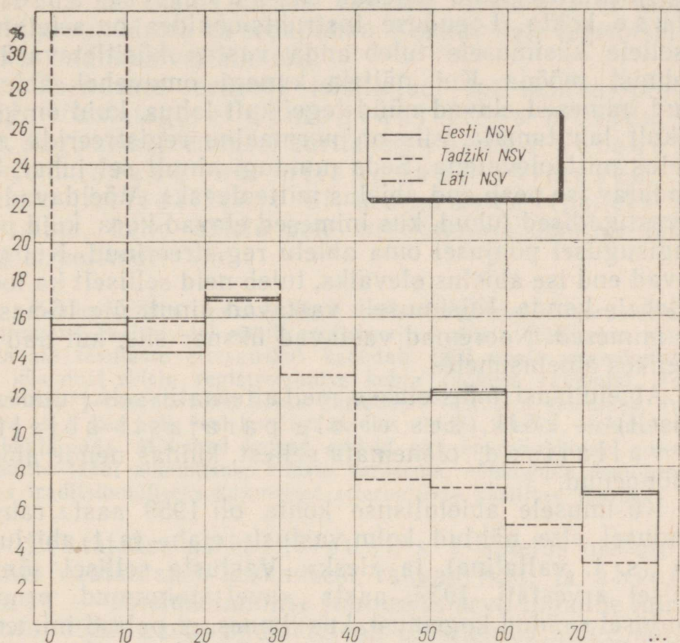
Joon. 12. Eesti NSV rahvastiku vanuseline koostis võrrelduna kogu NSV Liidu rahvastikuga 1959. aasta rahvaloenduse andmeil.

(üldprognoosid) või ainult osa sellest (spetsiaalprognoosid). Viimaseid kasutatakse näiteks järgmistel aastatel kooliminevate õpilaste ja sõjaväeteenistusse kutsutavate noormeeste kontingentide plaanisel. Neile andmetele toetudes saab pikaks ajaks ette arvutada töövõimeliste inimeste arvu muutumist, mis on tähtsaimaks materjaliks tööjõubilansside koostamisel ja võimaldab plaanida sellele vastavalt oskustöölise ettevalmistamist, tööjõuressursside geograafilist paigutamist ning jaotamist rahvamajandusharude vahel jne. Ainult selliste andmete abil saab pikemaks ajaks ette kindlaks teha ka pensioniikka jõudvate meeste ja naiste arvu, et tagada neile pensionide väljamaksmiseks vajalike summade laekumist riigieelarvesse, jne.

1959. aasta rahvaloenduse andmetel on Eesti NSV kõigi teiste vabariikidega võrreldes kõige suuremal määral «pensionäride» vabariik — üle 60 aasta vanuseid ini-



mesi on kõigist liiduvabariikidest protsentuaalselt kõige rohkem Eesti NSV-s — 15,1%. Teisel kohal on Läti NSV — 15,0%. Kõige «noorem» liiduvabariik on Tadžiki NSV, kus kuni 19 aasta vanuste inimeste osatähtsus on 46,7%. Järgnevad Turkmeeni NSV — 46,0%, Usbeki NSV — 45,8%, Aserbaidžaaani NSV — 45,1% jt. (Eesti NSV — 29,9%).



Joon. 13. Eesti NSV ja mõnede teiste liiduvabariikide rahvastiku vanuseline koostis 1959. aasta rahvaloenduse andmeil.

## KES ON JA KES EI OLE ABIELUS?

Loenduslehe 6. küsimus: *Kas on käesoleval ajal abielus?*  
(alla kriipsutada — jah, ei).

Rahvaloendusel ei ole seatud eesmärgiks koguda andmeid juriidilise, vaid tegeliku ehk faktilise abielulisuse kohta. Loenduse instruksioonides on seletatud, et sellele küsimusele tuleb anda vastus küsitletava äratundmist mööda. Kui näiteks kunagi omavahel abielus olnud inimesed elavad nüüd tegelikult lahus, kuid on kohutlikult lahutamata, siis on normaalne registreerida nad abielus mitteolevatena. Seda muidugi ainult sel juhul, kui loendatav ise peab end abielus mitteolevaks. Mõeldavad on ka vastupidised juhud, kus inimesed elavad koos, kuid pole mingisugusel põhjusel oma abielu registreerinud. Kui nad peavad end ise abielus olevaiks, tuleb neid selliselt ka loenduslehele kanda. Küsimusele vastavad ainult üle 16-aastased inimesed. Nooremad vastavad üksnes siis, kui nad on tegelikes abielusuhetes.

Abielulisust mõistetakse meil alternatiivselt (sundvalikuliselt) — kõik, kes ei ole parajasti abielus, on vallalised, olenemata sellest, kuidas nende abielu on lõppenud.

Küsimusele abielulisuse kohta oli 1959. aasta rahvaloendusel ette nähtud kolm vastust: «jah» (s. t. abielus), «ei» (s. t. vallaline) ja «lesk». Vastuste sellisel sõnastamisel arvestati 1957. aasta suvel toimunud proovi loendusel saadud kogemusi, kus ilmnes, et paljud inimesed said sellest küsimusest aru, nagu mõeldakse sellega mitte ainult loenduse hetke, vaid ka tagasiulatuvat aega. Vastavates instruksioonides oli seletatud, et kunagi minevikus abielus olnud inimesed tuleb registreerida mitteabielulistena, ükskõik kas abielu on lõppenud lahutuse, teise abielupoole surma või mõne muu põhjuse tõttu. Paljud lastega lesed protesteerisid energiliselt, kui nende kohta märgiti lehele vastusena «ei». Et muuta küsimuse sisu mõistatavamaks, anti sellele uus kuju ja nähti ette võimaliku vastusena veel «lesk». Loenduslehtede andmete töötlemisel ja kokkuvõtete tegemisel aga loeti vastus «lesk» võrdseks vastusega «ei».



Nii talitati peaaegu nagu põhimõttel «Hundid söönud ja lambad terved» — saadi just need andmed, mida taheti; ühtlasi aga anti inimestele võimalus näha loenduslehel neid nii lähedalt puudutavas küsimuses meelepärasemat vastust.

1970. aasta loendusel on etteantud vastuseid siiski ainult kaks: «jah» ja «ei». Ent loendajatele antud juhendites on öeldud, et loendatava soovil võidakse «ei» asemel märkida ka vastus «lesk». Leskede arvu aga ei taotleta kindlaks määrata ka sedapuhku. Kokkuvõtete tegemisel loetakse nad ikka vallalisteks.

Ühenduses eespool käsitletud «perekonna»-probleemiga rõhutatagu, et demograafilises mõttes, s. o. nii, nagu seda loendusel uuritakse, võivad perekonna moodustada ka niisugused inimesed, kes seda juriidiliselt ei moodusta (näiteks mees ja naine, kelle abielu pole perekonnaseisuaktide büroos registreeritud).

Mitmesugustel, peaaesjalikult sotsioloogilistel, moraalsetel ja juriidilistel kaalutlustel ainult registreeritud abielu «tõeliseks» abieluks pidavate teadlaste ettepanekul katsetati 1967. aasta prooviloendusel ka küsimust abielu registreerimise kohta (kolmes rajoonis). Teistes rakendati perekonnaseisu kohta katseliselt vastuseid «abielus», «valla-line» (s. t. kes pole veel kordagi abielus olnud), «lesk», «lahutatud» ja «lahkuläinud». Mõlemad katsed andsid aga ebarahuldavaid tulemusi, mistõttu jäadi abielulisuse mõiste varasema, nõukogude demograafias juba traditsiooniliseks kujunenud alternatiivse käsitluse juurde.

Eristatakse abielulisust, s. t. abielus olevate inimeste osatähtsust keskmisest rahvaarvust, ja abiellumust — abielusõlmimise juhtumite arvu tuhande inimese kohta. 1959. aasta andmetel oli abiellumus kõige kõrgem NSV Liidus. Iga 1000 inimese kohta sõlmitakse aastas 11 kuni 12 abielu. USA-s on abiellumus 8,5, Inglismaal — 7,6 ja Prantsusmaal 6,7.

Igast tuhandest üle 16-aastasest mehest on NSV Liidus abielus 695. Kõige rohkem on abielus mehi Moldaavia NSV-s: igast tuhandest 750, kõige vähem Eesti NSV-s: igast tuhandest mehest ainult 640! Igast tuhandest üle 16-aastasest naisest on NSV Liidus abielus 522. Kõige rohkem on abielus naisi Tadžiki NSV-s: igast tuhandest 649, kõige vähem Eesti NSV-s: igast tuhandest ainult 488! Järelikult oleme kõige vallalisem rahvas Nõukogude Liidus. Muidugi kajastub selles mõndagi

meie rahvastiku koostise omapärast: vanade aastakäikude suur osatähtsus, suured kaotused sõja ajal jne. Ent siiski on selge, et Eesti rahvaarvu kasvu probleem ei seisne mitte ainult meie seletamatult väheses soovis lapsi soetada, vaid isegi soovimatuses olla abielus!

Tabelis 6 on toodud andmed eestlaste abielulisuse kohta vanusrühmiti. Selgub, et kui üks erand maha arvata, siis on eesti mehed kõigis vanusrühmades üleliidulises ulatuses esikohal — abielus olevate suhteliselt kõige madalama arvu poolest! Seejuures tuleb meenutada, et meeste abielulisuse taset rahvastiku struktuuri tasakaalutus (lüngad püramiidis!) ei mõjusta. Mehi on ju vähem kui naisi. Et meil on naiste ülekaal suurem kui mujal, siis on konjunktuur meeste abiellumisvõimaluste seisukohalt meil palju parem kui mujal. Ja siiski on meil kõigis vanuses vanapoisse kõige rohkem!

1968. aasta suvel avaldas prof. B. Urlanis keskajakirjanduses artikli «Hoidkem mehi!», kus sisaldus soovitus meestenõuandlate asutamiseks. Artikkel äratas suurt (osalt lõbus-ironiseerivat) tähelepanu. Peale muude prof. B. Urlanise poolt meestenõuandlate kasuks esitatud argumentide näib olevat neid nõuandlaid vähemalt meie vabariigis (ilma igasuguse naljataotluseta!) vaja veel selleks, et aidata meestel üle saada abieluhirmust, täpsemalt: abielusolemise hirmust. Hüpotees, et selline psüühiline kompleks eesti mehi vaevab, põhineb tolleksamal tabelil 6, mis on koostatud 1959. aasta rahvaloenduse andmetel. Kas see kompleks on viimase kümne aastaga süvenenud või leevenenud, seda võib ütelda alles pärast järgmist loendust, sest taolisi andmeid kogutakse meil ainult rahvaloendustega.

Abiellumishirmu ei näi meie vabariigis olevat võimalik täheldada, sest abiellumuse, s. t. abiellumisjuhtumite keskmise arvu poolest oleme paljudest teistest riikidest ees. Ühtaegu oleme väga silmapaistvad aga ka lahutuste arvu poolest. Meie vabariigi lahutumus — 1965. aastal 2,5‰; 1967. aastal 3,2‰ — on maailma kõrgeim (NSV Liidus keskmiselt 2,2, Ungaris 1,8, Rootsis 1,2, Soomes 0,9‰). Nii avaldub abieluhirm kahel viisil: abiellumisega venitamises ja suures kalduvuses lahutamisele. Need nähtused on omavahel seotud. Mida hiljem, s. o. vanemas eas abiellutakse, seda vähem on eeldusi leida



Eestlaste ja teiste NSV Liidu rahvaste abielulisus 1959. aastal  
(abielus olevate inimeste arv 1000 vastavast soost inimese kohta)

| Vanus        | Eestlased |        | NSV Liidu rahvused |        |               |                     |                   |                  |
|--------------|-----------|--------|--------------------|--------|---------------|---------------------|-------------------|------------------|
|              |           |        | keskmiselt         |        | minimaalselt  |                     | maksimaalselt     |                  |
|              | mehed     | naised | mehed              | naised | mehed         | naised              | mehed             | naised           |
| üldse        | 634       | 460    | 695                | 522    | eestlased     | eestlased           | 757 kirgiisid     | 686 tadžikid     |
| 16 ... 19 a. | 11        | 42     | 26                 | 112    | 10 leedulased | eestlased           | 84 turkmeenid     | 442 kirgiisid    |
| 20 ... 24 a. | 173       | 367    | 274                | 501    | eestlased     | 359 lätlased        | 491 turkmeenid    | 894 turkmeenid   |
| 25 ... 29 a. | 602       | 668    | 800                | 759    | eestlased     | 645 lätlased        | 890 moldaav-lased | 952 turkmeenid   |
| 30 ... 34 a. | 776       | 721    | 922                | 776    | eestlased     | 711 lätlased        | 971 moldaav-lased | 924 turkmeenid   |
| 35 ... 39 a. | 830       | 712    | 953                | 725    | eestlased     | 701 lätlased        | 975 kirgiisid     | 888 tadžikid     |
| 40 ... 44 a. | 842       | 653    | 962                | 623    | eestlased     | 605 valge-venelased | 986 moldaav-lased | 818 tadžikid     |
| 45 ... 49 a. | 841       | 599    | 963                | 549    | eestlased     | 532 venelased       | 981 moldaav-lased | 750 usbekid      |
| 50 ... 54 a. | 833       | 579    | 956                | 485    | eestlased     | 456 venelased       | 979 kirgiisid     | 646 usbekid      |
| 55 ... 59 a. | 832       | 473    | 943                | 433    | eestlased     | 392 venelased       | 978 kirgiisid     | 592 grusiinlased |
| 60 ...       | 740       | 246    | 843                | 281    | eestlased     | eestlased           | 950 kirgiisid     | 376 grusiinlased |

endale kõigiti sobivat elukaaslast ja seda suuremaid raskusi on abikaasadel teineteisega kohanemisel.

Eestlaste madala abielulisuse sügavamad põhjused on seni selgitamata. Ent kui ükskord jõuame nende probleemide põnjalikuma teadusliku uurimiseni, siis tuleb nähtavasti täiesti eelarvamustevabadelt alustelt lähtudes kontrollida, kas osa sellest pole vääralt suunatud kasvatustöö viga. Meil leitakse vahel, et kõige õigem on jutlustada noortele elufilosoofiat printsiiбил «Elu algab neljakümneaastaselt».<sup>3</sup> Ärge abielluge liiga noorelt (*paljud lähevad veel enne surma lahku*)! Ärge abielluge enne õpingute lõppu (ent eriti töö kõrvalt õppijad lõpetavad õpingud alles 30—35-aastaselt)! Ärge abielluge, kuni teil pole loodud mugavat kodu ja te pole saavutanud kindlat positsiooni elus (*tühi toob tüli majja*)! Ärge abielluge...! Ärge abielluge...!

Jääb vaieldamatuks faktiks, et abiellumine on esimene samm teel perekonna loomisele, milles oleks ka lapsi. Neljakümneaastaselt on hilja abielluda. Hilja nii suurema perekonna soetamise kui abielupoolte isikliku õnne seisukohalt vaadatuna. Kui tahetakse iivet tõsta, tuleb alustada abiellumusest, ja loomulikult suhteliselt nooremate inimeste abiellumise soovitamise ja soodustamisest. Tuleks arendada just vastupidist kasvatustööd: abiellugem! Isikliku õnne, oleviku ja tuleviku nimel: abiellugem! Ja ärgem jäägem oma abikaasaga kauaks ainult kahekesi! Ei maksa liiga suurte ja ületamatutena kujutleda ka raskusi, mis teid ootavad, kui pere kasvab. Ärge jääge õnnetuks üksiklaseks või kurvalt vanaduse ja surma poole tüürivaks lasteta abielupaariks, kellelt on võetud rõõm näha oma lapsi ja laste-

---

<sup>3</sup> Sellise pealkirja all ilmus eestikeelses tõlkes 1934. aastal Columbia Ülikooli ajakirjandusprofessori Walter B. Pitkini raamat, milles propageeriti reipa ellusuhtumise säilitamist vanemaski eas, õpingute jätkamist, reisimist jms. kui vahendeid püsida kaua noor. Raamat saavutas suure populaarsuse ja vähemalt selle pealkiri on tänapäevani hästi tuntud. W. B. Pitkin ei propageerinud aga hilist abiellumist, nagu tema teose lõöksõnana kõlavast pealkirjast ka vääralt on aru saadud. W. B. Pitkin eeldab, et «suurein osa tüdrukuid abiellub umbes kahekümnekahe-aastaselt, noormehed paar aastat hiljem». (W. B. Pitkin, *Elu algab neljakümneaastaselt*, K.-Ü. «Ringraadio», Tallinn 1934, lk. 22.) «Tõelise elu» alguse idee seostab ta sellega, et neljakümneaastaste lapsed lähenevad juba täiseale ja vanemal on seetõttu rohkem aega pühendada endale ja oma harrastustele.



lapsi. Abiellugem, kui oleme leidnud endale elukaaslase, ja ärgem tema otsimisega liiga kaua venitagem!

Kui mitte teisiti, siis vähemalt laialt tuntud abiellumisvastase argumentatsiooni vastandhüpoteesina peaksid need seisukohad olema kõigiti õigustatud. Soovitused abielluda võimalikult hilja baseeruvad igatahes vääral elutarkusel ja subjektiivsetel eksi hinnangutel. Ei ole usutav, et oleme selline ainulaadne rahvus, kelle iive võiks tõusta kõrgema abiellumise ja madalama abielulisuse juures kui mujal NSV Liidus või ligikaudu samasuguse kultuuritase-mega välisriikides.

Lahutumus on meil tõepoolest väga suur. Aasta jooksul sõlmitud tuhande abielu kohta tuli Eestis 1966. aastal 368, 1967. aastal 362 lahutust. Neid arve on püütud lahti mõtestada nii, nagu oleks see kuidagi seotud just noorte kergemeelse abiellumise ja järelemõtlematu lahkuminemisega. *Täna tutvuvad, homme jooksevad registreerima, ülehommene juba lahutavad — ei meie ajal seda olnud...* Kuigi sellised arvamused võivad põhineda isiklikult teadaolevail või sugulastelt ja tuttavail kuulnud tõsioludel, ja kuigi lahutajate seas leidub tõepoolest ka verinoori, on lähemal vaatlemisel asi üldiselt siiski teisiti. Lahutumuse maailmarekordi pole meie vabariiki toonud hoopiski mitte noored ega nende nii taunitud kergemeelsus abieluasjades.

Viimastel aastatel on meil lahutatud aastas umbes 3200—4200, 1967. aastal näiteks 4187 abielu. Noored tulevad meil praktiliselt kõne alla ainult selliste abielude lahutajatena, mis pole kestnud üle paari aasta. Niisuguseid aga lahutatakse meil väga vähe; rääkimata sellest, et kõik aasta või paari pärast lahutajad pole noored, vaid tihtilugu just küpsemas eas inimesed. Iga aasta lahutatakse Eestis alla kuue kuu kestnud abielusid 10—20, kuus kuud kuni aasta kestnuid 60—70, üks kuni kaks aastat kestnuid 200—400. Need arvud, eriti viimased, polegi nii väga väikesed, ent moodustavad siiski ainult 11—12% kõigist lahutusjuhtudest.

Kes on siis peamised lahutajad? Need on inimesed, keda pole mingisugust alust pidada liiga noorteks, ei ka kogenematuteks ega sellisteks, kes täna alles abielluvad, aga juba homme jooksevad lahutama.  $\frac{3}{4}$  kõigist lahutatud abieludest on kestnud rohkem kui viis aastat, neist tugevasti rohkem kui pooled isegi üle kümne aasta. Arvestades meie keskmist abiellumisiga (meestel 26,5, naistel 24,6 aastat) peavad lahutajad olema ülekaalukalt üle kolmekümne, lõviosa aga viimastest isegi üle neljakümne aasta vanad. Meil lahutatakse üle kahekümne aasta koos elanud inimesi iga aasta 10—20 korda rohkem kui alla kuue kuu või kuus kuud kuni aasta paaris elanud inimesi!

Kained statistilised arutlused sunnivad tegema järelduse, et nii tõsine, suurt tähelepanu ja kindlasti lähemat uurimist vajav kui meie kõrge lahutumus ka on, pole mitte mingisugust põhjust siduda seda noorte abielusadamasse tüürijate kergemeelsusega. Kui ainult noored lahutaksid oma abielusid, pälviksime tähelepanu nii NSV Liidu kui kogu Euroopagi ulatuses just madala lahutumuse poolest.

Demograafilisest seisukohast seletub pikemat aega kestnud abielude karilejooksmises mõndagi lastetuse või vähelapselisusega. Kui

jätta kõrvale muud asjaolud, nagu kultuuri- ja elatustaseme, perekonnaõiguslike lahutamisevõimaluste jms. erinevused, võib täheldada kõrgemat lahutumust seal, kus iive on madalam. Lastetute ja ainult ühe lapsega perekondade karilejooksmise tõenäosus on suurem kui lasterikkamate abielude purunemise tõenäosus, pealegi kasvab see aastatega. Selle üle maksaks värsketel abiellujatel (ent ka paljudel teistel) tõemeeli järele mõelda, kui ollakse oma abikaasasse kiindunud ning tahetakse tagada temaga kooselu mitte ainult aastateks, vaid aastakümneteks.

### 3.6.

## HETK MÖTISKLEMIST RAHVUSEST JA KEELEST

**Loenduslehe 7. küsimus:** *Rahvus.*

*Välismaalastel märkida ka kodakondsus.*

**Loenduslehe 8. küsimus:** *Emakeel.*

*Märkida ka teine NSV Liidu rahvaste keel, mida vabalt valdab.*

Rahvuse ja emakeele kohta ei nõuta loendatavalt minisuguste eeltingimuste täitmist või dokumentide esitamist. Igale kodanikule on tagatud täiesti vaba võimalus tunnistada end selle rahvuse liikmeks, kellega ta tunneb end kõige tihedamini seotud olevat.

Teatud probleeme võib tekkida alaealiste laste rahvuse määramisel perekondades, kus isa ja ema on erinevast rahvusest ja vanemad ei saavuta omavahel kokkulepet. Sellisel juhul tuleb eelistada ema rahvust.

Isiku teadvusel põhinev rahvuse käsitus on Nõukogude rahvaloendustel traditsiooniline. Niisuguses mõttes esines see juba esimesel revolutsioonijärgsel rahvaloendusel. 1920. aasta loenduslehel oli too küsimus isegi rõhutatult sellisena sõnastatud: «Missugusesse rahvusesse loeb ennast kuuluvaks». Loenduslehtede täitmise juhendis oli antud rahvuse täpsem määratlus: «Rahvuse all mõistetakse rahvastikurühma, keda seob ühine rahvusteadvus (национальное самосознание)». Sellest määratlusest pole praegugi põhimõtteliselt loobutud, ehkki küsimus on sõnastatud lihtsamalt.

Emakeelt defineeriti 1920. aasta loendusel keelena, mida kõneleb loendatava perekond. Alates 1929. aasta loendusest on selleks keel, mida inimene ise kõige



paremini valdab ning milles ta tavaliselt kõneleb. Nihe emakeele üldmõistes on seega ilmne — perekondliku keskkonna keelelt isiku enda keelele. See on kooskõlas rahvaloenduse teoorias tuntud loenduste isikulisuse põhimõttega, mida on hakatud üha järjekindlamalt silmas pidama.

Mõningaid raskusi võib emakeele üle otsustamisel tekkida ainult erandjuhtudel, näiteks segarahvusest vanematega perekondadest pärinevatel või juba lapseas oma vanematest eemale jäänud ja teise rahva seas üleskasvanud isikutel, kes oma rahvuskeelt ei valda, küll aga oskavad mõnda teist või võrdsel määral isegi mitut teist keelt. Kõigil neil juhtudel loetakse emakeeleks keel, mida küsitlertav paremini valdab.

Aga mida märkida laste kohta, kes veel üldse ei räägi? Nende emakeeleks loetakse perekonnas tavaliselt räägitav keel. Kurttumade emakeeleks loetakse keel, mida nad loevad, mida kõnelevad nende perekonnaliikmed, või kui nad on üksikud, siis inimesed, kellega nad peamiselt suhtlevad.

Võrreldes omavahel tingimusi, millede kohaselt vastatakse küsimustele rahvuse ja emakeele kohta, on arusaadav, et need võivad ka mitte kokku langeda.

1959. aastal elas Nõukogude Liidus 998 616 eestlast, neist pidas eesti keelt oma emakeeleks 940 981. Eesti NSV-s elas 892 653, neist pidas eesti keelt oma emakeeleks 886 677 inimest.

Üldse peab kogu Nõukogude Liidus eesti keelt oma emakeeleks 953 019 inimest. See tähendab, et ka 12 038 muust rahvusest inimest loeb oma emakeeleks eesti keelt.

Oma rahvuse keelt peab emakeeleks 99,9% turkmeene, 99,8% venelasi, 98,7% kirgiise, 98,6% grusiinlasi, 98,4% usbekke ja kasahhe, 98,1% tadžikke, 97,8% leedulasi ja 97,6% aserbaidžaanlasi. Eestlastest ja moldaavlastest loeb oma rahvuskeelt emakeeleks 95,2% inimesi. Rahvuskeelsus on eestlastest madalam lätlastel (95,1%), armeenlastel (89,9%), ukrainlastel (87,7%) ja valgevenelastel (84,2%).

Muudest rahvustest elas 1. jaanuaril 1959 Eesti NSV-s 240 227 venelast, 16 699 soomlast, 15 769 ukrainlast, 10 930 valgevenelast, 5436 juuti, 2888 lätlast, 2256 poolakat, 1616 leedulast, 1535 tatarlast jne.

Eestlaste linnastumus on silmapaistvalt kõrge. Kogu Nõukogude Liidus elab eestlasi linnades 465 213 ja maal

523 403. Muudes vabariikides elab eestlasi Läti NSV-s 4610, Ukraina NSV-s 4181 ja Gruusia NSV-s 2148 inimest.

Uueks jooneks varasemate rahvaloendustega võrreldes on teise keele märkimine, mida isik vabalt valdab. Keele vaba valdamise all mõistetakse selles keeles vabalt kõnelemist, mitte vaba lugemist või kirjutamist. Teise keelena tuleb esitatud küsimusele vastamisel kõne alla ainult mõni NSV Liidu rahvaste keel, s. t. niisugune rahvuskeel, mille kõnelejad moodustavad NSV Liidu administratiivses süsteemis mõne territooriumi rahva põhiosa. Näide: kodanik Valli Siilimägi valdab väga hästi eesti, saksa ja läti keelt; viimast siiski veidi halvemini kui saksa keelt. Tema emakeeleks on siis eesti keel, teiseks keeleks tuleb märkida läti keel. Ehkki ta saksa keelt valdab paremini, jääb see antud juhul kõrvale, sest saksa keel pole eeltoodud mõttes NSV Liidu rahvaste keeli. Et NSV Liidus elab sakslasi rohkem kui lätlast (1959. aastal ümmarguselt 1 620 000 sakslast ja 1 400 000 lätlast), see saksa keelt veel NSV Liidu rahvaste keeleks ei muuda.

Kui isik valdab peale eesti keele veel vabalt ainult inglise keelt, märgitakse tema emakeeleks eesti keel, küsimuse teisele osale aga märgitakse vastuseks «ei», sest inglise keel ei ole NSV Liidu rahvaste keeli.

Keelte klassifitseerimine NSV Liidu rahvaste ja NSV Liitu mittekuuluvate rahvaste keelteks kehtib ainult teise keele puhul. Emakeeleks võib olla ükskõik missugune keel. Kui näiteks Eestis elav kodanik W. Toeney valdab kõige paremini inglise keelt, peale selle aga pea-aegu võrdsel määral rootsi ja eesti keelt (rootsi keelt siiski paremini), tuleks tema emakeeleks märkida inglise keel, «teiseks keeleks» aga eesti keel. Rootsi keelt kui NSV Liitu mittekuuluva rahva keelt teiseks keeleks märkida ei saa, sest küsimus ei ole nõnda formuleeritud.

Laste kohta, kes veel ei räägi, märgitakse küll nende emakeel (õigupoolest keel, mis saab nende emakeeleks ja mida nad tõenäoliselt kõige paremini oskama hakkavad), teise keele küsimusele aga vastatakse «ei».

Ettepanekuga võtta rahvaloenduse kavva veel teine keel peale emakeele esines NSV Liidu TA Ajaloo Instituut juba 1959. aasta rahvaloenduse eel, põhjendades seda vajadusega uurida rahvaste lähenemise, osalt aga ka assimileerumise protsesse mitmerahvuselistes piirkondades. Mitmesugustel üleliidulistel konverentsidel ja nõupidamistel



on seda ettepanekut propageerinud muuseas eriti Gruusia NSV esindajad, keda huvitab suhteliselt väikesearvuliste Kaukaasia rahvusrühmade üleminek vene, gruusia ja teiste suuremate rahvuskeelte kasutamisele teise keelena. Eelmise loenduse programmist jäeti see küsimus välja peasjalikult tehnilistel põhjustel, et andmete kokkuvõttu mitte liiga keeruliseks ajada. Kui osa 1970. aasta loendusest otsustati korraldada väljavõttelise vaatlusena, millega saab palju tööd kokku hoida, ja avanes võimalus lülitada loenduslehele uusi küsimusi, oli teine keel üks esimesi, millega loenduskava täiendati.

### 3.7.

#### KIRJAOSKUSELT HARIDUSELE

**Loenduslehe 9. küsimus:** *Haridus (alla kriipsutada — kõrgem — 1; lõpetamata kõrgem — 2; kesk-eriharidus — 3; üldine keskharidus — 4; mitte-täielik keskharidus — 5; algharidus — 6; ei oma algharidust — 7; ...—7). Neil, kellel on algharidusest kõrgem haridus, kuid puudub täielik keskharidus, kirjutada ka, mitmendas klassis (kursusel) õpib või mitu klassi (kursust) on lõpetanud.*

**Loenduslehe 10. küsimus:** *Õppeasutuse tüüp, kus õpib (alla kriipsutada — kõrgem õppeasutus — 1; tehnikum — 2; üldhariduslik kool — 3; kutsekool — 4; muu kool — 5; kursused — 5).*

Viiskümmend aastat tagasi oli tsaari-Venemaal kirjaoskuse levitamine suur ning tollaegsetes ühiskondlikes oludes raskesti lahendatav probleem. Ühiskondlikus elus toimunud põhjalikud ümberkorraldused on siin toonud kvalitatiivse pöörde, mis avaldub ilmekalt muuseas ka rahvaloenduse kavas. Kui varasematel loendustel oli esikohal rahvastiku kirjaoskus, siis alates 1959. aasta rahvaloendusest on põhiküsimus haridus. Välistab ju

mistahes hariduse omamine küsimuse, kas inimene on kirjaoskaja või mitte!

Kirjaoskus on alternatiivne küsimus. Rahvaloendustel on arvestatud kirjaoskajateks kõiki, kes oskavad ükskõik mis keeles vähemalt lugeda, olgugi kas või aeglaselt, s. t. veerimisi. 1926. aasta rahvaloendusel uuriti eraldi lugemis- ja kirjutamisoskust. Kirjutada oskajaiks loeti kõiki, kes oskasid kirjutada vähemalt oma nime. Tänapäeval on praktiliselt kogu NSV Liidu rahvastik kirjaoskaja.

Eesti äratas juba tsaari-Venemaa mahajäänud oludes tähelepanu rahvastiku hämmastamapanevalt kõrge kirjaoskusega, mis ületas tolleaegseid suuri «kultuurriike» Lääne-Euroopas. Selle positsiooni oleme säilitanud NSV Liidus tänapäevani. 1959. aasta rahvaloenduse andmetel oli kõige kõrgema kirjaoskusega liiduvabariik Eesti NSV — 9—49-aastaste hulgas oli Eestis kirjaoskajaid 99,5%. Järgnesid: Ukraina NSV ja Läti NSV — 98,8%, Valgevene NSV ja Gruusia NSV — 98,6%, Leedu NSV — 98,1%, Vene NFSV — 97,7%, Armeenia NSV — 97,6%, Usbeki NSV — 97,3%, Kirgiisi NSV — 97,0%, Moldavia NSV — 96,6%, Aserbaidžani NSV — 96,0%, Kasahhi NSV — 95,1%, Tadžiki NSV — 94,6% ja Turkmeeni NSV — 93,4%.

Haridusliku taseme iseloomustamiseks on loenduslehel seitse etteantud vastust. Kaheksas mõeldav vastus on kirjaoskamatus, s. t. nende kohta, kes ei oska isegi mitte aeglaselt (s. t. veerimisi) lugeda. Nende kohta kirjutatakse lehele «kirjaoskamatu».

Etteantud vastuste allakriipsutamisel arvestatakse õppeasutuse astet (alg-, kesk-, kõrgem) ja õppeprofiili (üld-, eri-), mille inimene on viimasena lõpetanud. Kui näiteks keegi lõpetas seitsmeklassilise kooli, jätkas seejärel õppimist keskkoolis, kuid ei ole seda lõpetanud, vaid lahkus, ütleme, 10. klassist, loetakse tema haridustasemeks seitsmeklassiline kool, s. o. lõpetamata keskharidus. Vastuse täpsustamiseks lisatakse sellele sulgudes «lõpetas 9 klassi». Nii määrab inimese haridustaseme põhimõtteliselt tema poolt viimasena lõpetatud õppeasutus. Sellest reeglist on üks erand: lõpetamata kõrgem haridus. Igapäevases elus kiputakse seda mõnevõrra ähmaselt kõlavat haridustaset kuritarvitama, omistades selle kõigile neile, kes on mõne aasta ülikoolis õppinud. Rahvaloendusel on seegi mõiste täpselt piiritletud. Lõpetamata kõrgema haridusega isikuteks loetakse need, kes on õppinud kõrgemas õppeasutuses ja lõpetanud pool või rohkem kui pool selle õppekursusest.

Kõige mitmekesisema koostisega on algharidusega inimeste rühm, kuhu võivad sattuda vanusest olenevalt 2—7-klassilise haridusega kodanikud. Algharidust omavateks loetakse kõik, kes on lõpeta-



nud revolutsioonieelse algkooli, kus võis olla 2—4 klassi, ent ka kodanliku Eesti aegse 4—6-klassilise algkooli lõpetanud. Niisamuti ka need, kes 1962. aastal või hiljem lõpetasid 7 klassi, või kes 1962/63. õppeaastal või hiljem õppisid küll 8. klassis, kuid lahkusid sellest enne lõpetamist. Nii võivad sama arvu aastaid õppinud inimesed olla kas alg- või lõpetamata keskharidusega, olenevalt sellest, kuidas nõukogude kool on muutunud ning kuidas on kasvanud alg- ja keskkoolides õppeaastate arv.

Eestis enne 1940. aastat ja osalt ka hiljem eksisteerinud mitmesuguste nimetustega õppeasutustes, tööstuskeskkoolides, kaubandus- ja kommertsikoolides, kunstikoolides, gümnaasiumides, progümnaasiumides, kodumajandus-, täiendus- jm. koolides õppinud inimeste haridusliku taseme määramisel on aluseks nende koolide võrdlus praegu töötavate õppeasutustega. Määrav tähtsus antakse seejuures kooli astmele ja õppeaastate arvule.

1959. aasta rahvaloenduse andmetel oli kõige rohkem kõrgema haridusega inimesi Gruusia NSV-s — 38 igast tuhandest inimesest. Järgnesid: Armeenia NSV — 28, Aserbaidžaaani NSV, Läti NSV ja Eesti NSV — 21 (III—V koht), Vene NFSV — 19, Ukraina NSV — 17, Usbeki NSV, Leedu NSV, Kirgiisi NSV ja Turkmeeni NSV — 13, Kasahhi NSV ja Valgevene NSV — 12 ning Moldaavia NSV ja Tadžiki NSV — 10.

Veidi paremal kohal oleme keskharidusega inimeste osatähtsuse poolest. Iga tuhande inimese kohta tuli mitte-täieliku keskharidusega, keskharidusega ja lõpetamata kõrgema haridusega inimesi: Läti NSV-s 344, Gruusia NSV-s 315, Eesti NSV-s — 304 (III koht), Armeenia NSV-s 289, Ukraina NSV-s 286, Vene NFSV-s 263, Aserbaidžaaani NSV-s — 261, Turkmeeni NSV-s — 256, Kasahhi NSV-s — 238, Usbeki NSV-s — 234, Kirgiisi NSV-s 227, Valgevene NSV-s — 225, Tadžiki NSV-s 214, Moldaavia NSV-s 186 ja Leedu NSV-s — 175.

Küsimus haridusest liitub tihedasti 10. küsimusega õppeasutusest, kus loendatav õpib. 1959. aasta rahvaloendusel tuli sellele küsimusele vastamisel panna kirja õppeasutuse täpne nimetus. 1970. aasta loendusel piisab ainult õppeasutuse tüübi allakriipsutamisest.

**Loenduslehe 11. küsimus:** *Elatusallikas (alla kriipsutada — töö ettevõttes, asutuses — 1; töö kolhoosis — 2; töö oma majandis — 3; töö eraisikute juures — 4; isiklik põllumajanduslik abimajand — 5; pension — 6; stipendium — 7; nr. ... ülalpidamisel — 8, muu elatusallikas —).*

**Loenduslehe 12. küsimus:** *Töökoht (ettevõtte, kolhoosi, asutuse nimetus või oma majand).*

**Loenduslehe 13. küsimus:** *Tegevusala selles töökohas (amet või tehtav töö); pensionäridel — endine põhi-tegevusala.*

**Loenduslehe 14. küsimus:** *Isikul, kes 1969. a. ei ole tervet aastat töötanud, kriipsutada alla — töötas alaliselt, hooajaliselt või ajutiselt ja märkida ka mitu kuud 1969. aastal töötas (alaliselt ... kuud; hooajaliselt ... kuud; ajutiselt ... kuud).*

Kust isik saab oma ülalpidamise on selliseid tunnuseid, mida statistika üldteoorias tuntakse piiramata väärtusvaruga tunnustena, sest sellele küsimusele võib erinevaid vastuseid olla kuipalju tahes. Et võimalikes vastustes algusest peale suuremat korda luua, on antud üheksa valmisvastust, millest igal isikul tuleb valida temale sobiv allakriipsutamiseks. Etteantud vastuseid rakendatakse siin loendatavate eelrühmitamiseks, mis vastuste võimaliku laialivalguvuse tõttu oleks tagantjärele piisava täpsusega peaaegu võimatu.

Kõige tüüpilisematel juhtudel pole siingi raske leida igale isikule allakriipsutamiseks sobivat vastust. Ainult mõnedel nn. üleminekujuhtudel pole alati päris selge, mis-sugune vastus valida. Vaatleme mõningaid seda laadi näiteid.

Kodanik Jüri Vill töötab kolhoosi telliseteahases. Tema isa Jaan Vill töötas varem traktorijaamas, on nüüd pensio-



när, ent töötab rahvaloenduse ajal kolhoosi seafarmis elektrikuna. Naine Vilma Vill töötab kodus — teeb süüa, talitab loomi ja hoiab lapsi. Mõlemate meeste puhul tuleks kriipsutada alla «Töö kolhoosis»; Vilma Villi puhul aga «Isiklik põllumajanduslik abimajand».

Kodanik Siiri Kalamees ei käi kusagil tööl, ent hangib endale elatusvahendeid sellega, et koob riidejäätmest vaipu ja müüb neid. Tema ema Salme Soovik hoiab naabrite lapsi, saab selle eest vähest tasu ning osalise ülalpidamise. Esimese puhul on rahvaloenduse juhendi kohaselt tarvis kriipsutada alla «Töö oma majandis». (Kuigi võib tekkida probleem, et mis majandit tal on!) Samuti «oma majandis» töötajaiks loetakse muidki kodus töötavaid käsitöölisi. Salme Sooviku puhul kriipsutada alla «Töö eraisikute juures».

Perekonnas on neli inimest: isa ja ema on pensionärid, poeg ja tütar üliõpilased ning saavad mõlemad stipendiumi. Isa töötab autobaasis, peale selle veel öövahina, poeg aga on spordiühingus palgaline treener. Selle perekonna liikmete elatusallikateks loetakse rahvaloenduse juhendi kohaselt: isal ja pojalt «Töö ettevõttes, asutuses», emal «Pension», tütrele «Stipendium». See tähendab: pension ja stipendium loetakse ainult nende inimeste elatusallikaks, kes ei käi alatisel tööl.

Peale pensioni ja stipendiumi saajate on riigi või ühiskondlike organisatsioonide ülalpidamisel veel lastekodude kasvandikud, kutsekoolide ja internaatkoolide õpilased, vaimuhaiglate hoolealused, vanadekodudes ning invaliidide kodudes elavad töövõimetud inimesed ja paljud teised. Kõigi nende puhul kriipsutada alla «muu elatusallikas» ning teha vabale reale vastav märkus. «Muu allikas» loetakse ka vabakutseliste, vaimulike jt. elatusallikaks, kusjuures vabale reale märgitakse «vabakutseline», «vaimulik» jne.

Kust Eesti NSV tööeline rahvastik, s. o. 16—59 aasta vanused mehed ja 16—54 aasta vanused naised oma elatise saavad, selgub tabelist 7, kus andmed on esitatud koondatult, ainult viies rühmas. Võrreldes NSV Liidu keskmiste andmetega on meil mõnevõrra rohkem riiklikes ja ühiskondlikes organisatsioonides, ettevõtetes ja asutustes töötavaid inimesi (Eesti NSV 77,9%: NSV Liit 77,4%). Peaaegu kolm korda vähem on meil ainult isikliku põllumajandusliku majandi tuludest elavaid inimesi. Tuleb välja,

Töoealise rahvastiku koostis Eesti NSV-s ja mujal NSV Liidus  
elatusallikate järgi 1959. aastal

|                                                | Eesti<br>NSV-s | Kogu NSV Liidus |                       |                       |
|------------------------------------------------|----------------|-----------------|-----------------------|-----------------------|
|                                                |                | kesk-<br>miselt | minimaalselt          | maksimaalselt         |
| <b>Kogu rahvastik</b>                          |                |                 |                       |                       |
| 1 töö ettevõttes, asutuses, kolhoo-<br>sis     | 77,9           | 77,4            | 70,8 Armeenia         | 86,9 Moldaavia        |
| 2 isiklik põlluma-<br>janduslik abi-<br>majand | 1,5            | 4,2             | Eesti                 | 6,9 Kasahstan         |
| 3 üksikisikute ülal-<br>peetavad               |                |                 |                       |                       |
| 3a õpilased                                    | 3,7            | 2,8             | 1,6 Moldaavia         | 5,7 Armeenia          |
| 3b muud                                        | 12,5           | 10,7            | 6,5 Moldaavia         | 15,7 Armeenia         |
| 4 pensionärid ja<br>stipendiaadid              | 4,3            | 4,8             | 2,3 Moldaavia         | 5,4 Vene              |
| <b>Linnarahvastik</b>                          |                |                 |                       |                       |
| 1 töö ettevõttes, asutuses, kolhoo-<br>sis     | 76,9           | 72,9            | 62,7 Armeenia         | Eesti                 |
| 2 isiklik põlluma-<br>janduslik abi-<br>majand | 0,2            | 1,2             | Eesti                 | 2,8 Tadžikistan       |
| 3 üksikisikute<br>ülalpeetavad                 |                |                 |                       |                       |
| 3a õpilased                                    | 4,5            | 3,3             | 3,0 Ukraina           | 5,9 Gruusia           |
| 3b muud                                        | 13,1           | 15,3            | Eesti                 | 25,0 Armeenia         |
| 4 pensionärid ja<br>stipendiaadid              | 5,2            | 7,1             | Eesti                 | 7,7 Valgevene         |
| <b>Maarahvastik</b>                            |                |                 |                       |                       |
| 1 töö ettevõttes, asutuses, kolhoo-<br>sis     | 79,4           | 82,2            | 73,7 Kasahstan        | 92,5 Moldaavia        |
| 2 isiklik põlluma-<br>janduslik abi-<br>majand | 3,5            | 7,4             | 3,0 Moldaavia         | 11,4 Kasahstan        |
| 3 üksikisikute ülal-<br>peetavad               |                |                 |                       |                       |
| 3a õpilased                                    | 2,5            | 2,1             | 1,8 Vene,<br>Ukraina  | 5,1 Aserbaid-<br>žaan |
| 3b muud                                        | 11,5           | 5,8             | 4,0 Ukraina           | Eesti                 |
| 4 pensionärid ja<br>stipendiaadid              | 3,0            | 2,4             | 0,6 Aserbaid-<br>žaan | 3,1 Vene              |



et hoolimata kaua levitatud müüdist eestlaste individuaalmajanduslikust hingeelust on nüüd Eestis selliseid «individualiste» pea kolm korda vähem kui NSV Liidu rahvastikus keskmiselt (1,5% : 4,2%) ning vähem kui üheski teises liiduvabariigis. Kasahhi NSV-s oli sellest allikast elatavaid inimesi 1959. aastal isegi 6,9%.

Tähelepanevaid erisusi on ka maa- ja linnarahvastiku tuluallikais võrreldes teiste vabariikide ja NSV Liidu keskmiste andmetega. Eriti suured erinevused on Eesti linnarahvastiku elatusallikate struktuuris. Meie linnarahvastik on kõige suuremal määral aktiivne (iseseisva teenistusega inimeste osatähtsus on meil NSV Liidu vabariikide seas kõige suurem — 76,9%). Samal ajal on meil protsentuaalselt kõige vähem ülalpeetavaid, mittetöötavaid pensionäre ja stipendiaate.

Küsimus elatusallika kohta juhatab sisse majanduslike küsimuste tsükli, millest kaks järgnevat — töökoht ja tegevusala — esinevad ainult väljavõttelise loenduse lehel. Neile küsimustele saadavad vastused iseloomustavad aktiivse rahvastiku jaotumist rahvamajandusharude vahel ja rahvastiku tööalast koostist.

Et töökohta nimetuse järgi saaks otsustada, missugusesse rahvamajandusharru üks või teine ettevõtte kuulub, märgitakse selle nimetus loenduslehele võimalikult suure täpsusega. Töötab keegi näiteks tehases «Proletaarlane», märgitakse loenduslehele mitte ainult tehase nimi, vaid selle täisnimetus, millest selgub ettevõtte tootmisala — masinatehas «Proletaarlane». Sellisest vastusest ilmneb, et loendatav tuleb rahvamajandusharude lõikes rühmitada tööstusesse, täpsemalt muidugi masinaehituse alal töötavate inimeste kategooriasse. Paljast nimest «Proletaarlane» see poleks selgunud, sest selline nimi võiks olla ka kondiitritehasel, saapavabrikul või mistahes teisel ettevõttel.

Samasuguse üksikasjalikkusega märgitakse loenduslehele vastused küsitletavate tegevusala (ameti või töö) kohta. Loendajatele on antud juhendid, et nad ei kannaks loenduslehtedele üldsõnalisi tööala-nimetusi, mis ei ütle alati hoopiski seda, millega inimene konkreetselt tegeleb, vaid märgiksid tööala võimalikult täpselt. Nii ei märgita loenduslehele mitte «juhataja», «meister», «masinist», «kaevur», «õpetaja», vaid täpsemalt «lasteaia juhataja», «elektrimootorite remondimeister», «rotatsioonimasina

masinist», «soonimismasina juht», «matemaatikaõpetaja». On selge, et näiteks «juhataja» taga võiks peituda ka tsehhijuhataja, garaazijuhataja jne., mis tähendab siiski hoopis teise tööalaga tegelemist kui olla lasteiaia juhataja. Rahvastiku õige rühmitamine tööalade järgi on aga võimalik loomulikult ainult täpselt antud vastuste põhjal.

Tabelist 8 selguvad Eesti NSV rahvastiku rahvamajandusharulise jaotumise spetsiifilised jooned kogu NSV Liidu keskmiste andmetega võrreldes. Materiaalses tootmises töötavate inimeste osatähtsus on meil peaaegu samasugune nagu NSV Liidus keskmiselt (sellest ainult 1% võrra madalam). Põhierisused avalduvad soolises ja tootmis-harudesiseses jaotumises. Meil on mehi tootmistööl 2,5% võrra rohkem ja naisi 3,5% võrra vähem kui keskmiselt kogu NSV Liidus. Mittemateriaalsetes tegevusharudes seevastu on naisi tööl 4,2% võrra rohkem kui Nõukogude Liidus keskmiselt. Nii on meil sugudevaheline tööjaotus — mehed kehaliselt raskemal, naised kehaliselt kergemal tööl — säilinud mõnevõrra suuremal määral kui mujal NSV Liidus. Põhimõtteliselt sama nähtus avaldub ka materiaalse tootmise harude vahel, kus kõige silmapaistvamaks iseärasuseks on põllumajanduses töötavate inimeste, eriti naiste suhteliselt väiksem osatähtsus rahvastikus. Ülekaalukalt linnalistes rahvamajandusharudes, nagu tööstuses, ehituses jt., töötab meil rahvast märgatavalt rohkem kui mujal Nõukogude Liidus. Arvestades meie vabariigi eriti kõrget linnastumistaset, on see kõigiti ootuspärane.

Rahvamajanduses olemasolevate tööjõuvarude, eriti täies ulatuses veel rakendamata tööjõuvarude suuruse kindlakstegemise seisukohalt pakub suurt huvi 14. küsimus, millele annavad vastuse ainult need inimesed, kes 1969. aastal tervet aastat ei töötanud. Seejuures eristatakse nende inimeste poolt tehtud alatist, hooajalist ja ajutist tööd. Oletagem, et kodanik Kalju Raunik töötas varem mehaanikuna valutehases, lahkus aga 1969. aasta jaanuaris töölt mõttega kolida ära teise linna. Et ärasõit viibis, töötas ta kevadiste põllutööde ajal kolhoosis traktoristina (3 kuud). Hiljem oli ta veel 2 kuud sovhoosis hooajatöödel, siis aga loobus teise kohta ülekolimise mõttest hoopis ja läks oktoobris endisesse tehasesse tööle tagasi. Kalju Raunik töötas seega kokku 9 kuud, sellest alatisel tööl  $(1+3=)$  4 ja hooajalisel  $(3+2=)$  5 kuud.

Ajutiseks tööks loetakse näiteks töötamist mõne puhkusele läinud või haigestunud töötaja kohal, pensionäri töötamist paari kuu jooksul aastas jms.

Sellele küsimusele saadud vastustega kavatsetakse tasakaalustada tööjõuvarude kohta rahvaloendustega ja jooksva arvestusega saa-



dud andmeid. Siiani on neis esinenud suuri vastuolusid, mis on raskendanud õige pildi saamist rahvamajanduses tegelikult olemasolevate tööjõuvarude kohta ning ka reaalseste tööjõuplaanide ja -bilansside koostamist. Nimelt on pikema aja jooksul ilmnenud, et rahvaloendusega tööjõuvarude kohta saadavad andmed on süstemaatiliselt suuremad kui jooksva statistilise arvestuse andmed, mis on seejuures küllaltki täpsed. Põhjus seisneb selles, et jooksvas statistilises arvestuses leitakse aasta keskmine töötajate arv (ehk aasta jooksul kasutatud tööaja hulk inimaastates) tegelikult töötatud aja järgi, rahvaloenduste andmete kasutamisel aga võrdsustatakse iga loenduse momendil registreeritud töötaja inimaastaga, hoolimata sellest, et ta võis töötada ka ainult osa aastast. Näiteks Kalju Raunik töötas ainult  $\frac{9}{12}$  ehk 0,75 inimaastat. Eriti suureks kujuneb too hälve rahvamajandusharudes, kus töö on hooajaline, nagu põllumajandus, ehitus (teedeehitus, vesiehitus) jm. 1959. aasta rahvaloenduse andmetel moodustas näiteks NSV Liidu põllumajanduses kasutada olev tööajafond 32,3 miljonit inimaastat, jooksva arvestuse andmetel ainult 24,5 miljonit inimaastat — vahe seega 7,8 miljonit inimaastat. Tööliste ja teenistujate tööajafondides tuli analoogiline vahe ligi 4 miljonit inimaastat. Loomulikult raskendab see reaalseste tööjõuplaanide koostamist. Rahvamajandusplaanide rajamine illusoorsetel suurtele tööjõuvarudele kutsub esile kunstlikku töökätepuudust, mille mõju majanduse arengule on kõike muud kui positiivne.

Nii on selle kindlakstegemine, kas iga loendatav on töötanud kõik kuud aastas või ei (puhkusaeg käib muidugi tööaja hulka), suure majandusliku tähtsusega eriti meie vabariigis, sest kannatame tööjõupuuduse all pikemat aega ja rohkem kui ükski teine NSV Liidu vabariik või suurem piirkond. Korrigeeritud, tegelikku olukorda paremini peegeldavate andmete saamine peaks aitama tõsta plaanide kvaliteeti ning aitama otseselt kaasa tööjõuga seotud disproportsioonide vältimisele rahvamajanduses.

### 3.9.

## RAHVASTIKU SOTSIAALNE ANATOOMIA

### Loenduslehe 15. küsimus:

*Ühiskondlik grupp (alla kriipsutada — tööline — 1; tööline (kolhoosi liige) — 2; teenistuja — 3; teenistuja (kolhoosi liige) — 4; kolhoosnik — 5; üksiktalupidaja — 6; käsitööline — 7; vaimulik — 8).*

NSV Liidu rahvastiku sotsiaalses ilmes on revolutsioonijärgsetel aastatel tohutuid muutusi toimunud. Tootmisvahendite sotsialistliku omandi üldkehtivuse tõttu ei ole Nõukogude Liidus kui sotsialistlikus riigis tööstureid, suurmaaomanikke, pankureid, ärimehi ega muid suuri ja väikesi kapitaliste. Siiski ei ole ka nõukogude rahvas ühis-

Tabel 8

Eesti NSV töötava rahvastiku jaotumine rahvamajandusharuti 1959. aastal võrreldes vastavate andmetega kogu NSV Liidu kohta (protsentides)

|                                                        | Eesti NSV |        |       | Kogu NSV Liit |        |       | Hälbed (— vähem, + rohkem kui NSV Liidus keskmiselt) |        |       |
|--------------------------------------------------------|-----------|--------|-------|---------------|--------|-------|------------------------------------------------------|--------|-------|
|                                                        | Kokku     | selest |       | Kokku         | selest |       | Kokku                                                | selest |       |
|                                                        |           | mehi   | naisi |               | mehi   | naisi |                                                      | mehi   | naisi |
| Materiaalse tootmise harudes                           | 80,6      | 85,0   | 76,0  | 81,6          | 82,5   | 80,5  | —1,0                                                 | +2,5   | —3,5  |
| sh. tööstuses, ehituses, transpordis ja sides          | 43,2      | 52,3   | 33,8  | 36,9          | 43,5   | 29,7  | +6,3                                                 | +8,8   | +4,1  |
| põllumajanduses                                        | 29,9      | 26,9   | 33,0  | 38,8          | 34,3   | 43,6  | —8,9                                                 | —7,4   | —10,6 |
| kaubanduses, varumises, varustamises ja toitlustamises | 5,8       | 3,5    | 8,2   | 5,2           | 3,9    | 6,7   | +0,6                                                 | —0,4   | —1,5  |
| Mittemateriaalsetes tegevusharudes                     | 17,0      | 10,6   | 23,6  | 14,6          | 10,2   | 19,4  | +2,4                                                 | +0,4   | +4,2  |
| sh. hariduse, teaduse, kunsti ja tervishoiu alal       | 10,3      | 4,7    | 16,1  | 9,9           | 5,6    | 14,5  | +0,4                                                 | —0,9   | +1,6  |



kondlikus mõttes täiesti amorfne või struktuuri inim-mass. Sellegi koostises võib eristada erineva ilmega sotsiaalseid rühmi, kellel igaühel on oma funktsioon sotsialistlikus ühiskonnas. Peale kahe klassi — tööliste ja talurahva (kolhoositalurahva) eristatakse veel haritlaskonda ehk intelligentsi kui iseseisvat sotsiaalset rühma. Viimasel ajal on filosoofide, sotsioloogide ja majandusteadlaste uurimustes Nõukogude ühiskonnas sotsiaalset struktuuri korduvalt käsitletud ning esitatud mitmeid huvitavaid ja uudseid mõtteid, näiteks haritlaskonna kujunemisest sotsialistliku ühiskonna kolmandaks sõbralikuks klassiks jms.

Rahvaloendusel ei uurita rahvastiku klassistruktuuri otseselt, s. t. kelleltki ei küsita, missugusesse klassi ta kuulub. Ent andmed ühiskondlikku rühma kuuluvuse kohta kogutakse sellises läbilõikes, et nad võimaldavad praktiliselt just sellele vastata.

Kaheksa ühiskondlikku gruppi, mida seejuures eristatakse, on meil juba traditsioonilised. Siiski ei saa seda küsimust kaugeltki kergeks pidada.

Kes kuuluvad tööliste, kes teenistujate, kes kolhoosnike gruppi, selle määramisel tavaliselt raskusi ei teki. Mõnesuguseid küsimusi võib sügeneda ühenduses nende kolhoosi liikmetega, kes töötavad näiteks tehases või ehitustöödel. Tuleb nad loendada kolhoosnikutena või töölistena? Kolhoosi liikmed, kes töötavad alaliselt kolhoosis ja on loenduse momendil ainult ajutiselt mujal tööl, loendatakse kolhoosnikutena; alaliselt tööstusettevõtetes või ehitustöödel töötavad kolhoosi liikmed aga töölistena või teenistujatena, märkides seejuures siiski täiendavalt, et nad on kolhoosi liikmed.

Kõik töönduskooperatsiooni artellide liikmed loendatakse koopereerunud käsitöölistena. Artellide palgalised töötajad, kes ei ole artelli liikmed (osanikud), loendatakse aga vastavalt nende töö iseloomule kas tööliste või teenistujatena.

Koopereerumata käsitöölised on inimesed, kes ei kuulu ühegi ettevõtte töotajaskonda ega ka mingi artelli liikmete hulka, tegelevad kodus mingisuguse käsitööga, elatuvad oma hobusega sooritatavatest veotöödest või mingisugusest muust «omal käel» tehtavast tööst, kas või seente ja marjade korjamisest jne. Üksik talupidajad on inimesed, kellel on isiklik põllumajanduslik majand — talu, kellele põllumajandus on põhiline tegevus-

ala ning kes ei kuulu kolhoosi. Üksiktalupidaja perekonna-  
liikmed, kellel on iseseisev tuluaallikas, arvatakse vasta-  
vasse teise rühma, kuigi ta elab oma perekonnaga koos.

Vabakutselistena käsitatakse töötava haritlas-  
konna hulka kuuluvaid inimesi, kelle töö iseloom ei eelda  
nende kuulumist mingi asutuse või ettevõtte töötajaskonda,  
nagu heliloojad, kirjanikud ja kunstnikud. Vabakutseliste-  
na loendatakse ka näiteks erapraksisest elatuvaid arste.

Sageli esitatakse küsimus: missugusesse rühma arvata  
näiteks õpilasi ja üliõpilasi? Miks ei ole nende jaoks eral-  
datud iseseisvat ühiskondlikku gruppi?

Neid ei vaadelda demograafias ega ka rahvaloendusel  
iseseisva grupina seepärast, et nad tegelikult ei moodus-  
tagi ühtset ühiskondlikku gruppi! Need rühmad on kõik  
väga muutuva koostisega. Üliõpilaskonnast lah-  
kub igal aastal ligikaudu üks viiendik ja nende asemele  
tulevad uued inimesed. Iseseisva ühiskondliku grupina võib  
ja on mõtet vaadelda ainult niisugust inimeste rühma, kes  
on oma koostiselt suhteliselt püsiv, kelle liikmeid iseloo-  
mustab teatud kindel positsioon ühiskondlikes tootmis-  
suhetes ja vastava grupi iseloomu väljendav ellusuhtumine.

Õpilaste ja üliõpilaste hulka kuulub mitmesugustelt  
aladelt pärinevaid inimesi, kes säilitavad tavaliselt veel  
kauaks selle suhtumise ühiskondlikesse nähtustesse, mis

Tabel 9

Rahvastiku ühiskondlik koostis Eesti NSV-s ja mujal NSV Liidus  
1959. aastal (protsentides üldarvust)

| Ühiskondlik<br>rühm                                            | Eesti<br>NSV | NSV Liidus üldse |                       |                |
|----------------------------------------------------------------|--------------|------------------|-----------------------|----------------|
|                                                                |              | kesk-<br>miselt  | minimaalselt          | maksimaalselt  |
| Töölised                                                       | 55,2         | 48,2             | 21,0 Moldaavia        | Eesti          |
| Teenistujad                                                    | 23,6         | 20,1             | 11,0 Moldaavia        | Eesti          |
| Kolhoosnikud                                                   | 20,6         | 31,4             | Eesti                 | 67,5 Moldaavia |
| Üksiktalupida-<br>jad ja kooperaa-<br>rumata käsitöö-<br>lised | 0,5          | 0,3              | 0,1 Aserbaid-<br>žaan | 0,8 Leedu      |



iseloomustab nende perekondi või seda ühiskondlikku gruppi, millesse nad kuulusid enne õpingutele asumist.

Niisugusele arutlusele toetudes on täiesti loomulik, et õpilased ja üliõpilased, kes pole varem töötanud, arvatakse sellesse ühiskondlikku gruppi, kuhu kuuluvad nende vanemad või ülalpidajad. Rahvaloendusel nõnda tehaksegi. Need, kes on enne õppima asumist töötanud, arvatakse sellesse gruppi, kuhu nad siis kuulusid. Stipendiumist elatuvad üliõpilased arvatakse sellesse ühiskondlikku gruppi, kuhu nad kuulusid enne stipendiaatideks saamist.

Lapsed ja teised ülalpeetavad kuuluvad samasse ühiskondlikku gruppi nende ülalpidajatega. Pensionärid arvatakse gruppi, kuhu nad kuulusid enne pensionile minekut.

1959. aastal oli tööliste osatähtsus Eesti NSV-s suurem kui üheski teises vabariigis — 55,2 (keskmine NSV Liidus 48,2). Niisamuti oli meil ka kõige rohkem teenistujaid. Rohkem kui  $\frac{3}{4}$  (78,8%) rahvastikust on meil kas töölised või teenistujad. Kolhoosnikuid on meie rahvastikus seevastu ca 1,5 korda vähem kui NSV Liidus keskmiselt ja rohkem kui 3 korda vähem kui näiteks Moldaavia NSV-s.

Individuaalsektorit esindavaid üksiktalunikke ja oma käe peal töötavaid käsitöölisi on meil pisut rohkem kui NSV Liidus keskmiselt, ent nende osatähtsus rahvastikus on väga väike nii meil kui teistes vabariikides.

### 3.10.

#### **KUHU SUUNDUVAD KAASAEGSE RAHVARÄNDE PEATEED?**

**Loenduslehe 16. küsimus:** *Kui kaua elab pidevalt selles asustatud kohas? (... aastat ... kuud).*

**Loenduslehe 17. küsimus:** *Isikul, kes elab praeguses elukohas vähem kui kaks aastat, märkida endine alatine elukoht (vabariik, oblast ...; rajoon ...; linn või alev ...; maa-asula ...).*

**Loenduslehe 18. küsimus:** *Elukoha vahetamise põhjus (alla kriipsutada — õppima tulek — 1; õpingute lõpeta-*

*mine — 2; ühiskondlike organisatsioonide lähetus — 3; organiseeritud värbamine — 4; tööalane üleviimine — 5; isiklik põhjus — 6; muu põhjus ...).*

Kolm viimast väljavõttelise loenduse lehel sisalduvat küsimust on uued. Varasemate loendustega sellist informatsiooni pole kogutud. Nende abil kavatakse teha kindlaks rahvastiku paiksus, peamised liikumise suunad ja põhjused.

Rahvastiku paiksust võimaldab uurida 16. küsimus. Kui sellele saadud vastused on asulate ja territooriumide kaupa kokku võetud, selgub, kus on rahvastiku koostis suhteliselt püsivam, kus muutlikum. Seda näitab paiksuskoeffitsient ehk lihtsalt kahe keskmise — keskmiselt antud kohas elatud aastate arv ühe alatise elaniku kohta ning alatise elaniku keskmine vanus — suhe; selle maksimaalseks väärtuseks on 1,00, sest ükski inimene ei saa rahvaloenduse momendil oma alatises elukohas kauem elanud olla kui kogu oma elu. Kui paiksuskoeffitsient on täpselt 1, siis on kõik selle asula elanikud elanud seal kogu oma elu. Seega: mida lähemal on paiksuskoeffitsiendi väärtus eri paikkondades ühele, seda paiksem on seal rahvastik. Ja vastupidi: mida väiksemaks too suhe kujuneb, seda suuremal määral koosneb vastava ala rahvastik mujalt sinna elama asunud inimestest. Andmete teadmine rahvastiku paiksuse kohta, eriti aga nende kombineerimine muude andmetega, nagu vanus, rahvus, kutseala jne., annab kindlasti palju materjali huvitavateks järeldusteks, mis rikastavad nii demograafiat kui tema naaberteadusi, eriti aga rahvastikugeograafiat ning majandusteadust. Vastavate küsimuste loenduskavva võtmist soovitasid Moskva ülikooli majandusgeograafia õppejõud ja Üleliidulise Geograafia Seltsi Moskva filiaal juba 1959. aasta loenduse ettevalmistamisel. Tollal aga jäid need küsimused kava ülekoormamise ohu tõttu kõrvale.

Rahvastiku mehaanilise liikumise ehk migratsiooni uurimisel kogutakse rahvaloendusel andmeid ainult nende kohta, kes elavad loendamise kohal alla kahe aasta. See tähendab, et kaheaastast paiksust rakendatakse antud juhul rahvastiku staatilisuse kriteeriumina. Kõiki, kes on elanud ühes kohas kaks või rohkem aastat, loetakse staatilise



ehk paikse rahvastiku koostisse. Teised moodustavad dūnaamilise ehk liikuvrahvastiku. Muidugi võiks toda kriteeriumi tõsta ka näiteks 3, 5 või isegi 10 aastani; sellega suureneks aga töödeldavate andmete hulk ning väheneks saadud tulemuste täpsus. Paikse rahvastiku hulka arvatakse ka kõik samas kohas sündinud alla kahe aasta vanused lapsed (ehkki nad on küsimust väga täpselt võttes elanud tolles paigas alla kahe aasta!).

Kuuluvus paikse või liikuvrahvastiku hulka on seega alternatiivne. Kõigi paiksete kohta kirjutatakse 17. küsimuse vastuseks «ei», liikuvrahvastiku, s. o. vähem kui kahe aasta jooksul elukohta vahetanud inimeste puhul aga nende endine elukoht.

Elukoha vahetamise põhjustest on loenduslehel esitatud kõige sagedamini esinevad etteantud vastustena. Muude põhjustena võivad peale kuue etteantud sõnastuse esineda veel näiteks ümberkolimine koos mehega või perekonnaga jms.

Eesti NSV seisukohalt pakuvad rahvastiku mehaanilise liikumise kohta rahvaloendusega hangitavad andmed eriti suurt huvi, sest mehaaniline iive on olnud pärast sõja-aastate jooksul meie tööjõu puudujäägi katmise põhiallikaid. Rahvastiku rännet Eesti NSV-s ja üle selle piiride on seni uuritud suhteliselt vähe. Põhjalikumaid uurimisi on tehtud Läti NSV kohta (E. Eglite), millega meie demograafilisel situatsioonil on mehaanilise iibe suhtes mõndagi ühist.

### 3.11.

#### **KAS RAHVALOENDUSEGA UURITAKSE KÕIKE, MIDA UURIDA OLEKS VAJA?**

Viimastel aastatel moodi läinud sotsioloogiliste vaatlustega ühenduses levitatud ankeedid on kohati äratanud võrdlemisi mõistmatu põlastuse puhanguid, millest mõned on jõudnud isegi ajakirjandusse. Inimene vaatab esitatud ankeeti, millel on küsitud andmeid tema soo, vanuse, hariduse jne. kohta ning peale selle veel, mitu korda ja milleks ta on kasutanud teeninduspunktide abi ning palju ta seda teeb oletatavasti edaspidi. Kõik puha šabloonilised andmed (nimi, vanus jne.)! Ja mida annavad need viimasedki küsi-

mused? Jälle üks tühi aja raiskamine! *Ärge korraldage küsitlusi, vaid parandage inimeste teenindamist!* Just sellise üleskutsega pöördus hiljaaegu üks pahandatud ankeedisaja ajaleheveergudel elukondliku teeninduse ministeeriumi poole. Kirjutusest võis saada aru, et lugeja pidas temale esitatud küsimusi liiga lihtsaks ja väheütlevaks. Artiklist kõlas läbi mõte: nii vähestele (27 küsimust) ja lihtsatele küsimustele vastamise palvega pole mõtet rahvast tülitada. Et selline küsitlus nagunii midagi ei anna (mis olevat ju ankeedist selgesti näha), polevat mõtet ankeeti täitagi.

Lugupeetud lehelugeja jättis muidugi arvestamata, et statistilist laadi massilistes uuringutes harmoneerub väliselt lakooniline ja na-iivsuseni lihtne ankeet suurepäraselt uuringu tegeliku komplitseeritusega ja et 27 küsimust on pigem palju kui vähe. Samasugune probleem võib tekkida samasuguse mõttesuunaga inimestel ilmselt ka rahvaloenduse puhul. Kuivõrd põhjendamatu oleks meie rahvaloenduse sarnast uurimistööd pealiskaudseks pidada, seda pole vaja spetsiaalselt selgitada. See peaks piisava selgusega ilmnema nii eelnevatest kui järgnevatest lehekülgedest.

Loenduslehe kaheksateist küsimust, millega põgusalt tutvusime, kujutavad endast kaheksatteist erinevat vaatenurka, millest rahvastikku loendamisel vaadeldakse. Igast vaatekohast saadakse rahvastiku koostisest erinev pilt. Kõik need «pildid» täiendavad vastastikku üksteist, neid saab omavahel seostada ja mitmel viisil kombineerida, mis võimaldab uurida rahvastikku tõepoolest mitmekülgselt.

Ent siiski, kas kaheksateist küsimust, mis sisalduvad loenduslehel, on piisavad, et uurida rahvastikku kõikidest vajalikest seisukohtadest? Võib-olla on mõni tähtis küsimus loenduslehel välja jäänud? Vahest oleks loenduslehel võinud küsimusi siiski veel märksa rohkem olla?

Iga loenduse eel esitatakse paljude asutuste poolt küsimusi, mille loenduslehele paigutamist need asutused vajalikuks peavad. Tehtud ettepanekud kaalutakse põhjalikult läbi ja, hoolimata printsiibist ajada läbi minimaalse arvu küsimustega, täiendatakse vajaduse korral loenduse kava ka uute küsimustega. 1970. aasta loenduslehtedel on mitmeid küsimusi, mille rakendamise kohta laekusid ettepanekud juba 1959. aasta rahvaloenduse eel. Siiski ei saada



arvatavasti kunagi arvestada kõikide asutuste ja uurijate rühmade soove.

1970. aasta rahvaloenduse eel tehtud täiendusettepanekutest on eespool olnud juttu juba ühenduses naiste fertiilsuse uurimisega. Üleliidulise Sotsiaalhügieeni ja Teravishoiu Organiseerimise Uurimisinstituudi poolt soovitati võtta rahvaloenduse kavva küsimus loendatavate kehaliste puuete kohta (pime, kurt, tumm, kurttumm, ühe jalaga, ühe silmaga jne.), mida mõnedel varasematel loendustel on uuritud ja mille kohta kogutakse andmeid ka paljudes välisriikides. Moskva Ülikooli Majandusteaduskonna ühiskondliku tootmise juhtimise laboratoorium tegi ettepaneku koguda mõningaid lisa andmeid juhtimissfääris töötavate inimeste ning ühiskonna juhtimisstruktuuri kohta üldse. Leningradi Krupskaja-nimelise Kultuuriinstituudi õppejõud tegid ettepaneku küsida loendatavailt a) kas neil on isiklik (perekondlik) raamatukogu ja palju selles on raamatuid ning b) kas nad kasutavad mingisuguse raamatukogu teenuseid. NSV Liidu Sideministeerium soovitas uurida, kui palju on rahva seas kasutusel raadiovastuvõtjaid ja televiisoreid (tüüpide kaupa), sest pärast kuulamismaksu likvideerimist pole selle kohta enam piisava täpsusega andmeid. Mitmesuguseid täiendavaid ettepanekuid tegid ka teised organisatsioonid ja teadlaste kollektiivid. Kui nende ettepanekute rakendamisest loobuti, siis enamasti hoopiski mitte nende põhjendamatusel pärast, vaid juhindudes kahest põhimõttest.

Esiteks — iga täiendava küsimuse loenduslehte paigutamine tähendaks mitte ainult loendustöö muutumist tunduvalt keerulisemaks, vaid ka töökoormuse tohutut suurenemist andmete läbitöötamisel (iga küsimus tooks juurde enam kui 200 miljonit vastust!). See omakorda tõstaks loendusega seotud kulusid, vähendaks loenduse operatiivsust ja seega ka loendusandmete väärtust.

Teiseks — kõiki täiendavates ettepanekutes puudutatud probleeme saab nii- või teistsugusel kujul uurida ka teiste meetoditega (näiteks spetsiaalse väljavõttelise uuringuga, seoses tööliste, teenistujate ja kolhoosnike perekonnaeelarvete uurimisega jne.).

Kas see aga tähendab, et piirdudes kaheksateistkümne küsimusega, tekib võimalus vaadelda rahvastikku ainult kaheksateistkümnest aspektist, s. o. rühmitada seda ainult

kaheksateistkümnest tunnusest lähtudes? Muidugi pole see nii! Toetudes nendele andmetele annab mitmesuguste tunnuste kombineerimine võimaluse tohutult avardada uuritavate probleemide ringi.

Kasutades näiteks loenduslehtedel sisalduvaid andmeid töökoha (s. o. tehaste, põllumajanduslike artellide, sovhooside jne.) kohta, saab jaotada kogu vabariigi töötava rahvastiku rahvamajandusharude vahel. Edasi on võimalik võtta vaatluse alla iga selline rahvastikurühm eraldi ja jaotada see näiteks vanuse, soo, hariduse või mõne muu tunnuse alusel.

Sel juhul saame iga rahvamajandusharu töötajaskonna koostise (struktuuri) vastavate tunnuste läbilõikes, mille võrdlemine selgitab mitte ainult huvitavaid, vaid ka suurt praktilist väärtust omavaid küsimusi, nagu: missugustes rahvamajandusharudes on naistööjõu osatähtsus suurem, kus töötab rohkem noori, kus rohkem suhteliselt kõrgema haridusega inimesi jne.

Esialgu puiselt kuivadena tunduvatest arvutulpadest kasvavad välja suured probleemid. Miks on ühes või teises rahvamajandusharus noori, mehi või kõrgema tööoskusega töölisi rohkem? Kas see on rahvamajanduse seisukohalt vaadates normaalne ja kasulik? Mis tuleks ette võtta, et tööjõudu rahvamajandusharude vahel ühtlasemalt jaotada? Jne.

Mõnedele sellise analüüsi tegemisel ülestõusvatele probleemidele saab hankida ka samadest arvudest vastused. Teisi tuleb võib-olla pikemat aega uurida, enne kui neid suudetakse lahendada. Igal juhul võimaldab rahvaloendus selliste probleemide eredat esiletõusu. Ja ka see on üks põhjusi, miks on vaja rahvaloendusi.

Loendusprogrammi küsimusi võib enesestki mõista kombineerida mitte ainult kahe-, vaid ka kolme- ja neljakaupa, kasutades nende kõrvutamiseks ja diferentseerimiseks mitmesuguseid võtteid, mille poolest statistilise analüüsi teooria on küllalt rikas.

Lõpuks ei tohi unustada täiendavaid analüüsivõimalusi, mida pakub loenduslehtede koostamine üksikute korterite kaupa (peatusime sellel käesoleva peatüki algul) ja loendusandmete rühmitamine territoriaalsete üksuste — linnade, rajoonide ja vabariikide kaupa. Neidki tunnuseid saab kombineerida mistahes teise loenduslehel sisalduva küsimusega.



Nii võimaldab kaheksateist lihtsat küsimust uurida rahvastikku paljudest eri aspektidest, tõstatada probleeme ning kaasa aidata keerdküsimuste lahendamisele, mida esimesel pilgul ei tule mõttessegi rahvaloendusega seostada.

NELJAS PEATÜKK

**Mõnda loendusandmete  
saatusest ja demograafia  
rakendustest**



Statistilistes uuringutes eristatakse kolme olulist etappi: 1) vaatlus, 2) vaatlusandmete kokkuvõtt ja töötlemine, 3) andmete analüüsimine ja üldistuste tegemine.

Loendus ise kujutab endast sellise uuringu esimest etappi — see on sisult demograafiline, vormilt statistiline vaatlus. NSV Liidu rahvaloendus on 1970. aastal kõige suurem selliseilmeline uuring kogu maailmas.

Vaatlusandmete kokkuvõtt on tööetapp, millega miljoneist üksikandmeist tuletatakse suhteliselt väike hulk arve, tihtipeale üksainus üldistav arv. Andmete kokkuvõtt ja töötlemine toimub meie päevil muidugi elekter- ja elektronarvutitega. Sellele järgneb nende kasutamine kas teaduslikes töödes — rahvastikuprotsesside uurimisel või rahvamajanduse ning kultuuri, ühtlasi aga ka rahvastiku enda plaanimisel ning rahvaarvu ja rahvastiku struktuuri muutmiseks vajaliku poliitika põhimõtete väljatöötamisel.

#### 4.1.

### LOENDAJAILE ANTUD VASTUSED MUUNDUVAD TABELEIKS

Rahvaloenduse kaheksa päeva jooksul pannakse ligi sajale miljonile loenduslehele kirja miljardeid vastuseid. Sellele järgneb nende läbitöötamine. Esialgu lehtedele kirjutatud andmed kantakse šifreeritult erilistele töötlemisplankidele. Elektronarvutid rühmitavad andmed teemade ja näitajate järgi, vastavalt kokkuvõtuplaanile leiavad arvutid nõutavad keskmised ja teevad spetsiaalprogrammide alusel muidki arvutusi.

Suure töömahu tõttu toimub kokkuvõtt astmete kaupa. Oblastite, kraide ja vabariikide läbilõikes on see plaanis lõpetada juba 1970. aasta aprilli alguseks. 1959. aastal avaldati esimesed kokkuvõtted sama aasta 10. mail. Arves-

tades seda, et tookord töödeldi loendusandmeid veel perforvutitega, nüüd aga kasutatakse võrreldamatult kiirema toimega elektronarvuteid, on põhjust oodata, et kokkuvõtted esitatakse veelgi varem.

Järgnevatel töötappidel rühmitatakse loendusandmeid ümber mitmesuguste tunnuste järgi, et saada vastavasisulisi analüütilisi tabeleid. Seda tööd on kavatsus jätkata kuni 1972. aastani. Nii näiteks peavad eelplaanide kohaselt 1972. aasta I poolaastal valmima suremuse ja keskmise eluea tabelid, mis koostatakse rahvaloenduste andmete kokkuvõtul tavaliselt ikka kõige viimastena. Võrreldes kogu seda hiigeltööd taas 1959. aasta loendusega selgub, et sedapuhku on kokkuvõtuks jäetud veidi vähem aega. Eelmise loenduse andmete läbitöötamine lõpetati 1962. aasta I kvartalis ja kestis seega kolm aastat. Ühtlasi on kokkuvõtu plaan tunduvalt mahukam: 1970. aasta rahvaloendusel tuleb töötada läbi ühtekokku 1,5 korda rohkem andmeid kui 1959. aastal.

Rahvaloenduse andmete avaldamisega alustatakse 1970. aastal ja see on kavas lõpetada 1973. aastal.

Andmete automatiseeritud kokkuvõtuks omandati kogemusi prooviloenduse tulemuste töötlemisel. Positiivse kõrval selgusid ka mõned raskused, mida tuleb pärisloenduse andmete töötlemisele asudes nähtavasti arvestada. Ilmnes nimelt, et elektronarvutite sisendseadmed ei taga nõutavat tootlikkust ning pole küllaldaselt töökindlad. Praegu töötatakse nende puuduste kõrvaldamisel, niisamuti ka elektronarvutite trükkimismehhanismide täiustamisel. Probleemi raskuspunkt on selles, et suured universaalarvutid, mida aparaadiehitajad siiani toodavad, on kohandatud suhteliselt vähese sisendinformatsiooni väga keeruliseks töötlemiseks, s. o. paljude arvutustehete sooritamiseks suhteliselt vähese lähtearvudega. Rahvaloendusel laekub aga, vastupidi, väga palju üksikarve, millega sooritatavaid tehteid on vähe ja needki on lihtsad.

Kokku on ette nähtud koostada rahvaloenduse andmetel tabeleid 59-l eri teemal (1959. aastal 36 teemat). Kokkuvõtu plaanis on Eesti NSV kohta koostada üldse 12 624 tabelit. Neist hakkavad vabariigi kohta koondandmeid sisaldama 648 ja Tallinna kohta 658 tabelit. Tallinna rajoonide kohta koostatakse kokku 477, kõigi maarajoonide kohta 2300 ning teiste linnade ja alevite kohta 8541 tabelit. Tabelite sõrestikud on juba peaaegu valmis. Neid on



arutatud mitmetel nõupidamistel ja kokkutulekutel, kus on tehtud parandusi vastavalt sellele, missuguseid andmeid ning missuguses läbilõikes valitsusorganid ja teaduslikud asutused endale vajalikuks peavad.

Tarbetu oleks siin hakata kõiki koostatavaid tabeleid üles lugema. Paljud neist on küllaltki keerulise struktuuriga. Märkigem ainult mõningaid läbilõikeid, milles esitatud andmed võivad huvi pakkuda meie vabariigi demograafia ja majanduse uurijatele. Kohalolevasse ja alatisse rahvastikku kuuluvate naiste ja meeste arv võetakse kokku asulate, külanõukogude, linnade ja vabariikide kaupa. Rahvastiku soolist ja vanuselist struktuuri väljendatakse ühiskondlike gruppide, tööala, rahvamajandusharude ja rahvuste läbilõikes. Spetsiaalsed tabelid valmistatakse NSV Liidu rahvastiku rahvusliku koostise, rahvuste territoriaalse leviku, eri rahvuste haridusliku taseme, abielulisuse jne. kohta. Uuritakse rahvusliku spetsialistide kaadri olemasolu ja kasutamist, samuti rahvuskeele ja teise keele oskuse levikut eri rahvuste seas jne.

1970. aasta rahvaloenduse andmete kokkuvõtul rakendatavate teemade formuleerimisel on suurt tähelepanu pööratud muuseas sotsioloogiliste uuringute vajadusele, mida eelmistel loendustel majanduslike ja administratiivsete kõrval nii suurel määral veel ei arvestatud. Suuri võimalusi pakub siin eri läbilõigete kombineerimine. Seostades näiteks andmeid rahvastiku rahvuslikust koostisest, emakeelest ja teisest keelest, mida eri rahvustesse ja rahvusrühmadesse kuuluvad inimesed valdavad, saadakse võimalus uurida rahvuste assimilatsiooni ja konsolidatsiooni protsesse, mida siiani on saadud jälgida ainult väga piiratud ulatuses.

Nagu loenduslehtedele polnud mõeldav võtta kõiki asutuste soovitatud küsimusi, nii ei saadud praktilistel kaalutlustel arvestada ka kõiki andmete kokkuvõtu kohta esitatud soove. See ei tähenda, et loendusandmete veelgi sügavam läbitöötamine oleks sellega võimatuks muutunud. Loenduslehti on otsustatud säilitada vabariikide statistika keskvälitsustes, kus neid saab pärast andmete üldkokkuvõtu lõppu mistahes praktilistel või teaduslikel kaalutlustel vajalikuks osutavas läbilõikes täiendavalt kokku võtta ja läbi töötada.

Rahvastik kasvab, areneb ja uueneb pidevalt. Üks põlvkond vahetub teisega. Inimene elab, areneb, töötab, annab oma osa rahva ja kogu inimkonna progressi, kasvatab endale järglasi ja lahkub seejärel. Selles kõiges avaldub inimese suurus ja rahva surematus. Marksistlikus rahvastikuteaduses nimetatakse sellist põlvkondade vahetumist rahvastiku taastootmise protsessiks.

Rahvastiku taastootmises avalduvad kindlad, seaduspäraselt korduvad nähtused. Ühel teatud aastal sündinud põlvkond vananeb, iga aastaga lahkub surma läbi osa sellesse kuulunud inimestest. Lõpuks elavad vaid veel üksikud, kes saavad 90, 100, isegi 110 ja rohkem aastat vanaks.<sup>1</sup> Siis lahkuvad ka nemad. Põlvkond on kadunud.

Kui ühe põlvkonna väljasuremist tagantjärele vaadelda, ilmneb, et igal vanusaastal ei surnud ühesugune arv inimesi. Erinevas vanuses lahkub surma läbi erinev hulk inimesi. Praktikast pärinevate tähelepanekute alusel oli juba väga ammu teada, et laste suremus on suhteliselt suurem, keskealistel väiksem ja raugaealistel jällegi suurem.

Siit pärineb idee määrata iga vanusrühma kohta matemaatiliselt kindlaks teatud vanuseni elanud inimese edasielamise ja suremise tõenäosus. Sellesuunalised arvutused jäid omal ajal, vaatamata suurele huvile, mida nad äratasid, ikkagi ainult matemaatiliseks ajaviiteks. Esialgu ainult puhtintellektuaalset huvi äratanud uuringute tõukel arenes välja uus kõrgema matemaatika haru, mida tänapäeval nimetame tõenäosusteooriaks.

Suremustabeleid on koostanud ja selleks originaalseid meetodeid välja töötanud paljud teadlased. Tänapäeval koostatakse suremustabeleid põhiliselt rahvaloenduse andmetel. Suremustabelite lähteandmeteks on rahvaloendusega kindlaksmääratud rahvastik, mis on jaotatud vanuse järgi rühmadesse täpsusega üks aasta, ja jooksva arvestuse andmed rahvaloenduse aastal sündinud ja surnud inimeste arvu kohta, jaotatud samuti üheaastase täpsusega rühmadesse. Meeste ja naiste

<sup>1</sup> Hiina 1953. aasta rahvaloendusel avastati ootamatult suur arv väga vanu inimesi. Selgus näiteks, et Hiinas on rohkem kui 1,8 miljonit 80—99 aasta vanust inimest ja 3384 inimest, kes on saja-aastased või vanemad. Kõige vanem loendatud inimene oli 155-aastane.



suremustabelid koostatakse tavaliselt eraldi, sest sugu-  
poolte suremuses võib täheldada olulisi erinevusi. Valmis-  
tatakse ka tabeleid, mis haaravad mõlemat sugupoolt.  
Eraldi tabeleid koostatakse veel linna- ja maarahvastiku  
kohta, sest siingi võib täheldada erinevusi nii suremuses  
kui eluea pikkuses. 1959. aasta rahvaloenduse andmetel  
tehti eri tabelid kõigis neis läbilõigetes (kokku 9 erinevat  
tabelit). Näitena on esitatud 1959. aasta suremustabel kogu  
NSV Liidu rahvastiku, nii meeste kui naiste, nii linna- kui  
maarahvastiku kohta (vt. tabel 10). Selles on üldse kaheksa  
veergu (kaks veergu on ruumi säästmiseks ära jäetud).  
Veerus 2 on kuni järgmise eluaastani elavate inimeste  
arv ( $1_x$ ), veerus 3 — inimeste arv, kes tõenäoliselt surevad  
enne, kui nad saavad aasta vanemaks ( $d_x$ ). Nagu näeme,  
elab 1958.—1959. aasta andmete alusel koostatud tabelite  
järgi 100 000-st mingil aastal sündinud lapsest ühe aasta  
vanuseks tõenäoliselt 95 940 last, kuna 4060 sureb enne ühe  
aasta vanuseks saamist. Eeldades, et lähtume teatud kind-  
last inimeste kontingendist, sajast tuhandest samal aastal  
sündinud inimesest, võime tabeli nendest veergudest  
lugeda vastavad arvud mistahes vanuseaastate kohta. Nii  
näiteks saab tabeli alusel sajast tuhandest samal aastal  
sündinud inimesest 30-aastaseks tõenäoliselt 91 090 ini-  
mest, kellest enne 31 aasta vanuseks saamist sureb tõenäo-  
liselt 219. Seega võib arvata, et 31 aasta vanuseks saab  
neist  $91\,090 - 219 = 90\,871$  inimest.

Veerus 4 on esitatud suremistõenäosused ( $q_x$ ) ja vee-  
rus 5 üleelamistõenäosused ( $p_x$ ) kus

$$q_x = \frac{d_x}{1_x} \text{ ja } p_x = \frac{1_x + 1}{1_x}.$$

Kui real 13 on suremistõenäosus 0,00082, siis tähendab see  
seda, et 100 000-st 13-aastasest sureb enne 14 aasta vanu-  
seks saamist keskmiselt 82 ja jääb elama, s. o. saab vähe-  
malt 14-aastaseks tõenäoliselt 999 181 (üleelamistõenäosus  
0,99918). Nagu tabelist näha, on suremis- ja üleelamistõe-  
näosuste summa alati 1,00000.

Tabelist selgub kindel tendents nii suremis- kui üle-  
elamistõenäosuste muutumises. Kuni 12—13 aasta vanu-  
seni suureneb üleelamistõenäosus pidevalt, kusjuures sure-  
mistõenäosus sellega rööbiti väheneb. Seejärel hakkab  
suremistõenäosus aegamisi suurenema. 30-aastase inimese

NSV Liidu rahvastiku suremuse ja keskmise eluea tabel  
 1958.—1959. aasta andmetel  
 (mehed ja naised, maa- ja linnarahvastik)

| Vanus<br>aasta-<br>tes | Kuni järgmi-<br>se eluaastani<br>elavate ini-<br>meste arv | $x$ aasta va-<br>nuste inimes-<br>te arv, kes<br>surevad enne<br>$x+1$ aasta-<br>seks saamist | Suremis-<br>tõenäo-<br>sus | Üleela-<br>mistõe-<br>näosus | ...  | Keskmis-<br>elt elada<br>jäävate<br>aastate<br>arv<br>( $e_x^0$ ) |
|------------------------|------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------|------------------------------|------|-------------------------------------------------------------------|
| ( $x$ )                | ( $1_x$ )                                                  | ( $d_x$ )                                                                                     | ( $q_x$ )                  | ( $p_x$ )                    | .... |                                                                   |
| 1                      | 2                                                          | 3                                                                                             | 4                          | 5                            |      | 8                                                                 |
| 0                      | 100 000                                                    | 4 060                                                                                         | 0,04060                    | 0,95940                      | ...  | 68,59                                                             |
| 1                      | 95 940                                                     | 806                                                                                           | 0,00840                    | 0,99160                      | ...  | 70,48                                                             |
| 2                      | 95 134                                                     | 354                                                                                           | 0,00372                    | 0,99628                      | ...  | 70,08                                                             |
| 3                      | 94 780                                                     | 212                                                                                           | 0,00224                    | 0,99776                      | ...  | 69,34                                                             |
| 4                      | 94 568                                                     | 152                                                                                           | 0,00161                    | 0,99839                      | ...  | 68,49                                                             |
| 5                      | 94 416                                                     | 124                                                                                           | 0,00131                    | 0,99869                      | ...  | 67,60                                                             |
| 6                      | 94 292                                                     | 116                                                                                           | 0,00123                    | 0,99877                      | ...  | 66,69                                                             |
| 7                      | 94 176                                                     | 107                                                                                           | 0,00114                    | 0,99886                      | ...  | 65,77                                                             |
| 8                      | 94 069                                                     | 97                                                                                            | 0,00103                    | 0,99897                      | ...  | 64,84                                                             |
| 9                      | 93 972                                                     | 87                                                                                            | 0,00093                    | 0,99907                      | ...  | 63,91                                                             |
| 10                     | 93 885                                                     | 79                                                                                            | 0,00084                    | 0,99916                      | ...  | 62,97                                                             |
| 11                     | 93 806                                                     | 76                                                                                            | 0,00081                    | 0,99919                      |      | 62,02                                                             |
| 12                     | 93 730                                                     | 76                                                                                            | 0,00081                    | 0,99919                      |      | 61,07                                                             |
| 13                     | 93 654                                                     | 77                                                                                            | 0,00082                    | 0,99918                      |      | 60,12                                                             |
| 14                     | 93 577                                                     | 80                                                                                            | 0,00085                    | 0,99915                      | ...  | 59,17                                                             |
| 15                     | 93 497                                                     | 88                                                                                            | 0,00094                    | 0,99906                      | ...  | 58,22                                                             |
| 16                     | 93 409                                                     | 99                                                                                            | 0,00106                    | 0,99891                      |      | 57,28                                                             |
| 17                     | 93 310                                                     | 118                                                                                           | 0,00126                    | 0,99874                      |      | 56,34                                                             |
| 18                     | 93 192                                                     | 132                                                                                           | 0,00142                    | 0,99858                      |      | 55,41                                                             |
| 19                     | 93 060                                                     | 143                                                                                           | 0,00154                    | 0,99846                      | ...  | 54,48                                                             |
| 20                     | 92 917                                                     | 150                                                                                           | 0,00161                    | 0,99839                      |      | 53,57                                                             |
| 21                     | 92 767                                                     | 157                                                                                           | 0,00169                    | 0,99831                      |      | 52,65                                                             |
| 22                     | 92 610                                                     | 166                                                                                           | 0,00179                    | 0,99821                      |      | 51,74                                                             |
| 23                     | 92 444                                                     | 176                                                                                           | 0,00190                    | 0,99810                      |      | 50,83                                                             |
| 24                     | 92 268                                                     | 184                                                                                           | 0,00199                    | 0,99801                      | ...  | 49,93                                                             |
| 25                     | 92 084                                                     | 187                                                                                           | 0,00203                    | 0,99797                      |      | 49,03                                                             |
| 26                     | 91 897                                                     | 191                                                                                           | 0,00208                    | 0,99792                      |      | 48,13                                                             |
| 27                     | 91 706                                                     | 197                                                                                           | 0,00215                    | 0,99785                      |      | 47,23                                                             |
| 28                     | 91 509                                                     | 206                                                                                           | 0,00225                    | 0,99775                      |      | 46,33                                                             |
| 29                     | 91 303                                                     | 213                                                                                           | 0,00233                    | 0,99767                      | ...  | 45,43                                                             |
| 30                     | 91 090                                                     | 219                                                                                           | 0,00240                    | 0,99760                      |      | 44,53                                                             |
| 31                     | 90 871                                                     | 225                                                                                           | 0,00248                    | 0,99752                      |      | 43,64                                                             |
| 32                     | 90 646                                                     | 230                                                                                           | 0,00254                    | 0,99746                      |      | 42,75                                                             |



Tabel 10 (järg)

| (1) | (2)    | (3)   | (4)     | (5)     |     | (8)   |
|-----|--------|-------|---------|---------|-----|-------|
| 33  | 90 416 | 236   | 0,00261 | 0,99739 |     | 41,86 |
| 34  | 90 180 | 243   | 0,00269 | 0,99731 | ... | 40,96 |
| 35  | 89 937 | 251   | 0,00279 | 0,99721 |     | 40,07 |
| 36  | 89 686 | 261   | 0,00291 | 0,99709 |     | 39,18 |
| 37  | 89 425 | 273   | 0,00305 | 0,99695 |     | 38,30 |
| 38  | 89 152 | 286   | 0,00321 | 0,99679 |     | 37,41 |
| 39  | 88 866 | 301   | 0,00339 | 0,99661 | ... | 36,53 |
| 40  | 88 565 | 319   | 0,00360 | 0,99640 |     | 35,65 |
| 41  | 88 246 | 336   | 0,00381 | 0,99619 |     | 34,78 |
| 42  | 87 910 | 352   | 0,00400 | 0,99600 |     | 33,91 |
| 43  | 87 558 | 369   | 0,00421 | 0,99579 |     | 33,05 |
| 44  | 87 189 | 384   | 0,00440 | 0,99560 | ... | 32,18 |
| 45  | 86 805 | 400   | 0,00461 | 0,99539 |     | 31,32 |
| 46  | 86 405 | 423   | 0,00489 | 0,99511 |     | 30,47 |
| 47  | 85 982 | 454   | 0,00528 | 0,99472 |     | 29,61 |
| 48  | 85 528 | 493   | 0,00576 | 0,99424 |     | 28,77 |
| 49  | 85 035 | 533   | 0,00627 | 0,99373 | ... | 27,93 |
| 50  | 84 502 | 573   | 0,00678 | 0,99322 |     | 27,11 |
| 51  | 83 929 | 608   | 0,00725 | 0,99275 |     | 26,29 |
| 52  | 83 321 | 649   | 0,00779 | 0,99221 |     | 25,48 |
| 53  | 82 672 | 694   | 0,00839 | 0,99161 |     | 24,67 |
| 54  | 81 978 | 742   | 0,00905 | 0,99095 | ... | 23,88 |
| 55  | 81 236 | 793   | 0,00976 | 0,99024 |     | 23,09 |
| 56  | 80 443 | 848   | 0,01054 | 0,98946 |     | 22,31 |
| 57  | 79 595 | 905   | 0,01137 | 0,98863 |     | 21,54 |
| 58  | 78 690 | 966   | 0,01227 | 0,98773 |     | 20,79 |
| 59  | 77 724 | 1 031 | 0,01327 | 0,98673 | ... | 20,04 |
| 60  | 76 693 | 1 099 | 0,01433 | 0,98567 |     | 19,30 |
| 61  | 75 594 | 1 170 | 0,01548 | 0,98452 |     | 18,57 |
| 62  | 74 424 | 1 247 | 0,01676 | 0,98324 |     | 17,86 |
| 63  | 73 177 | 1 330 | 0,01818 | 0,98182 |     | 17,15 |
| 64  | 71 847 | 1 418 | 0,01973 | 0,98027 | ... | 16,46 |
| 65  | 70 429 | 1 516 | 0,02153 | 0,97847 |     | 15,78 |
| 66  | 68 913 | 1 625 | 0,02358 | 0,97642 |     | 15,12 |
| 67  | 67 288 | 1 733 | 0,02576 | 0,97424 |     | 14,47 |
| 68  | 65 555 | 1 842 | 0,02810 | 0,97190 |     | 13,84 |
| 69  | 63 713 | 1 951 | 0,03062 | 0,96938 | ... | 13,23 |
| 70  | 61 762 | 2 069 | 0,03350 | 0,96650 |     | 12,63 |
| 71  | 59 693 | 2 184 | 0,03659 | 0,96341 |     | 12,05 |
| 72  | 57 509 | 2 298 | 0,03996 | 0,96004 |     | 11,49 |
| 73  | 55 211 | 2 409 | 0,04364 | 0,95636 |     | 10,94 |
| 74  | 52 802 | 2 513 | 0,04759 | 0,95241 | ... | 10,42 |

Tabel 10 (järg)

| (1) | (2)    | (3)   | (4)     | (5)     |     | (8)  |
|-----|--------|-------|---------|---------|-----|------|
| 75  | 50 289 | 2 605 | 0,05180 | 0,94820 |     | 9,92 |
| 76  | 47 684 | 2 688 | 0,05637 | 0,94363 |     | 9,43 |
| 77  | 44 996 | 2 767 | 0,06150 | 0,93850 |     | 8,96 |
| 78  | 42 229 | 2 843 | 0,06733 | 0,93267 |     | 8,52 |
| 79  | 39 386 | 2 905 | 0,07375 | 0,92625 |     | 8,10 |
| 80  | 36 481 | 2 937 | 0,08051 | 0,91949 | ... | 7,70 |
| 81  | 33 544 | 2 933 | 0,08743 | 0,91257 |     | 7,33 |
| 82  | 30 611 | 2 894 | 0,09453 | 0,90547 |     | 6,99 |
| 83  | 27 717 | 2 826 | 0,10195 | 0,89805 |     | 6,67 |
| 84  | 24 891 | 2 729 | 0,10964 | 0,89036 |     | 6,37 |
| 85  | 22 162 | 2 600 | 0,11733 | 0,88267 | ... | 6,09 |
| 86  | 19 562 | 2 441 | 0,12479 | 0,87521 |     | 5,83 |
| 87  | 17 121 | 2 258 | 0,13188 | 0,86812 |     | 5,59 |
| 88  | 14 863 | 2 055 | 0,13828 | 0,86172 |     | 5,37 |
| 89  | 12 808 | 1 867 | 0,14574 | 0,85426 | ... | 5,15 |
| 90  | 10 941 | 1 677 | 0,15326 | 0,84674 |     | 4,94 |
| 91  | 9 264  | 1 490 | 0,16087 | 0,83913 |     | 4,75 |
| 92  | 7 774  | 1 310 | 0,16852 | 0,83148 |     | 4,57 |
| 93  | 6 464  | 1 139 | 0,17624 | 0,82376 |     | 4,39 |
| 94  | 5 325  | 980   | 0,18402 | 0,81598 | ... | 4,23 |
| 95  | 4 345  | 834   | 0,19187 | 0,80813 |     | 4,07 |
| 96  | 3 511  | 701   | 0,19978 | 0,80022 |     | 3,93 |
| 97  | 2 810  | 584   | 0,20775 | 0,79225 |     | 3,79 |
| 98  | 2 226  | 480   | 0,21578 | 0,78422 |     | 3,65 |
| 99  | 1 746  | 391   | 0,22386 | 0,77614 |     | 3,52 |
| 100 | 1 355  | 314   | 0,23200 | 0,76800 | ... | 3,40 |

suremistõenäosus on juba rohkem kui kaks korda suurem kui 15-aastasel.

Kõrges vanaduses tõuseb suremistõenäosus kiiresti, ületades tunduvalt esimestes eluaastates laste suremuse. Nii on tõenäoline, et inimestest, kes on saanud 100-aastaseks, elavad 101-aastaseks ainult  $\frac{2}{3}$ , kuna  $\frac{1}{3}$  100 aasta vanustest sureb enne järgmisse vanuseaastasse jõudmist.

Suremustabelite alusel võib leida, kui palju mingi-sugusel aastal inimesi sureb, eeldusel, et on teada rahvas-tiku arv üheaastaste intervallidega vanusrühmade kaupa.



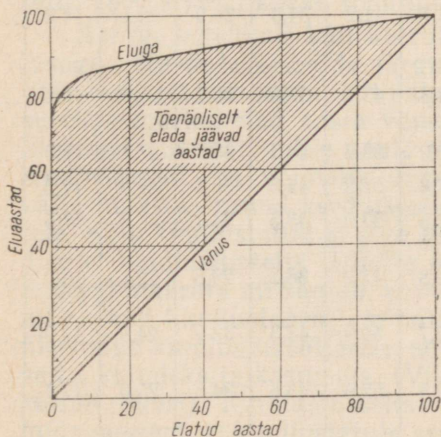
Tabeli 8. veerus on toodud elada jäävate aastate arv  $e_x^\circ$ , kusjuures

$$e_x^\circ = \frac{T_x}{l_x},$$

mis pakub kahtlemata kõige suuremat inimlikku huvi. Pealegi sisendab see suurt optimismi. Vastsündinu eeldatava eluea pikkus on tabeli järgi 68,59 aastat. 10-aastaselt jääb elada veel pea 62,97  $\approx$  63 aastat. Ent kümme aastat on juba elatud! Järelikult on kümneaastase eeldatav üldine eluiga 73 aastat. 40-aastase puhul saame eeldatava eluea pikkuseks 40 + 35,65  $\approx$  76, 50-aastaselt 50 + 27,11  $\approx$  77 jne. Nõnda siis: mida kauem keegi juba elanud on, seda pikemaks kujuneb ka tema eeldatav eluiga! Selle demograafilise seaduspärasuse kaudu nagu premeeritaks meid kõiki eluraskustele vastupidamise eest sellega, et antakse võimalus nautida elu veel pisut kauem.

Muidugi kasvab vananedes ikkagi ainult eeldatav eluiga, mitte aga elada jäävate aastate arv. See viimane väheneb pidevalt (esimesed eluaastad välja arvatud) ning üha kiireneva tempoga, mis avaldub joonisel 14 viirutatud ala ahenemises vanuse tõustes.

Möödamannes ilmneb, kui tähtis on teha vahet vanuse ja ea vahel. Vanus on sündimisest möödunud aeg ehk aastate arv, eeldades, et möödame vanust täisaastates.



Joon. 14. Eluea pikene mine vanuse kasvades.

Elav inimene on jõudnud küll teatava vanuseni või teatavasse ikka (lapseiga, tööiga, raugaiga), tema eluiga pole aga veel läbi. Eluiga on vanus pluss elada jäävad aastad. Elava inimese eluiga kujuneb alati suuremaks (pikemaks) kui tema vanus mistahes hetkel. Ainult surnu vanus ja eluiga on võrdsed.

Vanus oleneb ainult ajast, mis on möödunud sünnihetkest, ega ole kuidagi ühiskondlikult tingitud. Eluiga seevastu oleneb väga oluliselt ühiskondlikest oludest. Võrreldes vaid andmeid eri vanustel inimestel elada jäävate aastate kohta, mis on toodud tabelis 11. Tabelist selgub kõigepealt ühiskondlike olude muutumise mõju NSV Liidu rahvastiku elamistingimustele. Kõige selgemalt avaldub see noorimate, alles sündinud ilmakodanike suhtes. 1896.—1897. aastal sündinuid ootas keskmiselt 32,3, 1926.—1927. aastal sündinuid 44,3 aastat elu ja tööd, 1958.—1959. aas-

Tabel 11

Kuni 60-aastastel inimestel tõenäoliselt elada jäävate aastate arv  
NSV Liidus ja mõnedes välisriikides

| Riik                  | Aasta     | Vanus |      |      |      |      |      |      |     |
|-----------------------|-----------|-------|------|------|------|------|------|------|-----|
|                       |           | 0     | 10   | 20   | 30   | 40   | 50   | 60   | ... |
| Tsaari-Venemaa        | 1896—1897 | 32,3  | 48,7 | 41,2 | 34,0 | 26,9 | 20,1 | 14,2 | ... |
| NSV Liidu Euroopa-osa | 1926—1927 | 44,3  | 53,8 | 45,4 | 37,8 | 30,2 | 22,8 | 16,1 | ... |
| NSV Liit              | 1958—1959 | 68,6  | 63,0 | 53,6 | 44,5 | 35,7 | 27,1 | 19,3 | ... |
| USA sh.               | 1958      | 69,4  | 61,8 | 52,2 | 42,8 | 33,6 | 24,9 | 17,3 | ... |
| valged                | „         | 70,5  | 62,5 | 53,0 | 43,5 | 34,1 | 25,3 | 17,5 | ... |
| värvilised            | „         | 63,1  | 56,8 | 47,2 | 38,2 | 29,8 | 22,1 | 16,0 | ... |
| Inglismaa             | 1957/58   | 70,6  | 62,7 | 52,9 | 43,3 | 33,9 | 24,9 | 17,0 | ... |
| Prantsusmaa           | 1959      | 70,2  | 62,5 | 52,9 | 43,5 | 34,3 | 25,6 | 17,7 | ... |



tal sündinuid aga juba 68,6 aasta pikkune eluiga. Neile arvudele ei ole vaja palju juurde lisada, nad kõnelevad ise enda eest.

Analoogilistest andmetest tähtsamate välisriikide kohta paistab näiteks USA-s silma kõigepealt oluline erinevus valge ja värvilise rahvastiku keskmises elueas. Seegi nähtus ei vaja pikemaid kommentaare.

#### 4.3.

#### LÜHIAJALISED RAHVASTIKUPROGNOOSID

Suremustabelitel on suur tähtsus prognooside, sealhulgas eriti majanduslike prognooside tegemisel. Suremustabelite kasutamisele toetub näiteks kogu elukindlustuse korraldus.

Inimestele on sageli mõistatuseks, kuidas on võimalik, et sugulastele võidakse kindlustatu surma korral maksta hoopis suuremaid summasid, kui see on oma elu jooksul kindlustusseltsile tasunud (viimane nähtus on muide täiesti tavaline!). Kust tuleb selleks raha? Nõukogude Liidus ei ole see küsimus nii terav, sest tegemist on riikliku kindlustusega ja kindlustusorganitele võib anda kahjumite tekkimisel riigieelarvest dotatsiooni. Ent kuidas kapitalistlikes riikides töötavad erakindlustusseltsid ei jää pankrotti, vaid ajavad kokku tohutuid varandusi?

Asi on tegelikult küll keerulisem, kuid teatud lihtsustusega võib seda seletada järgmiselt. Kuna suremustabelite alusel on ette teada, kui palju teatud vanusega inimesi sureb, enne kui nad aasta vanemaks saavad, siis, teades keskmist summat, mille peale need inimesed oma elu on kindlustanud, on võimalik arvutada, palju tuleb aastas välja maksta surnud kindlustatute elama jäänud sugulastele. Kõik kindlustatud ei sure ju iialgi korraga! Siit järeldus: et kindlustusselts ei jääks pankrotti, tuleb kindlustusmaksed määrata nii suured, et neist piisaks väljamakseteks nii surnud kindlustusvõtjate pärijaile kui ka kindlustusaja üleelanud kindlustusvõtjatele, ent peale selle ka kindlustusseltsi kuludeks ja kasumiks. (Viimane peab olema muidugi küllalt suur!) Kindlustusseltsi riisiko on seda väiksem, mida suurem on kindlustatute arv, sest seda täpsemalt langeb tõepoolest surevate kindlustusvõtjate arv kokku sure-

mustabelite alusel tuletatavate andmetega. Et kindlustusvõtjate arvu suurenemisega kasvab ka kasum, seda ei ole vajadust rõhutada. Siit on mõistetav kindlustusseltside suur aktiivsus kindlustatute värbamisel.

Suremustabelitel on suur tähtsus ka rahvamajanduse perspektiivplaanide paljude näitarvude väljatöötamisel. Toetudes suremustabelitele arvutatakse nn. perspektiivset rahva arvu. Suremustabelite andmeid kasutamata on võimatu piisava täpsusega kindlaks teha, kui palju on mingis linnas või vabariigis, näiteks Tallinnas või Eesti NSV-s kümne, kahekümne või saja aasta pärast elanikke. Paljude linnaehitusala- ja üldse rahvamajanduslike probleemide lahendamiseks on selliste arvude teadmine möödapääsmatu. Ka eelolevatel aastatel kooli minevate laste, sõjaväeteenistusse kutsutavate noormeeste arvu jne. ette kindlaksmääramisel ei saa läbi ilma suremustabeli abita.

Oletame näiteks, et plaanimisel tuleb leida, kui palju peab olema viie aasta pärast algkooli esimestes klassides kohti, et neist piisaks kõikidele kooliealiseks saavatele lastele. Küsimus on kahtlemata tähtis. Võib-olla tuleb ehitada juurde uusi koolimaju, aga võib-olla pole seda tarvis. Ehitamata jätmine võib seada ohtu koolikohustuse täitmise võimaluse, tarbetu ehitamine aga põhjustab asjatuid kulutusi.

Küsimus lahendatakse põhimõtteliselt järgmiselt. Koolikohustus algab seitsme aasta vanuselt. See tähendab, et viie aasta pärast lähivad lapsed kooli, kes praegu (s. o. hetkel, millal sellise perspektiivplaani koostamine osufus vajalikuks) on kahe-aastased. Ühtlasi on aga selge, et mitte kõik praegu kahe aasta vanused lapsed ei lähe viie aasta pärast kooli, sest väike osa neist sureb enne seitsme aasta vanuseks saamist.

Et leida lõpptulemusena viie aasta pärast kooli minevate laste arv, lähtutakse kaheaastaste laste arvust ja korrutatakse see kaheaastaste laste üleelamistõenäosusega. Saame tõenäolise kolme aasta vanuste laste arvu järgmisel aastal. Üleelamistõenäosus on ikka alla ühe, seetõttu on saadud arv eelmisest väiksem.

Seejärel korrutatakse viimast arvu kolmeaastaste üleelamistõenäosusega, saadud tulemust nelja-aastaste üleelamistõenäosusega jne., kuni leitakse tõenäone seitsme aasta vanuste laste arv viie aasta pärast. Sellest tulebki taoliste plaanide koostamisel lähtuda. (Sellegi küsimuse käsitus on siin äärmiselt lihtsustatud, sest pole arvestatud, et lapsi võib mujalt juurde tulla või lahkuda teistele aladele, mis antud arvutustega pole haaratud.)

Tuleb välja, et surmajuhtumid — sündmused, mis tabavad perekondi ikka kurva üllatusena, ei ole kogu miljoneisse küündiva rahva ulatuses mingi üllatus. Suremustabeli alusel võib suure täpsusega ütelda, kui palju sureb



mingil eeloleval aastal inimesi, isegi veel täpsemalt — missuguses vanuses kui palju. Ja eksitused, mis sellistes ennustustes juhtuvad, on tühiselt väikesed.

Vahetult selliselt, nagu siin kirjeldatud, saab suremustabeleid kasutada ainult nn. lühiajaliste prognooside puhul. Kui palju läheb kooli lapsi 30 aasta pärast, seda otse suremustabeli järgi ütelda ei saa, sest pole teada laste lähtearvu. Lapsed, kes 30 aasta pärast kooli lähevad, pole veel sündinud. Need sünnivad 23 aasta pärast. Missugune on aga siis sündimus, see suremustabelist ei selgu. Vastavad arvutused tuleb koostada spetsiaalmeetoditega nagu pikaajalised prognoosid. Niisamuti ei saa leida sel viisil meeste arvu, kes 30 aasta pärast sõjaväkke lähevad. Küll aga saab teada, kui palju 30 aasta pärast inimesi pensionile jääb.

Muidugi on kõik selliselt arvutatud prognoosid õiged ainult «keskmiselt» ja eeldusel, et elutingimused on ligikaudu samad, mis tabeli koostamisel kasutatud andmete kogumise ajal. See tähendab teiste sõnadega, et tabel vananeb ja seda tuleb aeg-ajalt koostada uuesti — uue rahvaloenduse andmete alusel.

Suremustabelite keskmist eluiga puudutavate veergude vananemisest annavad pildi tabeli 11 kolm esimest rida. Pole kahtlust, et 1970. aasta rahvaloenduse andmete läbitöötamisel saadakse taas uus ja eelmisest erinev suremustabel, millele rajatavad rahvastikuprognoosid hakkavad peegeldama ka viimase kümne aasta jooksul toimunud muudatusi ühiskonna elutingimustes.

Prognooside täpsus oleneb mitte ainult kasutatavate suremustabelite värskusest, vaid ka nende spetsialiseeritusest. Et naised ja mehed lähevad pensionile erineval ajal, on näiteks kümne aasta pärast pensionile minevate inimeste arvu leidmise ülesanne tarvis lahendada kahes osas: eraldi naiste ja eraldi meeste kohta. Arvesse tuleb võtta ka erisusi eri sugupoolte suremuses. Naised elavad nimelt märksa kauem kui mehed. Erinevusi on märgata ka linna- ja maarahvastiku suremuses, ehkki viimastes võib täheldada teatavat lähenemistendentsi. Et nii soolised kui elukoha erisused pälvivad tähelepanu, see selgub tabelist 12, kuhu on koondatud esimesed ja peale selle veel 25-aastaste rida erinevatest suremustabelitest. Selgub, et 25-aastaste naiste suremistõenäosus on pea kaks korda väiksem kui meestel. Samasugune tulemus selgub ka kõigi teiste vanus-

Soost ja elukohast tingitud erinevused NSV Liidu rahvastiku  
suremuses 1958.—1969. aasta andmetel

| Vanus | Elama<br>jäänute<br>arv | Enne $x+1$<br>aasta<br>vanuseks<br>saamist<br>surevate<br>inimeste<br>arv | Suremis-<br>tõenäosus | Üleelamis-<br>tõenäosus | Keskmi-<br>selt<br>elada<br>jäävate<br>aastate<br>arv |
|-------|-------------------------|---------------------------------------------------------------------------|-----------------------|-------------------------|-------------------------------------------------------|
| $x$   | $l_x$                   | $d_x$                                                                     | $q_x$                 | $p_x$                   | $e_x^0$                                               |

## A. Mehed (linna- ja maarahvastik)

|     |         |       |         |         |       |
|-----|---------|-------|---------|---------|-------|
| 0   | 100 000 | 4 424 | 0,04424 | 0,95576 | 64,42 |
| 1   | 95 576  | 814   | 0,00852 | 0,99148 | 66,39 |
| ... | ...     | ...   | ...     | ...     | ...   |
| 25  | 91 170  | 249   | 0,00273 | 0,99727 | 45,09 |
| ... | ...     | ...   | ...     | ...     | ...   |

## B. Naised (linna- ja maarahvastik)

|     |         |       |         |         |       |
|-----|---------|-------|---------|---------|-------|
| 0   | 100 000 | 3 677 | 0,03677 | 0,96323 | 71,68 |
| 1   | 96 323  | 797   | 0,00827 | 0,99173 | 73,40 |
| ... | ...     | ...   | ...     | ...     | ...   |
| 25  | 93 013  | 126   | 0,00135 | 0,99862 | 50,71 |
| ... | ...     | ...   | ...     | ...     | ...   |

## C. Linnarahvastik (mehed ja naised)

|     |         |       |         |         |       |
|-----|---------|-------|---------|---------|-------|
| 0   | 100 000 | 4 019 | 0,04019 | 0,95981 | 68,13 |
| 1   | 95 981  | 624   | 0,00650 | 0,99350 | 69,97 |
| ... | ...     | ...   | ...     | ...     | ...   |
| 25  | 92 757  | 173   | 0,00187 | 0,99813 | 48,04 |
| ... | ...     | ...   | ...     | ...     | ...   |

## D. Maarahvastik (mehed ja naised)

|     |         |       |         |         |       |
|-----|---------|-------|---------|---------|-------|
| 0   | 100 000 | 4 086 | 0,04086 | 0,95914 | 68,88 |
| 1   | 95 914  | 930   | 0,00970 | 0,99030 | 70,80 |
| ... | ...     | ...   | ...     | ...     | ...   |
| 25  | 91 573  | 201   | 0,00219 | 0,99781 | 49,71 |
| ... | ...     | ...   | ...     | ...     | ...   |



rühmade puhul, mille kohta ruumi kokkuhoiu eesmärgil andmeid ei esitata.

Kõige suurem on suremistõenäosus meestel maal ja kõige madalam, vastupidi, naistel linnas. 25-aastaste kohta selgub see tabelist 13, kuhu on välja kirjutatud vastavad andmed kõigist üheksast suremistabelist, mis 1959. aasta rahvaloenduse andmetel NSV Liidus koostati. 100 000-st 25-aastasest noorest linnanaisest sureb enne oma 26-ndat sünnipäeva ainult 115, niisama suurest maal elavate noorte meeste arvust aga 281. Soolised erinevused suremuses on kõige suuremad linnas. Piirdudes siin ainult näitega 25-aastaste kohta selgub, et üldse sureb iga selles eas naisega samal aastal linnas  $2,3 \left( \frac{261}{115} \right)$ , maal 1,5 meest  $\left( \frac{281}{181} \right)$ ; nii linnas kui maal kokku sureb iga 25-aastase naisega ühtaegu keskmiselt  $2,1 \left( \frac{273}{135} \right)$  meest, kui lähtuda tinglikult võrdsetest meeste ja naiste arvudest. Neid kahtlemata väga silmapaistvaid erinevusi arvestades pole prof. B. Uurlanise mõttes rajada spetsiaalseid meestenõuandlaid ja ravi-asutusi midagi veidrat ega hämmastama panevat. Nii suured suremuse erinevused ei tulene kindlasti mitte meeste ja naiste organismi bioloogilisest või füsioloogilisest erinevusest (ehkki neil on oma kaalukas sõna kaasa rääkida), vaid arvatavasti põhjustest, mida on tõenäoliselt võimalik tagajärjekalt mõjustada, kui selleks on olemas vastav organisatsioon ja teatakse, mida tuleks täpselt teha.

Tabel 13

Soost ja elukohast tingitud erinevused 25-aastaste inimeste  
suremistõenäosustes  
(1958.—1959. a. andmeil)

|        | Linnas  | Maal    | Kokku   |
|--------|---------|---------|---------|
| Mehed  | 0,00261 | 0,00281 | 0,00273 |
| Naised | 0,00115 | 0,00181 | 0,00135 |
| Kokku  | 0,00187 | 0,00219 | 0,00203 |

#### 4.4.

### MIDA KÜSITAKSE TEISTES RIIKIDES KORRALDATAVATEL RAHVALOENDUSTEL?

Rahvaloenduse kõige üldisemad otsesed eesmärgid — määrata kindlaks rahvaarv, rahvastiku sooline, vanuseline koostis jne. — on kõikides riikides samad, sõltumata riigi ühiskondlikust korrast. Seepärast sisaldavad loendusprogrammid palju ühiseid küsimusi, nagu nimi, geograafilised andmed, sugu ja vanus. Neid küsimusi, mis hõlmavad peamiselt isiklike, majanduslike ja perekondlike tunnustega seotud teemasid, võib õigusega pidada rahvaloenduse põhi-probleemideks, millega tuleb tegelda kõikides riikides. Vaatame, missuguseid küsimusi sisaldasid välisriikide loenduslehed, kus viimastel aastatel on toimunud üldised rahvaloendused (vt. tabel 14).

Elkõige hakkavad silma majanduslikku laadi küsimused.

Paljudes riikides on loenduse programmi võetud küsimus «Kellena töötate — peremehena, palgalisena võõraste juures», niisamuti esitatakse loenduslehtedel küsimusi tööaja kestuse ja palga suuruse kohta. Meil on sellised küsimused tarbetud. Tööaeg on meile seadusega määratud, ja kuivõrd selle täitmine on tagatud, pole vaja rahvaloendusega uurida tööpäeva keskmist pikkust. Juhtumeid, kus tehaste administratsioon rikub kehtivaid seadusi, on vähe ja neid arutatakse ning arvestatakse erikorras. Samuti pole vajadust uurida üksikute rahvastikurühmade keskmise töötasu suurust rahvaloendusega, sest seda saab väga täpselt kindlaks teha ettevõtete aruannete alusel.

Muudest taolistest küsimustest võiks mainida järgmisi: kas olete haiguse puhuks kindlustatud?, missugust usku olete? jt., mis meie ühiskonna jaoks on kaotanud oma tähtsuse.

Küsimustest, mis esinevad meie loenduslehtedes, kuid puuduvad paljude välisriikide omades, on tähtsamaid rahvus (puudub Ameerika Ühendriikide ja enamiku Ameerika kontinendi riikide, samuti Araabia riikide loenduslehtedel). Rahvuse asemel on mitmete riikide loenduslehtedesse võetud küsimusi nn. muude etniliste tunnuste, eeskätt naha värvi ja rassi kohta, millest ilmneb rassistliku suhtumise jäänuseid «värvilisse» elanikkonda. Iseloomulik on, et kui näiteks Ameerika Ühendriikides teised loenduslehe küsimu-



sed vastatakse loendatava seletuste põhjal, siis küsimuse rassi kohta peab lahendama loendaja iseseisvalt, n.ö. loendatava nahavärvi heleduse astme silmamõõdulise hindamise alusel. Vastavalt rahvaloenduse juhendile tuleb inimesi, kelle üks vanemaist on valge, teine värviline, lugeda värvilisse rassi kuuluvaks. Kui aga mõlemad vanemad on värvilised, ent erinevatest rassidest, loetakse laps isa rassi kuuluvaks. Nii võib indiaanlasnaise laps olla küll neeger või kollane, valge aga mitte iialgi.

Mitmete välisriikide rahvaloenduste programmi on võetud ka selliseid küsimusi, mis oleks võinud olla meiegi loendusprogrammis, millest aga siiski on loobutud osalt juba varem käsitletud põhjustel. Sellisteks küsimusteks on näiteks: sünnikoht, lisatööala, sõjast või sõjaväeteenistusest osavõtt jne.

Suuri erinevusi esineb programmi küsimuste tõlgendamises. Kuidas NSV Liidus käsitatakse perekonna mõistet, sellest on kõneldud eespool. Mitmetes välisriikides on aga perekonna mõiste rahvaloendusel asendatud õieti leibkonna mõistega. Nii loetakse näiteks Ameerika Ühendriikides perekonnaliikmeteks mitte ainult perekonnapea abikaasa, lapsed, vanemad ja sugulased, vaid ka teenijad ja muud mittesugulased, eeldusel et nad «söövad perekonnaga ühes lauas». See teeb andmed perekondade suuruse kohta NSV Liidus ja riikides, kus sellele antakse niisugune määratlus, tegelikult mittevõrreldavaks.

Võrreldes NSV Liidu 1970. aasta rahvaloenduse küsimustikku ÜRO soovitustega (tabel 14, veerud 1 ja 4) selgub, et neid on arvestatud pea kõiki. Välja on jäetud ainult sünnikoht (rida 5), suhe peremehega (10), usk (17), töökoha aadress (25) ning detailküsimused abielulisuse kohta (26—30), millest 2 viimast on mõeldud ainult naistele. Seevastu on meie loenduslehel tunduvalt rohkem küsimusi, kui on sotsialistlike maade Vastastikuse Majandusliku Abistamise Nõukogu (VMAN) soovitustes (vt. veerg 2).

#### 4.5.

### ÜLEMAAILMNE RAHVALOENDUS JA DEMOGRAAFILINE «PLAHVATUS»

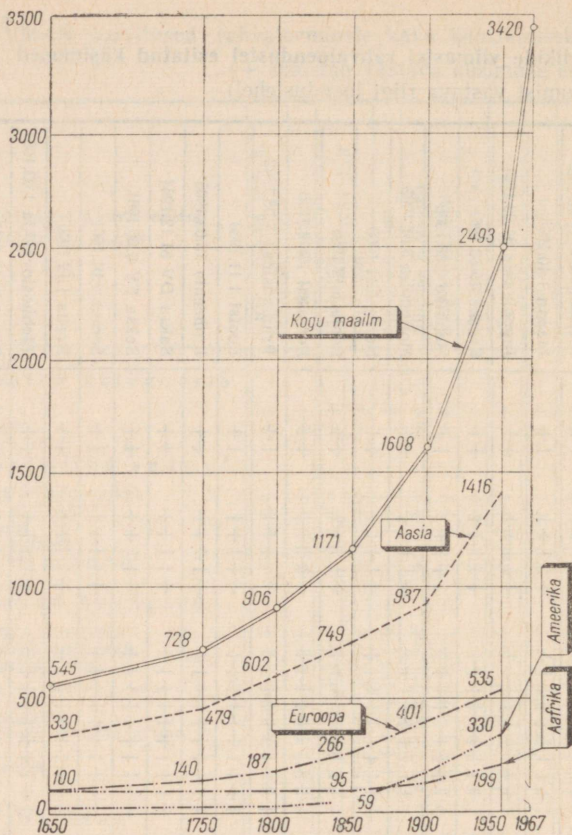
Kui palju on maailmas üldse inimesi? Kuidas on toimunud rahvastiku kasv ja kui palju on inimesi tulevikus?

ÜRO ja VMAN soovitud rahvaloenduste kava koostamiseks ning  
(+ tähistab vastava küsimuse esinemist,

| Rahvaloenduse kavva võetud<br>küsimuse teema                  | ÜRO soovitus 1970. a.<br>rahvaloenduseks | VMAN soovitus | NSV Liit   |            | Alžäär 4.04.1966 | Austria 21.03.1961 | Belgia 31.12.1961 | Bulgaaria 1.12.1965 | Filipiinid 15.02.1960 | Hiina 30.06.1963 | Hispaania 31.12.1960 | Holland 31.05.1960 | Iisrael 22.05.1961 |
|---------------------------------------------------------------|------------------------------------------|---------------|------------|------------|------------------|--------------------|-------------------|---------------------|-----------------------|------------------|----------------------|--------------------|--------------------|
|                                                               |                                          |               | 15.01.1959 | 15.01.1970 |                  |                    |                   |                     |                       |                  |                      |                    |                    |
| Rahvastiku kategooria                                         |                                          |               |            |            |                  |                    |                   |                     |                       |                  |                      |                    |                    |
| 1. Alaline                                                    | +                                        | +             | +          | +          | +                | +                  | +                 | +                   | +                     | +                | +                    | +                  | +                  |
| 2. Kohalolev                                                  | +                                        | +             | +          | +          | +                | +                  | +                 | +                   | +                     | +                | +                    | +                  | +                  |
| Geograafilised andmed                                         |                                          |               |            |            |                  |                    |                   |                     |                       |                  |                      |                    |                    |
| 3. Asukoht loendushetkel                                      | +                                        | +             | +          | +          | +                | +                  | +                 | +                   | +                     | +                | +                    | +                  | +                  |
| 4. Alaline elukoht                                            | +                                        | +             | +          | +          | +                | +                  | +                 | +                   | +                     | +                | +                    | +                  | +                  |
| 5. Sünnikoht                                                  | +                                        | +             | +          | +          | +                | +                  | +                 | +                   | +                     | +                | +                    | +                  | +                  |
| 6. Endine elukoht                                             | +                                        | +             | +          | +          | +                | +                  | +                 | +                   | +                     | +                | +                    | +                  | +                  |
| 7. Linna- või maaelanik                                       | +                                        | +             | +          | +          | +                | +                  | +                 | +                   | +                     | +                | +                    | +                  | +                  |
| Isiklikud tunnused                                            |                                          |               |            |            |                  |                    |                   |                     |                       |                  |                      |                    |                    |
| 8. Perekonda kuuluvus                                         | +                                        | +             | +          | +          | +                | +                  | +                 | +                   | +                     | +                | +                    | +                  | +                  |
| 9. Suhe perekonnapeaga                                        | +                                        | +             | +          | +          | +                | +                  | +                 | +                   | +                     | +                | +                    | +                  | +                  |
| 10. Suhe peremehega                                           | +                                        | +             | +          | +          | +                | +                  | +                 | +                   | +                     | +                | +                    | +                  | +                  |
| 11. Sugu                                                      | +                                        | +             | +          | +          | +                | +                  | +                 | +                   | +                     | +                | +                    | +                  | +                  |
| 12. Vanus                                                     | +                                        | +             | +          | +          | +                | +                  | +                 | +                   | +                     | +                | +                    | +                  | +                  |
| 13. Perekonnaseis                                             | +                                        | +             | +          | +          | +                | +                  | +                 | +                   | +                     | +                | +                    | +                  | +                  |
| 14. Rahvus või etniline grupp                                 | +                                        | +             | +          | +          | +                | +                  | +                 | +                   | +                     | +                | +                    | +                  | +                  |
| 15. Keel                                                      | +                                        | +             | +          | +          | +                | +                  | +                 | +                   | +                     | +                | +                    | +                  | +                  |
| 16. Riiklõpetus                                               | +                                        | +             | +          | +          | +                | +                  | +                 | +                   | +                     | +                | +                    | +                  | +                  |
| 17. Usk                                                       | +                                        | +             | +          | +          | +                | +                  | +                 | +                   | +                     | +                | +                    | +                  | +                  |
| Haridus                                                       |                                          |               |            |            |                  |                    |                   |                     |                       |                  |                      |                    |                    |
| 18. Haridus                                                   | +                                        | +             | +          | +          | +                | +                  | +                 | +                   | +                     | +                | +                    | +                  | +                  |
| 19. Opetuskeskuses õppimine                                   | +                                        | +             | +          | +          | +                | +                  | +                 | +                   | +                     | +                | +                    | +                  | +                  |
| 20. Kirjaleht                                                 | +                                        | +             | +          | +          | +                | +                  | +                 | +                   | +                     | +                | +                    | +                  | +                  |
| Majanduslikud tunnused                                        |                                          |               |            |            |                  |                    |                   |                     |                       |                  |                      |                    |                    |
| 21. Elatusallikas                                             | +                                        | +             | +          | +          | +                | +                  | +                 | +                   | +                     | +                | +                    | +                  | +                  |
| 22. Töökoht (tegevusharu)                                     | +                                        | +             | +          | +          | +                | +                  | +                 | +                   | +                     | +                | +                    | +                  | +                  |
| 23. Töökohal (amet)                                           | +                                        | +             | +          | +          | +                | +                  | +                 | +                   | +                     | +                | +                    | +                  | +                  |
| 24. Seisund tööl (tööandja, töövõtja)<br>ja ühiskondlik grupp | +                                        | +             | +          | +          | +                | +                  | +                 | +                   | +                     | +                | +                    | +                  | +                  |
| 25. Töökoha aadress                                           | +                                        | +             | +          | +          | +                | +                  | +                 | +                   | +                     | +                | +                    | +                  | +                  |
| Abielulisus ja suguline<br>viljakus                           |                                          |               |            |            |                  |                    |                   |                     |                       |                  |                      |                    |                    |
| 26. Vanus abielulisel                                         | +                                        | +             | +          | +          | +                | +                  | +                 | +                   | +                     | +                | +                    | +                  | +                  |
| 27. Abielu kestus                                             | +                                        | +             | +          | +          | +                | +                  | +                 | +                   | +                     | +                | +                    | +                  | +                  |
| 28. Mitmendat korda abielus                                   | +                                        | +             | +          | +          | +                | +                  | +                 | +                   | +                     | +                | +                    | +                  | +                  |
| 29. Sünnitatud laste arv                                      | +                                        | +             | +          | +          | +                | +                  | +                 | +                   | +                     | +                | +                    | +                  | +                  |
| 30. Elavate laste arv                                         | +                                        | +             | +          | +          | +                | +                  | +                 | +                   | +                     | +                | +                    | +                  | +                  |







Joon. 15. Kogu maailma ja eri maailmajagude rahvaarvu muutumine 1650—1950 (1967).

See on köitnud juba ammu nii teadlaste kui ka nn. laia lugejaskonna tähelepanu. Eriti aktuaalseks on need küsimused muutunud viimastel aastatel seoses mitmesuguste uute rahvastikuteaduslike kontseptsioonide ja mõistete, sealhulgas ka demograafilise «plahvatuse» mõiste laialdase levikuga.

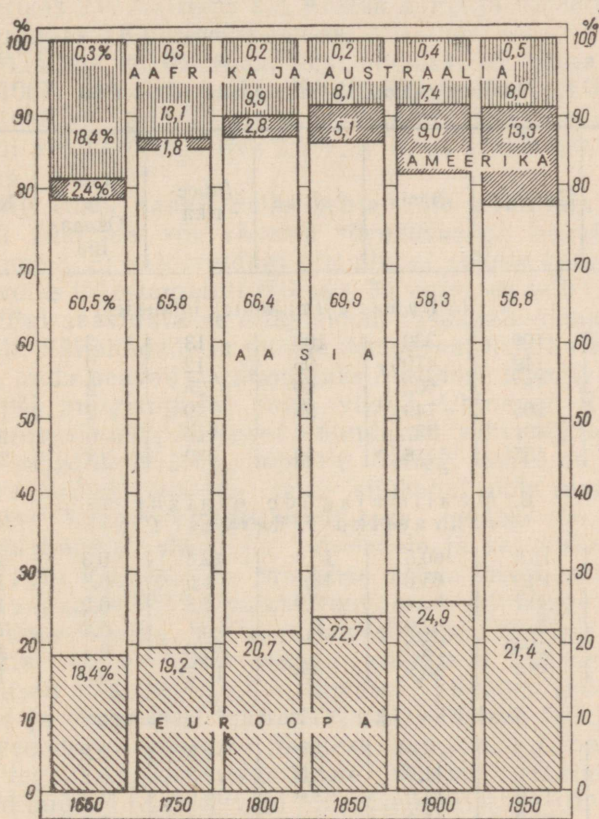
Demograafilise «plahvatusena» käsitatakse rahvaarvu kasvu erakordset kiirenemist viimasel sajandil ning eriti viimastel kümnenditel, mille on esile kutsunud tervishoid-



like olude paranemine maailmas, sealhulgas eriti väljaspool Euroopat. Tulemuseks on rahvaarvu kahekordistumisa- ja lühenemine niisuguse määran, mida veel sajandi alguskümnenditel, isegi enne Teist maailmasõda ei osatud ei ette näha ega reaalseks pidada (vt. joonis 15).

Et iive on suurem arengumaades, toob see endaga olulisi nihkeid eri kontinentide osatähtsusesse maailma rahvastikus (vt. joonis 16). Juba 1950. aastal oli kogu maailm asustatud pea kaks korda tihedamini kui 17. sajandil Euroopa (praegu 18, tollal 9,5 inimest/km<sup>2</sup>).

Esimestest inimestest peetakse tõenäoliseks kõnelda



Joon. 16. Maailmajagude osatähtsuse muutumine rahvastiku üldarvust 1650—1950.

alates umbes 200 000 aastat enne meie ajaarvamist. Arvatakse, et 7000 aastat enne ajaarvamise algust oli inimesi kogu Maakeral vähemalt 5 000 000, ent mitte üle 20 000 000. Umbes 2000 aastat tagasi ulatus inimeste arv maailmas hinnangute kohaselt 200 000 000—250 000 000 inimeseni. 17. sajandiks oli see arv kahekordistunud 545 000 000 inimeseni. Niisiis — rahvaarvu kahekordistumiseks kulus meie ajaarvamise algusest alates ligi kaks tuhat aastat!

17. sajandist alates toimub rahvastiku kasvus pööre: selle tempo muutub üha kiiremaks. Rahvaarvu kahekordistumiseks kulus 17.—18. sajandil ümarguselt 200 aastat; 19.—20. sajandil ainult sada aastat (vt. tabel 15).

Tabel 15

**Maailma rahvaarvu muutumine 1650—1950**

| Aasta | Euroopa | Aasia | Aafrika | Ameerika | Austraalia ja Okeania | Kokku |
|-------|---------|-------|---------|----------|-----------------------|-------|
|-------|---------|-------|---------|----------|-----------------------|-------|

**A. Rahvaarv (miljonites inimestes)**

|      |     |      |     |     |    |      |
|------|-----|------|-----|-----|----|------|
| 1650 | 100 | 330  | 100 | 13  | 2  | 545  |
| 1750 | 140 | 479  | 95  | 12  | 2  | 728  |
| 1800 | 187 | 602  | 90  | 25  | 2  | 906  |
| 1850 | 266 | 749  | 95  | 59  | 2  | 1171 |
| 1900 | 401 | 937  | 120 | 144 | 6  | 1608 |
| 1950 | 535 | 1416 | 199 | 330 | 13 | 2493 |

**B. Maailmajagude osatähtsus rahvastiku üldarvust (%)**

|      |      |      |      |      |     |       |
|------|------|------|------|------|-----|-------|
| 1650 | 18,4 | 60,5 | 18,4 | 2,4  | 0,3 | 100,0 |
| 1750 | 19,2 | 65,8 | 13,1 | 1,6  | 0,3 | 100,0 |
| 1800 | 20,7 | 66,4 | 9,9  | 2,8  | 0,2 | 100,0 |
| 1850 | 22,7 | 63,9 | 8,1  | 5,1  | 0,2 | 100,0 |
| 1900 | 24,9 | 58,3 | 7,4  | 9,0  | 0,4 | 100,0 |
| 1950 | 21,4 | 56,8 | 8,0  | 13,3 | 0,5 | 100,0 |

**C. Rahvastiku tihedus (inimene/km<sup>2</sup>)**

|      |      |      |     |     |     |      |
|------|------|------|-----|-----|-----|------|
| 1650 | 9,5  | 7,5  | 3,0 | 0,3 | 0,2 | 4,0  |
| 1750 | 13,0 | 11,0 | 3,0 | 0,3 | 0,2 | 6,0  |
| 1800 | 17,0 | 14,0 | 3,0 | 0,6 | 0,2 | 7,0  |
| 1850 | 25,0 | 17,0 | 3,0 | 1,4 | 0,2 | 8,0  |
| 1900 | 38,0 | 21,0 | 4,0 | 3,0 | 1,0 | 12,0 |
| 1950 | 50,0 | 32,0 | 6,0 | 8,0 | 1,5 | 18,0 |



Siiani kõige uuemas ÜRO demograafia aastaraamat, mis ilmus 1968. aasta oktoobris, on hinnatud maailma rahvaarvu 1967. aasta keskpaiku 3 420 000 000 inimesele. 1966. aasta 1. juulil oli maailmas 3 355 000 000 inimest. Inimkonna aastaiive on seega praegu 65 000 000 inimest!

Kui selline iive jätkub, kahekordistub praegune (s. o. 1967. a.) rahvaarv maailmas juba 2000-ks aastaks. Kahekordistumisvahemiku pikkus on praegu seega ainult 39 aastat.

Ajavahemikul 1963—1967 kasvas rahvaarv Ladina-Ameerikas 2,9, Aafrikas 2,5, Aasias 2, Põhja-Ameerikas 1,3 ja Euroopas 0,8 protsenti aastas.

Maailma rahvarohkematest maadest oli Hiina rahvaarv 1967. aasta 1. juulil 720 000 000 ja iive 1,4%, s. o. ca 10 080 000 inimest aastas. Indias oli 1967. aasta 1. oktoobril 515 000 000 ja iive 2,5%, s. o. ca 13 000 000 inimest aastas.

Mis edasi saab? Selle kohta võib püstitada praegu ainult suurema või vähema tõenäosusega hüpoteese ja prognoose. Ei saa muidugi oletada, et selline kasvutempo tõus võiks tõkestamatult jätkuda. Küsimus on selles, kuidas ja millal saavutatakse situatsiooni tasakaalustamine. Kas sõdade, näljahädade ja muude demograafiliste katastroofidega, mida peavad paratamatuks Malthuse teooria pooldajad, või mingisugusel muul viisil? Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni püüdlused suunduvad rahvastikuprobleemide mõistlikule lahendamisele. Sellegi kohta on olemas palju erinevaid projekte, mida siinkohal pole ruumi refererida. Nende projektide ühiseks jooneks on taotlus tagada kõigile rahvastele, rahvustele ja rassidele ühesugune koht päikese all. Mistahes rahva keelt ja kultuuri tuleb vaadelda üldise inimkultuuri mitte millegagi asendatava koostisosana. Koloniaalimpeeriumide loomise ajastul jutlustati kultuuriliselt rohkem arenenud, tugevamate ja rassiliselt väärtuslikumate rahvaste eluõigust vähem arenenud ja nõrgemate rahvaste arvel. Nüüd on kõikjal levinud veendumus rahvaste võrdsest eluõigusest. Lõpptulemusena tegelikult ikka rassistlikule rahvastikuteooriale taanduvad püüded teisi rahvaid füüsiliselt hävitada (nn. genotsiid), neid assimileerimise teel välja suretada, väärtuslikumate, arenenumate või mingi muu tunnuse poolest ennast väljavalituna tundva rahvuse poliitilises või majanduslikus

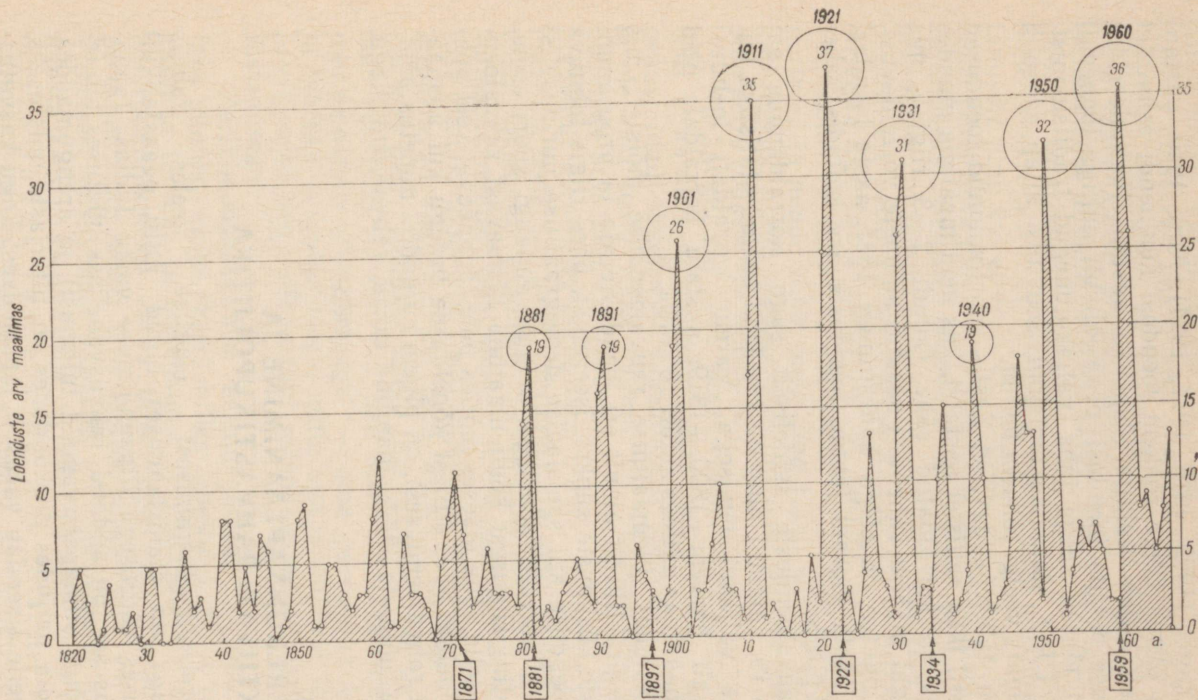
sõltuvuses hoida jms. on tänapäeva maailmas väga eba-populaarsed. See ei tähenda, et kas avalikult või mitmesuguste siltide taha peidetuna ei esineks seda ka meie päevil (Lõuna-Aafrika Unioon, Rodeesia, USA lõunaosariigid jm.).

Seda laadi taotluste anakronistlikkusele vaatamata esineb aeg-ajalt ka rahvastikuteaduses üleskutseid otsesele sõjakäigule tsivilisatsiooni ähvardava «kollase», «musta» või üldse «värvilise» hädaohu vastu. Mõned neist üleskutsetest, lahendada maailma rahvastikuprobleeme jõuga, taotlevad olla ka teaduslikult põhjendatud või tulevad tuntud teadlastelt. Nii näiteks kirjutab prantsuse demograaf A. Sauvy, kes oma varasemate konstruktiivset laadi töödega on pälvinud õigustatult maailmakuulsuse, ühes oma viimases teoses, et suure hulga maade ilmne ülerahvastatus ähvardab kutsuda maailmas esile ennenähtamatu materiaalse ja moraalse kriisi. Oma seisukohad võtab ta kokku «pidulikku» üleskutsesse: «Surmaohu ees seistes peavad tänapäeva juhtivad riigid jätma omavahelised tülid ning ühinema, et jagu saada inimkonna peamisest hädaohust, mis tuleb ülerahvastatud ja näljase «kolmanda maailma» poolt.»

Sellises ülemaailmses demograafilises situatsioonis on äärmiselt tähtis omada võimalikult täpset ja usaldatavat objektiivset informatsiooni maailma rahvastiku tegeliku suuruse ning arengutendentside kohta. Teisiti pole mõeldav välja töötada ratsionaalseid abinõusid maailma ulatuses aktuaalsete rahvastikuprobleemide lahendamiseks ja riikide sellesuunalise koostöö organiseerimiseks. Siit ülemaailmse rahvaloenduse idee, mis taandub praktiliselt kõigile ÜRO liikmesriikidele antud soovitusel korraldada võrreldavate andmete saamiseks rahvaloendusi enam-vähem üheaegselt, ühesuguste teoreetiliste printsiipide ning ühesuguse kava kohaselt. ÜRO Statistika Komisjoni liikmena on NSV Liit võtnud aktiivselt osa vastavate soovitude väljatöötamisest.

Ülemaailmse rahvaloenduse teostamist soodustab juba varemgi avaldunud tendents rakendada suhteliselt lähedasi küsimustikke ning korraldada loendusi kümnendivahetusel suhteliselt sagedamini kui kümnendi kestel, nagu see selgub ka jooniselt 17. Huvitav on, et 1820-st kuni 1966. aastani oli maailmas ainult 12 ja käesoleval sajandil isegi ainult 4 sellist aastat, kus rahvaloendust ei toimunud ain-





Joon. 17. Rahvaloenduste arv maailmas 1820—1966. Joonise alusjoonest madalamal on märgitud aastad, millal toimusid Eesti NSV territooriumi hõlmanud rahvaloendused,

saski riigis (1902, 1915, 1917, 1924). Kuni 1940. aastani kaldus olema kõige rohkem loendusi kümnendi esimestel aastatel, hiljem nulliga lõppevail aastail. Formuleerides soovitus pidada loendusi peaasjalikult nulliga lõppevail aastail lähtuti seega juba väljakujunenud traditsioonist, millel ÜRO statistikakomisjoni soovitus aitab edaspidi kahtlemata veelgi rohkem levida.

On tähelepanav, et Eestis on toimunud loendused enamasti ikka sellistel aastatel, kus neid maailma muudes riikides on korraldatud vähe (ainult 2—3 riigis), mis mõningal määral vähendas saadud andmete võrreldavust. Selles mõttes oli kõige õnnestunum 1881. aasta loendus, millal aasta jooksul tehtud loenduste arv küündis kahekümne piirile.

Rahvaloenduste suhteliselt sage korraldamine sai alguse 19. sajandil ning on tihedasti seotud statistika kui teaduse väljakujunemisega. Varem korraldati loendusi tunduvalt harvem. 1800.—1819. aastani korraldati neid kogu maailmas näiteks ainult 18 korda.

Võrreldes ülemaailmse rahvaloenduse mõistet, mis hõlmab praktiliselt ainult eri loenduste aja ja programmi peamiste küsimuste sünkroniseerimist, ühes riigis toimuva rahvaloenduse kui spetsiaalse demograafilise uurimisviisi kohta esitatavate nõuetega, selgub muidugi suuri erinevusi. Mingisugusest kogu maailma hõlmavast rahvaloendusest selle sõna otseses mõttes pole tänapäeval veel põhjust kõnelda. See, millest kõneldakse praegu kui ülemaailmsest rahvaloendusest, on pigem kujundlik nimetus põhimõttele hõlmata kõik maailma maad rahvaloendustega.

#### 4.6.

### PEREKONNAPLAANIMINE JA AKTIIVNE RAHVASTIKUPOLIITIKA

Perekonnaplaanimisest (inglise keeles *family planning*) on ajakirjanduses olnud juttu peaasjalikult ühenduses võitlusega liigsündimuse vastu Indias, Jaapanis (kus see on andnud rahvusvahelises ulatuses hinnatuna kõige silmapaistvamaid tulemusi) ja arengumaades.

India paljudes piirkondades on tütarlaste unistuseks, mida neile sisendab varasest lapsepõlvest kogu kasvatus-süsteem, saada kord kaheksa poja emaks. See on suurim



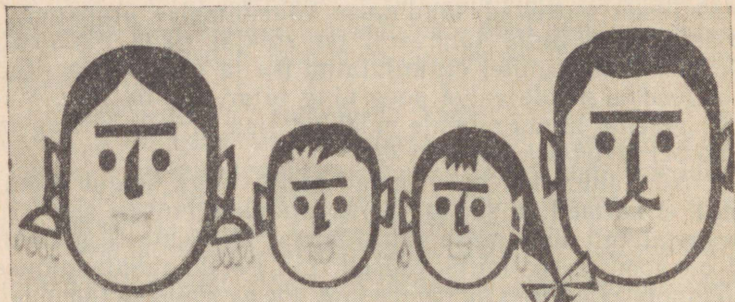
ühiskondliku lugupidamise ja tunnustuse aste, milleni sisimas unistavad jõuda isegi paljud üliõpilasneiud, ehkki haritlas-, sealhulgas ka üliõpilaskond on peamisi sündimuse vähendamise propageerijaid. Dehli Ülikooli Tütarlastekolledži direktori sõnade järgi juhtub veel suhteliselt tihti, et tütarlapsed loobuvad ülikooli lõpetamisest, kui neile tehakse ahvatlev ettepanek asuda tolle unistuse teostamisele ning kui ettepaneku tegijast võib arvata, et ta nii suurt peret toita jõuab (mis pahatihti osutuvat siiski pettekujutluseks). Sellistes oludes on arusaadav, et perekonnaplaanimise, niisamuti ka aktiivse rahvastikupoliitika mõiste praktiliselt kattuvad sündimuse vähendamise propageerimisega. Kui India tänavatel on kõikjal näha plakateid (vt. joon. 18), millel on kujutatud isa ja ema stiliseeritud portreed ja nende vahel poeg ning tütar, siis on selle plakati tegelik, hindu silmale mõeldud sisu: *Ärgem soetagem oma perre rohkem kui kaks last!*

Nii kaugel kui need maad meist ongi, selgub pahatihti, et ka meil on saadud perekonnaplaanimisest seni aru peaaesjalikult sündimuse vähendamise abinõuna. Tegelikult ei ole lood siiski mitte täpselt nii. Perekonnaplaanimise põhimõte «*Children by choice and not by chance*» tähendab tegelikult üleskutset korraldada nõnda, et lapsed tuleksid maailma oodatult, mitte juhtumisi või nagu «jumala vits» vastu vanemate tahtmist. Skandinaaviamaades on perekonnaplaanimise põhimõtete formuleerimisel rõhutatud just viimast momenti: hoolitsemist, et iga laps leiab eest armastavad vanemad, kes teda ootavad. See on tagatud, kui igas peres võidakse saada just nii mitu last, kui vanemad soovivad, ja siis, kui nad soovivad. Tegemist on ju perekonnaplaanimisega — oma perekonna teadliku ja tahtliku kujundamisega, mitte aga primitiivse lastetuse propageerimisega või koguni seksuaalelust hoidumise jutlustamisega.

Perekonnaplaanimise eesmärgiks on tagada, et iga laps sünniks keskkonnas, milles tehakse kõik, et ta võiks kasvada tervena ja õnnelikuna, sirguda täisväärtuslikuks ühiskonnaliikmeks, elada täisverelist elu, asutada oma perekond ning saada oma lastele heaks isaks või emaks. Viimastest seisukohast vaadates võib perekonnaplaanimist mõista ka üleskutsena mitte jääda üksikuks, mitte jääda lasteta. Kui meie tänavatel ripuksid pealkirja all «Perekonnaplaanimine» samasugused plaka-

tid isa-ema ja kahe lapse portreega, siis meie madalat iivet, suurt üksikute inimeste, lasteta ja ühe lapsega perekondade arvu silmas pidades tuleks mõista neid hoopis teisiti. Meie peaksime neid lugema: *Asutagem endale kindlasti perekond ja saagem vähemalt kahe lapse isaks või emaks!*

Mitu last peaks perekonnas olema — kaks, kolm, neli või rohkem — on küsimus, millel käesolevas kirjutises pole põhjust lähemalt peatuda. Saksa DV sotsiaalhügieeni spetsialisti R. Neuberti arvates peaks naisel olema 4—6 last,



Joon. 18. Perekonnaplaanimise Keskuse plakatid India tänavatel millega propageeritakse väikeperekondi.



kui ta tahab elada kõigiti normaalset elu ning hoiduda iga-sugustest füüsilistest ja psüühilistest tervisehäiretest, mida laste vältimine ajapikku endaga paratamatult kaasa toob. Küsimusele, miks propageeritakse Indias plakatitel just kahelapselist perekonda, vastas Yaipuri perekonnaplaanimise keskuse juhataja: «Oleksime väga rahul, kui suudaksime moodi ajada perekonnad, kus pole rohkem kui kolm või neli last!» Niisiis on tegemist rahva psühholoogiat arvestava «ülepingutamisega», mis tagab positiivse tule-muse ka siis, kui seda väga rangelt ei mõisteta ega järgita. India perekonnaplaanijad on arvamusel, et kahelapseline perekond plakatitel sümboliseerib lihtsalt väikese pere-konna ideed, olgu selles siis ka lapsi rohkem kui kaks. Nii on suure ja väikese mõiste perekondlikuski sfääris väga suhteline.

Perekonnaplaanimine on ainult üks aktiivse rahvas-tikupoliitika vahendeid, mis viimasel ajal on kujunenud vähemalt arengumaades, tõsi küll, keskseks. Kitsamalt võttes on see üleskutse rahva arvu isereguleeri-miseks perekondade endi algatusel. Peale selle kuulu-vad aktiivse rahvastikupoliitika varamusse veel mitmesu-gused administratiivsed, organisatsioonilised ja majandus-likud mõjustamisvahendid, eelkõige aga laialdane ja iga kodanikuni ulatuv propaganda, otseste ja kaudsete meeto-ditega tehtav selgitustöö.

Nagu perekonnaplaanimist ei saa erineva demograafi-lise situatsiooniga riikides mõista ühesuguselt, nii võib ka aktiivne rahvastikupoliitika avalduda eri maades täiesti erinevates suundades, nagu see dialektilise maailmakäsi-tuse kohaselt ongi loomulik.

Indias sünnib iga päev 34 650 inimest rohkem, kui sureb. Iga aastaga suureneb rahva arv 13 000 000 inimese võrra ehk 2,5%. Sündimus on 41 promilli. Seda tahetakse alandada kuni 21 promillini. Et seda saavutada, rakenda-takse selliseidki abinõusid, nagu tasuta alghariduse või-maldamine ainult neljale lapsele igast perekonnast. Kirja-oskuse tähtsuse mõistmine ja hindamine on India riikliku iseseisvuse ajal kiiresti arenenud. Kui vanemad ei pea kinni «sündimuslimiidist», peavad nad olema kas küllalt jõukad, et tasuda oma laste koolitamise eest, või tuleb neil arvestada, et viimased lapsed jäävad hariduseta. Seda loetakse mõjustusvahendiks, mille tähtsus aastatega kasvab.

Teisiti on lugu Euroopa riikides, eriti mitmetes Euroopa sotsialismimaades, kus võib märgata sündimuse alanemise tendentsi ning seetõttu arendatakse vastupidi — sündimuse tõstmise poliitikat. Tšehhoslovakkias näiteks on kehtestatud toetusraha maksmine laste sündimuse puhul, mis alates kolmandast lapsest tunduvalt tõuseb. Ka palgalist puhkust antakse emale kolmandast lapsest alates rohkem. On töötatud välja elamispinna jaotamise süsteem, mille kohaselt lastega perekonnad, eriti aga paljulapselised perekonnad, on märgatavalt eelistatumas olukorras kui teised. Kõigele sellele lisandub hästi korraldatud selgitustöö ja propaganda. Noori ei hoiatata abiellumast ega keelitata sellega venitama, vaid neile õpetatakse, kuidas leida endale sobiv elukaaslane. Noorteajakirjanduses võib tihti kohata artikleid, kus arutletakse, millest õieti oleneb abikaasade sobivus, missugused iseloomujooned on olulised inimese juures, et ta tunduks meeldivana ühe õhtu, ja missugused, et temaga oleks meeldiv veeta kogu elu. (Meenutagem siin meie rekordilist lahutumust!)

Väga efektiivne materiaalse mõjustamise süsteem on loodud Prantsusmaal, kus praegu ca 40% perekondade sissetulekuist laekub nn. lastelisadena. Enne Teist maailmasõda, kui selline süsteem puudus, oli Prantsusmaa kõige madalama iibega riik Euroopas (1940. a. miinus 5,1‰). Praegu on Prantsusmaal iive 6—7‰. (1950. a. 7,9‰; 1960. a. 6,5‰; 1965. a. 6,5‰.) Muidugi pole materiaalne toetus ainus vahend, millega selline tulemus saavutati. Tähtsal kohal on perekonna ja perekondlikkuse propaganda, mida tehakse otseselt ja kaudselt kõigi kommunikatsioonikanalite kaudu; niisamuti ka ümberkorraldused kasvatussüsteemis. Prantsuse koolides on hakatud kodundusele, perekonnahügieenile jms. õppeainetele pühendama suurt ja aastatega üha kasvavat tähelepanu. On mainimisväärne, et välismaalaste meelest alati boheemitsevalt intellektuaalseteks peetud prantslased on osutunud tegelikult õige perekondlikuks rahvaks ning arenevad selles suunas hea meelega edasi.

Suurt huvi pakub iibe tõstmise probleemi käsitlemine Rootsis. 30-ndail aastail langes iive Rootsis tunduvalt. Radikaalseid lahendusi taotlevad poliitikud esitasid mitmesuguseid ettepanekuid ning kõnelesid suu rakku kodanike rahvuslikust kohustusest lapsi soetada. Teistest tunduvalt erineva programmiga esines praegu ülemaailmselt tuntud



majandusteadlane ja sotsioloog Gunnar Myrdal. Myrdal on tuntud selle poolest, et püüab ütelda sõna kaasa ikka seal, kus vastandlikud ideed kõige teravamini kokku põrkavad ning kus oodatakse teaduse poolt kõige kiiremat vahelasegamist. Tänapäeval tegeleb ta arengumaadega, noil aegadel huvitus ta Euroopa rahvastikuprobleemidest. 1940. aastal avaldas ta mahuka teose «Rahvastik: probleem demokraatiale»<sup>2</sup>. Myrdal tõestab, et rahvastiku progressiivne kasv on mistahes tervikliku ühiskonna sotsiaalse ja majandusliku elu arengu eeldus. Ta kritiseerib nii Malthuse kui tema järelkäijate arvamust, et sotsiaalsed hädad on tingitud materiaalist varade aeglasest ning rahvastiku kiirest kasvust. Sotsiaalsed hädad ja viletsused, väidab G. Myrdal, on tingitud «sellise sotsiaalse organisatsiooni puudumisest, mis oleks suuteline korraldama ratsionaalset ja plaanipärast tootmist ning jaotamist». Sellise hinnanguga asub G. Myrdal klassiühiskonna kritiseerimisel samadele seisukohtadele, millel on marksistlikud demograafid.

Aktiivse rahvastikupoliitika programmis, milles G. Myrdal näeb ette tagada mitte ainult rahvastiku arvuline, vaid ka selle kvalitatiivne — füüsiline, intellektuaalne ja moraalne — kasv, on antud eriline kaal ühiskondliku arvamuseloomisele, mis julgustab ja ajendab inimesi suuremat perekonda rajama. Seejuures ei tule G. Myrdali arvates apelleerida mitte inimeste rahvuslikule kohustusele või kohustusele riigi ja rahvamajanduse ees. Vastava ühiskondliku arvamuseloomisel võib selliselt suunatud selgitustööst ainult kahju olla. Rahva teadvusesse tuleb viia, et «kõigil inimestel peab olema lapsi selleks, et nad võiksid isiklikult õnnelikud olla».<sup>3</sup>

---

<sup>2</sup> G. Myrdal, *Population: A Problem for Democracy*, Massachusetts 1940.

<sup>3</sup> G. Myrdali sotsiaalsed ja sotsiaalpoliitilised vaated on viimasel ajal teaduslikus keskajakirjanduses suurt tähelepanu leidnud. Siin tsiteeritud arvamusi on lähemalt valgustatud artiklis Л. Ф. Вольфсон, *Методология социального исследования Гуннара Мюрдала. «Вопросы философии»* 1968, № 8, lk. 99. G. Myrdali uusimat suuruurimust, kolmeköitelist monograafiat «Aasia draama» (*Asian Drama, An Inquiry into the Poverty of Nations*, Vol. I, II, III, Pantheon, New York 1968, 2284 lk.) on pikemalt refereeritud artiklis Л. Степанов, *Система ценностей Гуннара Мюрдала. «Мировая экономика и международные отношения»*, Москва 1969, nr. 3, lk. 125.

G. Myrdali vihje, et inimestele nende vastavate kohustuste rõhutamise rahva ja riigi ees võiks ainult vastupidist mõju avaldada, seostub otseselt hitlerlikul Saksamaal tollal (1940) aetud, rassiteoorial põhineva rahvussotsialistliku rahvastikupoliitikaga. Selles kajastus G. Myrdali kui leppimatu hitlerismivastase kreedo, ent mitte ainult see. Laiemal taustal vaadatuna on siin tegemist küsimusega, milles isiku õnn ja kogu rahva materiaalsed ning kultuurialased huvid ehk lihtsamalt — isiklikud ja ühiskondlikud huvid ühemõtteliselt kokku langevad. Sotsiaalsühholoogilisest seisukohast oleks vääri nihutada üldises selgitustöös esiplaanile inimestele kaugemaid ja abstraktsmaid eesmärke (rahva ja riigi huvid), kui täpselt samalaadilistele — seejuures neile endile soodsatele — reageeringutele mõjustavad neid lähedasemad ja käegakatsutavad vahendid (isiklik rahulolu ja õnn).

G. Myrdali seisukohad on pälvinud laialdast tähelepanu. Paljude vaatlejate arvates on nende rakendamisel võidud täheldada positiivseid tulemusi rohkem kui ühel maal. On jõutud selgusele, et arenenud kultuuriga rahvaste juures annab rahvastikuprotsesside teadlikul suunamisel otsese propaganda kõrval (mis on kõigiti vajalik) eriti suuri tulemusi kaudne mõjustamine nn. sotsiaalsete väärtushinnangute loomise teel. Selliste väärtushinnangute kaalu omandavad laiemal levimisel näiteks arvamused, et lasteta perekonnad on õnnetud ka sel juhul, kui nad on materiaalselt väga heal järjel; et sellistes peredes hakatakse varem või hiljem tunnetama oma isikliku elu tühisust; et kolmekümneaastane naine, kellel pole veel lapsi, on elus paljust ilma jäänud, mis teda füüsiliselt ja vaimselt oleks võinud rikastada, jne. On piiramatult võimalusi luua ja levitada seda laadi väärtushinnanguid, mis julgustavad inimesi ületama neis mingil põhjusel tekkinud ja nende elu segavaid psüühilisi komplekse, nimetatagu neid siis «liigseteks kaalutlusteks» (O. Jahhot), abieluhirmuks, lastesaamise hirmuks või kuidagi teisiti.

Sotsiaalsete hinnangute selline rakendamine taandub laiemale taustal massiliselt rakendatavale psühhoteraapiale. Õigesti suunatuna kujuneb see sadade ja tuhandete inimeste päästmiseks nende endi poolt väljamõeldud sundolundist, millest nad ilma selleta ei vabaneks. Kui tulla tagasi eestlaste «vanapoislusrekordi» ja abieluhirmu põh-



juste juurde, siis peame püstitama hüpoteesi, et see on võrdlemisi suurel määral tingitud v ä ä r a s s u u n a s toimivate sotsiaalsete väärtushinnangute süsteemist. Suur osa neist hinnanguist on tekkinud käsikäes meie rahva linnastumise ja haridustaseme tõusuga, ilma et neil praegu enam ühe või teisega otseselt põhjuslikku sidet oleks. Need avalduvad väga mitmesugusel kujul — elutarkade soovitustena ja hirmutavate manitsustena (*Vaata, võtad naise, ei sa siis enam teatrisse ega peole saa...; küll sa näed, mis see elu õige on, kui võtad naise ja tulevad lapsed...*), lastekasvatusega vältimatult seotud koduse töö väikekodanliku põlastamisena, isegi jälestamisena (*Ei mina neid titelappe kasida taha!*), ebaintellektuaalse eelarvamuse, nagu mõjuks lastega tegelemine naise mõistuse arengule kuidagi halvemini kui mistahes muu töö (*Lähed oma piimapudelite ja pottide-pannide taga juhmiks!*) jne.

Need iga päev küll robustsemas, küll rafineeritumas kuues levitavad sotsiaalsed hinnangud moodustavad tiheda süsteemi, millega noori inimesi igast küljest piiratakse. Küsimuse tõsidus nõuab, et asuksime seda mõjustamissüsteemi asjalikult uurima, ühendades selleks nii demograafide, sotsioloogide, sotsiaalhügieeni spetsialistide kui ka teiste rahvastikku käsitlevate teaduste esindajate jõupingutused. Uurimise eesmärk on selge: töötada välja 1) konkreetsed abinõud nende minevikupäranduseks saanud sotsiaalsete väärtushinnangute ja «elutarkuste» mõju vääramiseks; 2) uute, meie tänapäeva elutingimustele vastavate sotsiaalsete hinnangute kujundamiseks ning 3) nende levitamiseks kõigi kommunikatsioonivahendite kaudu.

Demograafiliste protsesside suunamine ei ole kerge ülesanne. See on aga võimalik ning kaudsete meetoditega tihtipeale tagajärjekam kui otsestega.

Rahvaloendus on suurim rahvastikuteaduslik aktsioon. See hõlmab loendajate ja loenduse kaastöökomisjonide aktiivsete liikmete näol kümneid tuhandeid töötajaid. On loomulik, et kõik need inimesed huvituvad mitte ainult loenduse tehnilistest üksikasjadest, vaid ka demograafiast laiemas mõttes. Nagu seda võis täheldada juba 1959. aastal, tõstetakse rahvaloenduse eel peetavatel selgituskoosolekutel, millega taotletakse hõlmata suur osa kogu rahvastikust, kuulajaskonna poolt üles ka hulgaliselt ülddemograafilisi probleeme, alates eesti rahva arvust sajan-

deid tagasi kuni viimasel ajal nõnda aktuaalseks kujunenud iibeprobleemini. On ülimalt tähtis, et kõik need küsimused leiaksid asjalikud ja objektiivsed vastused, mis aitaksid populariseerida rahvastikuteadust ning olla ühtlasi üheks esimeseks sammuks meie rahvastikusituatsiooni halvendavate väärtushinnangute väljajuurimisel või vähemalt selleks vajalike eelduste loomisel.

#### 4.7.

### RAHVASTIKUTEADUSE TÄNANE JA HOMNE PÄEV

Demograafiale pühendatav tähelepanu on viimastel aastakümnetel kiiresti kasvanud. See avaldub nii rahvusvahelises ulatuses kui ka NSV Liidus.

Esimene ülemaailmne demograafiakongress peeti 1927. aastal Genfis. 1928. aastal asutati Pariisis Rahvusvaheline Demograafia Unioon, mille liikmesorganisatsioonide arv oli esialgu visa kasvama. 21 aasta jooksul tõusis liikmete arv siiski 150-ni. Ent järgmise 15 aasta jooksul kasvas see neli korda, tõustes üle 600 organisatsiooni. Sellises organisatsioonilises «plahvatuses» on mitmed teadlased, eriti ameeriklased, arvanud võivat täheldada demograafia taas- või uuestisündi ning lõplikku lahkulöömist majandusteadusest ja statistikast, mille tiiva all olevat rahvastikuteadus leidnud ikkagi ainult võõrasemalikkude kohtlemist. Seda arvamust ei saa lugeda päriselt vulgariiseerimisvabaks. Demograafia «iseseisvus» teadusena ei saa olla suurem, kui see on teistel omavahel tihedasti kokkukulunud teadustel (näiteks füüsika ja keemia), mis arenevad tihedas koostöös ja mille mõnede kitsamate erialadistsipliinide, eriti aga uurimisprobleemide puhul on võimatu öelda, missuguse teaduse valda nad rohkem kuuluvad. Mingi «lõplik lahkulöömine» teistest, eriti aga lähedasi objekte ning meetodeid käsitlevatest teadustest võiks olla demograafiale üksnes kahjulik. Teaduste üha tihedama integreerumise olustikus tundub see isegi veidi anakronistlik, kuigi võib demograafiahuvilise kõrvus esialgu väga meeldivalt kõlada. Teadusalane isolatsioon maksab ennast kurjalt kätte kõigil aladel, ent eriti saatuslik on see alles oma hoogsama arengu lävel olevate teaduste esindajatele.



Juhtivad nõukogude demograafid on asunud seisukohale (millele, tõsi küll, siiani veel üldiselt tunnustatud sõnastust pole leitud), et demograafiat tuleb mõista iseseisva, iseloomult kompleksse teadusena (teadusala või teadusliku distsipliinina), mille uurimisobjektiks on rahvastik kogu oma komplitseerituse ning omaduste mitmekesisusega. On kõneldud ka demograafiast kui rahvastikuteaduste kompleksist jms. Iseloomulik on Moskva ülikooli demograafide G. Namestnikova ja D. Valentei ühes ühisartiklis avaldatud mõte, et «rahvastikuteadus nõutab seega endale iseseisva teadusliku distsipliini õigusi, ilma et ükski varem olemas olnud teadus seetõttu oma eksistentsi peaks lõpetama».

Demograafia kui iseseisva teaduse käsitus on NSV Liidus siiski suhteliselt uus. Tsaari-Vene, niisamuti ka varasemad nõukogude rahvastikuprobleemide uurijad samastasid demograafiat üldiselt demograafilise statistikaga. Selline suhtumus ei takistanud rahvastiku põhjalikku ja tulemusrikast uurimist. Pärast Suurt Oktoobrirevolutsiooni töötas NSV Liidus pikemat aega kaks iseseisvat demograafia uurimisinstituuti (Moskvas ja Kiievis), kus rajati tegelikult nõukogude demograafiateaduse alused. Kolmekümnendate aastate teisel poolel need instituudid suleti.

Uus etapp nõukogude demograafia arengus algas 1962. aastal, millal Vene NFSV Kõrgema ja Kesk-erihariduse Ministeeriumi juurde moodustati probleeminõukogu «Rahvastik kommunismi ülesehitamise perioodil». Aasta hiljem (1963. a.) moodustati Üleliidulise Kõrgema ja Kesk-erihariduse Ministeeriumi juurde Rahvastikuprobleemide Koordineerimise Nõukogu, millesse kuuluvad NSV Liidu tuntuimad demograafid paljudest uurimisasutustest ja ülikoolidest.

Kokku koordineerib see nõukogu rohkem kui 600 mitmesugustes linnades asuva teadlase tööd. Nõukogu juures töötab hulk alalisi komisjone: rahvastikuteooria ja kodanlike rahvastikuõpetuste kriitika komisjon, tööjõuressursside komisjon, rahvastiku taastootmise ja struktuuri komisjon, kapitalistlike riikide rahvastikuprobleemide komisjon jne. Nõukogu poolt aastateks 1967—1970 koostatud uurimistööde plaanis on ümmarguselt 70 teemat, millega tegeldakse kõrgemates koolides ja teaduslikes asutustes paljude rahvusvaheliselt tuntud teadlaste juhendamisel. Rostovi Rahvamajandusinstituudis uuritakse näiteks prof. A. I. Gozulovi juhtimisel rahvastiku taastootmise probleeme NSV

Liidu peamiste rahvuste läbilõikes, mis pakub suurt huvi ka Eesti demograafidele. NSV Liidu Statistika Keskvalitsuse Teaduslikus Uurimisinstituudis tegeldakse selle instituudi direktori prof. A. I. Bojarski juhendamisel sündimust mõjustavate tegurite uurimise metodoloogia uurimisega. Kišinjovi Polütehnilises Instituudis töötab uurimisrühm Moldaavia TA korrespondentliikme N. P. Frolovi juhtimisel, kes uurib migratsiooni mõju linnarahvastiku hõivatusel jne. Vanu teadusalaseid traditsioone on demograafia valdkonnas Ukraina NSV-s, kus töötab spetsiaalne osakond Majanduse Instituudi juures ning mitmesuguseid uurimisrühmi kõrgemates õppeasutustes.

Nõukogude rahvastikuteaduse kaasaegsele arenguetapile on iseloomulik, et suhteliselt suurt osatähtsust rahvastikuteaduse arengus omavad praegu rahvusvabariikide ja üldse «perifeeria» teaduslikud keskused. Peale Ukraina ja Moldaavia võib veel mainida tähtsamate demograafiasentrumitena Kirgiisi Riiklikku Ülikooli, Voroneži Ülikooli, Sverdlovski Pedagoogilist Instituuti, Taškendi Riiklikku Ülikooli jm.

Üleliiduline Rahvastikuprobleemide Koordineerimise Nõukogu on pikemat aega tegelnud suure autoriteetlikke pooli poolt koostatud monograafia «Sotsiaalmajanduslikud rahvastikuprobleemid (Rahvastikuteooria ja -poliitika)» avaldamiseks ettevalmistamisega, mis peab ilmuma veel enne 1970. aasta rahvaloendust. Monograafias valgustatakse suurt hulka sotsialistlikes maades juba pikemat aega aktuaalseks olnud probleeme, nii lahendatud kui ka neid, millele veel pole suudetud lahendust leida.

1965. aastast algas taas ka kõrgema haridusega demograafiaspetsialistide ettevalmistamine, mis oli vahepeal täiesti soikunud. Sel aastal loodi Moskva Ülikooli Majandusteaduskonnas rahvastikuteaduse kateeder.

Aasta-aastalt on tihenened teaduslikud konverentsid ja sümposioonid, mis on pühendatud kas spetsiaalselt rahvastikuprobleemidele või kus töötavad demograafiasektsioonid. Suurimad neist on olnud 1965. aasta septembris toimunud Kesk-Aasia rahvastikuprobleemide konverents, rahvastiku paiknemise ja asustuse üleliiduline sümposioon (1966. a. veebruaris) ning üleliiduline rahvastikuteooria sümposioon (sama aasta novembris), rahvastiku taastootmise lokaalsete iseärasuste üleliiduline sümposioon (Tšeboksarõs 1968. a. mais), Taga-Kaukaasia rahvastikuprobleemidele pühendatud üleliiduline teaduslik konverents (Jerevanis 1968. a. novembris). Need nõupidamised on andnud palju konstruktiivset rahvastikuprobleemide edasiseks uurimiseks ning aidanud kaasa subjektivistlike ja igandlike eelarvamuste kõrvaldamiseks, mis mõninga aja jooksul tõkestasid sotsialistlikus ühiskonnas toimivate objektiivsete rahvastikuseaduste uurimist.

Eriti silmapaistev tähtsus oli 1966. aasta üleliidulisel demograafiasümposioonil, kus esines hulk nimekaid teadlasi, muude hulgas akad. A. M. Rumjantsev, V. V. Janovski, A. I. Bojarski, B. T. Urlanis, D. Valentei jt.

Akad. A. M. Rumjantsev väitis oma ettekandes muuseas, et «mingi riiklik rahvastikupoliitika on esinenud alati, ka siis, kui valitsevad klassid ja ringkonnad pole



endale sellest otseselt aru andnud või sellest avalikult kõnelnud. Pole olnud kunagi ega ole ka praegu ainsatki riiki, kus rahvastikuprobleemide vastu huvi ei tuntaks ning nende lahendamiseks nii- või teistsuguseid samme ei astutaks.» Sümpoosionist osavõtjad asusid seisukohale, et on aeg lõpetada niisuguste demograafiateoorias ja praktilises rahvastikupoliitikas tähtsa mõiste nagu *optimaalrahvastik* alahindamine. Sümpoosionist osavõtjad jõudsid ühisele seisukohale, et «iibe edasine alanemine võib tulevikus nii majanduslikult kui sotsiaalselt vaatekohalt ebasoovitavate tagajärgedeni viia. Sündimuse jätkuv vähenemine ning sellest tingitud iibe langus kuni loomuliku iibe tegeliku lakkamiseni võib kutsuda esile olukorra, mis ei vasta enam ühiskonna arenemise huvidele. Sellises olustikus on nõutav hakata arendama aktiivset rahvastikupoliitikat, et kasutada kõiki sotsialismi eeliseid optimaalse rahvastiku kujundamiseks nii kogu NSV Liidus kui ka liiduvabariikides ning muudes eriilmelistes territoriaalsetes kompleksides (Kaug-Põhja piirkond, Ida-Siber jt.).»

Eesti rahvastikuteaduse arengus võib eristada kolme põhietappi:

1) kuni käesoleva sajandi alguskümnenditeni (tinglikult kuni 1917. aastani), millal meie rahvastikuprobleeme käsitlesid peamiselt teistest rahvustest uurijad. Nn. «kohalikku rahvust» käsitati tihti alaväärtusliku inimmaterjalina ning puhtalt maksustamise, mõisamajanduses rakendamise, kroonukõlblikkuse jms. seisukohalt. Muidugi ei puudunud sellelgi perioodil teaduslikult objektiivsed käsitlused (A. W. Hupel, P. Jordan, B. Körber, F. v. Jung Stilling jt.);

2) Esimese maailmasõja järelaastatest kuni neljakümnendate aastateni (1918—1940). Sel perioodil arenes demograafiliste probleemide uurimine suhteliselt laial rindel; avaldati hulgaliselt rahvastikustatistilisi andmeid, kogumikke jne. Ehkki uurimistööde seas ei puudunud ka ilmselt tendentslikud (näiteks saksa rassiteoreetikutele sekundeerivad) tööd, suudeti progressiivselt meelestatud uurijate töö viljana kanda kokku siiski suure väärtusega faktilist materjali, mille tähtsus on aegumatu, ning anda ka esimesed laiemad teaduslikud käsitlused Eesti rahvastikust ja selle struktuuri kujunemise mõnedest eriprobleemidest (N. Kõstner, H. Reiman jt.). Hinnatava panuse on Eesti demograafia arengusse andnud tolle perioodi silma-

paistvamaid statistikuid A. Pullerits, A. Tooms ja eriti rahvastikustatistik M. Nõges;

3) nõukogudeaegne periood (alates 1941. aastast) kuni tänapäevani, millal demograafia areng oli esialgu tihedasti seotud eeskätt puhtmajanduslike (tööjõu) probleemide käsitlemisega, alates kuuekümnendatest aastatest aga ka geograafia, ajaloo ja eriti sotsioloogiaga.

Demograafia arengu tänapäevapilti Eesti NSV-s kuu- lub ka uurimistöö esimeste organisatsiooniliste tsentrumite kujunemine. 1965. aastal moodustati Eesti NSV Statistika Keskvalitsuse juurde demograafia ekspertiisi- komisjon (esimees L. Tepp), mis on tegelnud jooksva rahvastikustatistika ja eriti 1970. aasta rahvaloenduse ette- valmistustöödega. Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee juures töötab Ühiskondliku Sotsioloogiainstituudi Demograafiasektsioon (esimees R. Pullat), mis tegeleb muuseas rahvastiku sotsioloogiliste uuringute raames korraldatavate küsitluste koordineerimisega kogu vabariigi ulatuses. Eesti rahva iibeprobleemi uurimise intensiivistamiseks on Tartu Riiklikus Ülikoolis moodusta- tud iibekomisjon, mis ühendab erinevate teadus- kondade õppejõude ja teaduslikke töötajaid.

Teaduslike töötajate rühmi, kes tegelevad pidevalt rahvastiku- probleemide uurimisega, on Eesti NSV TA Majanduse Instituudis, Ajaloo Instituudis ja Tartu Riikliku Ülikooli majandusgeograafia kateedris.

Majanduse Instituudis on demograafiaprobleemide käsitlemisele spetsialiseerunud geograafiakandidaat K. Laas ja majandusteaduse kandidaat V. Kaufmann. Viimane kaitses 1967. aastal väitekirja teemal «Rahvastiku dünaamika ja seda mõjustanud seaduspärasused Eestis XX sajandi esimesel poolel (1897—1959)». Juba kümme aastat koostatakse Majanduse Instituudis rahvastikuprognose ning aruandelisi ja plaanilisi tööjõubilansse. On analüüsitud sündimuse erikoefitsiente, arvutatud rahvastiku taastootmise näitajaid ja demograa- filise nihke meetodil koostatud rahvastikuprognose. Omaette probleemi on uuritud Tallinna rahvastiku soolise ja vanuselise koosseisu muutumist ning mehaanilise iibe mõju sellele.

Ajaloo Instituudis, kus rahvastikuprobleemide uurimisel töötavad ajalookandidaadid R. Pullat ja H. Palli, on pandud tugev alus Eesti ajaloolise demograafia käsitlemisele. On valminud Eesti ajaloo- lise demograafia bibliograafia, millega kavatsetakse alustada vastava teadusliku seeria avaldamist. Ajaloolise demograafia valdkonda kuulu- vad ka TRÜ teadlaste dots. S. Vahtr ja dots. L. Tiigi uurimu- sed, kellest esimene käsitleb Eesti rahvastiku muutumist hingede revis- joni andmetel, teine tegeleb regionaalse, peamiselt Tallinna ja Hiiumaa asustuslooga.

TRÜ majandusteadlased on uurinud demograafilisi küsimusi seo-



ses tööjõu taastootmise, kvalifitseeritud tööjõu ettevalmistamise ja töö tasustamisega. TRÜ geograafia kateedris, kus demograafiliste uuringutega on tegeldud juba pikemat aega, on olnud esiplaanil linnad ja linnastumine. Linnastumise kohta on valminud eesti demograafidel mitmeid uurimusi, neist on tähtsamaid T. Rea «Eesti NSV linnaliste asulate geneetilisest klassifikatsioonist» (1959) ja K. Laane «Rahvastiku paiknemisest ja asulastiku arengust Eesti NSV-s» (1965).

Suurema ja seni ainulaadse üritusena NSV Liidus on TRÜ majandusgeograafia kateedri kollektiivil (kateedrijuhataja dots. S. Nõmmik) teoksil laia programmiga väljavõtteline küsitlus, millega hõlmatakse 10% Tartu linna elanikkonnast. Küsitlusega taotletakse koguda andmeid mitmete majanduslike, linnaehituslike ja sotsioloogiliste probleemide lahendamiseks, mis võimaldaksid selgitada eeskätt Tartu linna arenguperspektiive. Ent juba praegu on ilmne, et sellel tööil on palju laiem tähtsus.

Eesti NSV Statistika Keskvalitsuses on uuritud abiellujate ning lahutajate vanust, maarahvastiku arvu muutumist sõjajärgsel perioodil, õpilaste päritolu jm. Eesti NSV Riiklikus Plaanikomitees on koostatud rahvastikuprognoside arvutamise programm elektronarvutile ning tehtud vastavaid arvutusi. Eesti NSV Riiklikus Tööjõuressursside Kasutamise Komitees on juurutatud tööjõubilansside koostamise meetodika ning koostatud tööjõubilansid väiksemate linnade kohta. Rahvastikuprognose on koostatud veel «Eesti Projektis» ja «Maaehitusprojektis». Mitmete otse demograafiliste või viimastega tihedasti seotud uuringutega tegeldakse veel Tallinna Polütehnilise Instituudi statistika ja raamatupidamise kateedris, Tallinna Pedagoogilises Instituudis, Ehituse Instituudis ja mujal.

Hoolimata sellest, et tehtud on mõndagi, on demograafia arengutase meil siiski veel enam kui tagasihoidlik. Paljude kõige tähtsamate probleemide — iive, ülemäära hiline abiellumisiga ja kõrge lahutumus, «miniperekonnad» jms. — põhjalikumast ja rangelt teaduslikust käsitlemisest oleme alles kaugel. Seepärast pole siiani suudetud veel esitada ka kõigiti põhjendatud ja teaduslikkusele pretendeerida võivaid ettepanekuid olukorra muutmiseks, pole jõutud isegi veel nende küsimuste tähtsuse õige hindamiseni. Vägagi levinud on näiteks iibega seotud probleemide vaatlemine paljalt akadeemilist huvi pakkuvate, mitte aga tõsiste, konstruktiivset lahendamist ootavate puhtalt praktiliste probleemidena, mida nad tegelikult on.

Demograafilise uurimistöö edasiseks tõhustamiseks on tehtud ettepanek muuta eelkõige rahvastikuteaduslike uuringute struktuuri ja suunata peatähelepanu sellistele aktuaalsetele teemadele, nagu demograafilise hüpoteesi väljatöötamine, sündimuse stimuleerimine, kvalifitseeritud kaadri bilansid jne. (K. Laas). Selleks on vaja hoogustada eeskätt majandusteadusliku suunaga demograafilisi uurin-

guid. On tehtud ka ettepanekuid luua vastav uurimisgrupp kas mõnes kõrgemas õppeasutuses või Eesti NSV Teaduste Akadeemias.

Rahvaloendusega ühenduses on demograafide huvide tulipunktis rahvaloenduse andmete täiendava kokkuvõtu ja töötlemise kavade koostamine. Tsentraliseeritud korras koostatakse loendusandmetest 56 tabelit, millest vabariik tervikuna on territoriaalses läbilõikes ammendavalt esindatud. Vabariigisisene territoriaalne läbilõige (linnade, alevite ja külanõukogude kaupa) jääb aga paljudes küsimustes puudulikuks või puudub üldse. Näiteks on meie vabariigis takistanud territoriaalsete tasakaalustatud tööjõubilansside koostamist juba pikemat aega andmete puudumine rahvastiku vanuselise ja soolise koostise kohta kõigi (sealhulgas ka väikeste) linnade ja rajoonide kaupa. Niisamuti tuleks mõningaid andmeid rühmitada ja täiendavalt kokku võtta rahvuste, emakeele ja mõnede muude tunnuste läbilõikes.

Prof. D. Valentei formuleeringu järgi ühendab kõiki aktiivse rahvastikupoliitika teaduslike aluste välja-töötamisele asunud teadlasi deviis: rakendada rahvastikuprotsesse mitmekülgselt iseloomustavate demograafiliste nähtuste uurimise tulemused rahvamajanduse plaanimise praktikasse. Sama juhtmõtte sobib lipukirjaks ka Nõukogude Eesti demograafidele ning demograafiale lähedaste teadusalade esindajatele, kes teevad ühiseid jõupingutusi eesmärgiga luua eeldusi meie vabariigi ja kogu Nõukogude Liidu seisukohalt aktuaalsete rahvastikuprobleemide lahendamiseks.

\* \* \*

*1970. aasta rahvaloendus on kuues niisuguse ulatusega demograafiline uurimus Eesti ajaloos. On täiesti loomulik, et kogu rahvast hõlmava ürituse eel tõuseb huvi mitte ainult kitsalt loenduse kui sellise, vaid ka rahvaloenduse kaugemate eesmärkide, teostamise põhimõtte ja üldise teoreetilise tagapõhja, s. t. rahvastikuteaduse vastu laiemas mõttes. Käesoleva raamatu taotluseks on reageerida sellele ja anda mõningaid vastuseid küsimustele, mida nii rahvaloenduse kui rahvastikuteaduse kohta kõige sagedamini esitatakse.*



Demograafid ja demograafiahuvilised loodavad, et lugejate seas on neidki, kes rahvastikuteadusest püsivalt huvituvad ning demograafiaalaste teadmiste levitamisel ja meie vabariigis aktuaalsete demograafiliste probleemide praktilisel lahendamisel aktiivsemalt kaasa lööma hakkavad.

Autor tänab Eesti NSV Statistika Keskvalitsuse töötajaid, kes teda selle raamatu koostamisel abistasid, eriti SKV juhataja asetäitjaid Valeri Paulmanni ja Lembit Teppi ning rahvaloenduse osakonna vanemökonoomisti Evi Mätlikku.

# SOOVITATAVAT KIRJAVARA DEMOGRAAFIAHUVILISELE

- H. Jänes, Urbaniit. «Sirp ja Vasar» 8. IV 1966.
- V. Kaufmann, Eesti NSV tööjõuressursid. «Eesti Kommunist» 1965, nr. 8.
- V. Kaufmann, Kui kaua kestab demograafiline plahvatus? «Sirp ja Vasar» 4. VIII 1967.
- V. Kaufmann, Muudatustest rahvastiku rakendatuses Eestis 1934. ja 1959. a. rahvaloenduse andmeil.  
Eesti NSV TA Toimetised 1966, nr. 1. Ühiskonnateadused.
- K. Laas, Kas elanike arvu on võimalik prognoosida. «Küsimused ja Vastused» 1968, nr. 3.
- K. Laas, Mõtteid demograafiast. Kalender 1969, Tallinn 1968.
- A. Luts, Mõnda abiellumistavade arengust Võru rajoonis. Riikliku Etnograafiamuuseumi Aastaraamat.
- H. Paalberg, Linna perspektiivsest elanike arvust. «Ehitus ja Arhitektuur» 1966, nr. 2, lk. 3.
- R. Pullat, Eesti linnarahvastiku dünaamika aastail 1917—1940. Eesti NSV TA Toimetised 1968, nr. 4, lk. 360—376.
- R. Pullat, Eesti linnarahvastiku looduslik ja mehhaaniline liikumine ning vanuseline struktuur aastail 1917—1940. Eesti NSV TA Toimetised 1969, nr. 1, lk. 25—44.
- R. Pullat, Linnasotsioloogiast. «Ehitus ja Arhitektuur» 1967, nr-d 3 ja 4.
- R. Pullat, Mõningaid andmeid Tallinna demograafiast aastatel 1917—1940. Ajaloo järskul radadel, 1966.
- R. Pullat, Rahvastiku kohta on vaja täpseid andmeid. «Eesti Kommunist» 1968, nr. 5.
- R. Pullat, Tallinnast ja tallinnlastest. Tallinn 1966.
- R. Pullat, Urbaniseerumise sotsioloogilisest ja demograafilisest aspektist. «Ehitus ja Arhitektuur» 1967, nr. 5, lk. 3—6.
- A. Roosileht, Artifitsiaalsest abordist ja selle vastu võitlemisest. «Nõukogude Eesti Tervishoid» 1968, nr. 2.
- L. Tepp, Kuhu läheb kooli lõpetaja? «Nõukogude Õpetaja» 10. VIII 1968.
- V. Türk, Tööjõu taastootmise sõlmprobleeme. «Tehnika ja Tootmine» 1968, nr. 10.
- B. Urlanis, Demograafid arvutasid välja. «Rahva Hää» 9. I 1965.
- B. Urlanis, Hoidkem mehi! «Sirp ja Vasar» 2. VIII 1968; «Edasi» 2. VIII 1968.
- B. Urlanis, Inimene hakkab kaua elama. «Rahva Hää» 24. X 1965.
- Ajakirjas «Horisont» 1968, nr. 4 avaldatud artikleid:  
K. Laas, Pilk rahvastikukaardile,  
H. Palli, Läbi sajandite,  
R. Pullat, Rahvaloendustest ja demograafia ajaloost.
- Ajalehes «Edasi» avaldatud artikleid:  
K. Laas, Kui kaugel me siis oleme? (20. XI 1968),  
A. Marksoo, Tööjõuressursid on määravad (13. IV 1968),  
V. Perevedentsev, Mitu last? (4. XII 1968),  
L. Tepp, Tööjõuressursid on määravad (13. IV 1968),  
V. Türk, Lähtugem tööjõu taastootmisest (27. XII 1968).

\* \* \*



- В. Кауфман.** Об одном из простейших методов определения темпов прироста трудоспособного населения. — Тезисы докладов научной сессии. Баку, 1966.
- В. Кауфман.** О воспроизводстве населения. — Материалы всесоюзной научной конференции по проблемам народонаселения Закавказья. Ереван, 1968.
- К. Лаас.** Межотраслевой баланс и демографические расчеты. Экономико-математические исследования народного хозяйства. Таллин, 1968.
- К. Лаас.** О воспроизводстве населения Эстонской ССР. — Вопросы демографии. Статистика. Киев, 1968.
- К. Лаас.** О структуре и размещении сельского населения в Эстонской ССР. — Совещание по вопросам планировки. Таллин, 1966.
- Б. Пассов, Э. Сарв.** Многовариантные расчеты перспективной численности населения Эстонской ССР на ЭВМ. Резюме докладов. Таллин, 1966.
- А. Тамре.** Динамика и факторы рождаемости в Эстонской ССР. — Проблемы демографической статистики. М., 1966.
- Трудовые ресурсы Прибалтийских Советских республик. Рига, 1967.

Уно Мересте. ДЕМОГРАФИЯ И ПЕРЕПИСЬ НАСЕЛЕНИЯ.

На эстонском языке

Оформление: Г. Паньт

Издательство «Ээсти раамат»

Таллин, Пярнуское шоссе, 10

Toimetaja E. Kasesalu

Kunstiline toimetaja L. Kruusmaa

Tehniline toimetaja M. Kalamäe

Korrektorid L. Golberg ja T. Kuusik

Laduda antud 23. V 1969. Trükkida antud 10. IX 1969. Paber 54×84/16. Trükipaber nr. 2 — Kohila Paberivabrik. Trükipoognaid 11,25 + lisa. Tingtrükipoognaid 9,68. Arvestuspoognaid 10,6. Trükiarv 5000. MB-07682. Tellimise nr. 3359. Hans Heidemanni nime-  
line trükikoda, Tartu, Ülikooli 17/19. III.

Hind 31 kop.

1—8—2

Hind 15 kop.



31 kop.

Hind 15 kop.

A

30177

311142

TÜ RAAMATUKOGU



1 0300 00231114 2